Sønderjydske Aarbøger

1894.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og **P. Skau.**

Flensborg.
I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel,** Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverrig.

Trykt hos Möller & Rasmussen, C. K. Thillerup Efterf., Flensborg.

Indhold.

Gustav Johannsen: Nordslesvig i 1893. . . . . Side 1.
Johan Ottosen: P. Hiort Lorenzens Besøg i København ved Nyaarstid 1843 . . . . 17.
H. V. Clausen: Nordslesvig 1863—93. Den nationale Stilling paa Landet . . . . 33.
A. D. Jørgensen: Maarkær Kloster i Angel. . . . . 147.
De „47“ . . . . 157.
R. Mejborg: Slesvigske Bøndergaarde (1500—1800) . . . 171.
Frederik Barfod: P. H. Lorenzens danske Tale 245
J. Ulrik: Vort Folks Sydgrænse . . . . 247.
A. D. Jørgensen: Kong Kristian VIII og den danske Sag i Nordslesvig . . . . 249.
N. N.: Oversigt over historisk Litteratur fra Aaret 1893 vedrørende Sønderjyllands Historie. . . . . 284.

Nordslesvig i 1893.

Af Gustav Johannsen.

I Aaret 1893 valgtes der baade til den tyske Rigsdag og til den preussiske Landdag.

Nordslesvigerne havde derfor god Lejlighed til i samlet Flok at vise Ven og Fjende, at Danskheden i det gamle danske Kronland Sønderjylland trods nu snart tre Decenniers haarde Aandstryk hverken er knust eller tilintetgjort.

Forud for disse Valg holdt Nordslesvigerne ligesom Hærskue paa Skamlingsbanken.

Den 18. Maj 1893 var det et halvt Aarhundrede siden, at danske Mænd og Kvinder første Gang vare samlede til en stor national Fest paa Skamlingsbanken. Og ved denne Lejlighed var det, at den nordslesvigske Bondemand Laurids Skau første Gang offentlig traadte frem som Talsmand for det af sin egen Regering i national Henseende forurettede sønderjydske Folk.

Denne Dag skulde højtideligholdes, mente Nordslesvigerne, og da vi endnu altid skyldte den i Ulykkesaaret 1864 afdøde Fører Laurids Skau et synligt Tegn paa vor Taknemmelighed, saa blev der i Løbet af nogle faa Maaneder samlet saa mange frivillige Bidrag, at der ikke blot kunde rejses en smuk Mindestøtte for ham paa det Sted, hvor

han for 50 Aar siden selv havde slaaet sig til Ridder for den nationale Sag, men at der ogsaa længere hen paa Aaret kunde sættes en smuk Gravsten paa hans Gravsted paa Haderslev Kirkegaard.

I henved tre Tiaar var der ikke bleven holdt Fest paa Skamlingsbanken. Det patriotiske Selskab, der ejer Banken, havde ment, at der ikke burde holdes Fest paa dette, for den dansk-nationale Bevægelse i Sønderjylland saa minderige Sted, saalænge Nordslesvig staar under Fremmedherredømme. Men der er jo Forskel paa Fester, og den paatænkte skulde jo ikke være en Glædes- men en Mindefest.

Deltagelsen i Mindefesten den 18. Maj 1893 paa Skamlingsbanken var storartet, i enkelte Beretninger ansloges den fra 8—10,000 Personer. Sønderjyderne stillede naturligvis det største Antal Deltagere, men der var Folk tilstede fra hele Danmark, ogsaa de københavnske Studenter vare rigelig repræsenterede.

Denne Tilstrømning af Folk fra begge Sider af Grænsen, og den alvorsfulde Glæde, hvormed de mødtes, gav Festen sit rette Præg, og det føltes af alle, at Statsgrænser ikke altid ere Folkegrænser.

Festtalerne holdtes af et Medlem af den danske Rigsdag, et tidligere Medlem af den slesvigske Stænderforsamling før 1864, en Broder til den hædrede afdøde, en yngre Repræsentant for den nordslesvigske Presse og af Nordslesvigs nuværende Repræsentant i den tyske Rigsdag.

Fortidsminderne fremdroges, Nutidsforholdene skildredes og Fremtidshaabet udtaltes i løftende Ord, saa de tusinde og atter tusinde Deltagere sent ville glemme den Dag.

Ved kejserligt Budskab af 6. Maj var den tyske Rigsdag bleven opløst og dens Medlemmer i Utide sendt hjem, fordi Majoriteten ikke vilde vedtage det af Forbundsregeringerne forelagte Lovforslag angaaende en ny betydelig Forøgelse af den tyske Hær.

Der blev udskrevet nye Valg til den 15. Juni, og nu viste de danske Sønderjyder paany, at Tiden hverken havde forandret deres Sindelag eller tyndet deres Rækker.

Paa de forskellige udmærket besøgte Vælgermøder, der gik forud for Valget, viste der sig allevegne en Stemning, der spaaede godt for Udfaldet af Valget, og paa selve Valgdagen kom Resultatet til at svare til Forventningen.

Ved Rigsdagsvalget i 1890 afgaves der i det hele taget 13,672 danske Stemmer, hvilket imod det forudgaaende Valg i 1887 var en Forøgelse af 1312, men den 15. Juni 1893 steg det samlede danske Stemmetal til 14,363.*)

Denne Fremgang i Stemmetal vakte naturligvis stor Glæde hos selve den trofaste nordslesvigske Befolkning og har en ikke liden Betydning for vor nationale Kamp. At se sig i Fremgang, opmuntrer og giver Mod, og Tallene tale et overbevisende Sprog, der ogsaa forstaas af mindre indviede.

I 1893 udløb den preussiske Landdags første femaarige Valgperiode, og der udskreves derfor Valgmandsvalg til den 31. Oktober og Valg af Deputerede til den 7. November.

Ved dette Valg, der er et Klassevalg, fremgaar det

---

*) Nærmere Detailler angaaende Rigsdagsvalget den 15. Juni 1893 findes i „Sønderjydske Aarbøger“ 1893. II. Hefte. Side 158.

endelige Resultat ikke af, hvormange Vælgere et Parti stiller i hele Valgkredsen, men beroer tillige paa, hvorvidt Partiets Vælgere ere saaledes repræsenterede i de tre Vælgerklasser, at de ogsaa paa den Maade kunne holde Overvægten. Her spille Formuesforholdene en betydelig Rolle.

Landdagsvalgkredsene ere ogsaa mindre end Rigsdagsvalgkredsene, og derfor har det danske Nordslesvig altid kunnet sende to Repræsentanter til den preussiske Landdag. Disse Repræsentanter vælges af Valgmændene, der ere valgte af Urvælgerne.

Den 7. November 1893 bleve de to danske Kandidater genvalgte med 283 Stemmer imod 276 i 1888. Ogsaa her viste der sig en glædelig Fremgang, thi om det end kun var 7 Stemmers Fremgang, saa maa det huskes, at det var 7 Valgmænds Stemmer. Men Fremgangen bliver endnu betydningsfuldere, naar man samtidig tager i Betragtning, at Tyskerne i samme Tidsrum have haft en Tilbagegang af 13 Valgmænd, thi i 1888 havde de 147 Valgmænd, og i 1893 kun 134. *)

Ogsaa den 7. November 1893 var en Sejrsdag for de danske Nordslesvigere, thi ogsaa den viste Fremgang i de kæmpendes Række og vidnede højt og tydeligt om trofast Udholdenhed og urokkeligt Haab til Fremtiden.

Det, der tynger haardest, men samtidig opildner mest under de ublide Kaar, hvorunder Nordslesvigerne leve, er Modersmaalets Forfølgelse og Tilsidesættelse paa alle Omraader.

---

*) Nærmere Detailler angaaende Landdagsvalget den 7. Novbr. 1893 findes i „Sønderjydske Aarbøger“ 1893. III. og IV. Hefte, Side 329.

Oprundet af dansk Æt, opdraget i dansk Aand og oplært i Fædrenes ældgamle nordiske Sprog, kan den nu ved Styret staaende Slægt slet ikke forstaa, at Undervisningen i Folkeskolerne ikke sker paa Dansk, paa Modersmaalet. Men endnu uforstaaeligere er det for den, at dens Arvtager, Ungdommen, ikke engang undervises i Modersmaalet.

At Magthaverne vilde gaa saa vidt i deres Germaniseringsværk, at jage Modersmaalet ud af Retssalen, af Forvaltningen, saa godt som ud af Folkeskolen, og stille sig truende ved Kirkedøren, det havde man fra Begyndelsen af næppe ventet. Men nu —?!

Der er imidlertid en saa stor Forskel imellem dansk og tysk Aandsliv, at Nordslesvigerne aldrig ville føle sig dragne henimod de tyske Kildevæld, hvorfra Næringen for tysk Aandsliv kommer. Derimod ville de altid føle sig uimodstaaelig dragne til de dansknordiske Væld, der strømme med de rette livsvækkende Vande, der ene og alene er den rette Næring ogsaa for den lille Gren af den gamle nordiske Stamme, der for Tiden med Magt holdes bøjet ind under den store Nabostamme. Og bliver Vejen til disse Kildevæld end møjsommelig og lang, Nordslesvigerne ville vedblive at vandre den, saa det altid skal kendes, hvor de høre hjemme.

Ogsaa i 1893 søgte Nordslesvigerne at opnaa om end kun en ringe Læmpelse i Modersmaalets Stilling i Folkeskolerne. Lægmændene blandt de nordslesvigske Medlemmer af Provinssynoden og deres Kolleger i Provstisynoderne og Synodeudvalgene havde atter indsendt en Petition til det preussiske Deputeretkammer, hvori de bade om, at Religionsundervisningen i de nordslesvigske Folke-

skoler maatte blive udelukkende meddelt paa Dansk, og at der maatte blive indført en tilstrækkelig Undervisning i det danske Sprog, mindst to Timer ugentlig.

For nu at faa bedre Lejlighed til at tage sig af denne Petition og det i samme indeholdte Andragende, stillede de nordslesvigske Deputerede et Forslag, hvis Indhold var i fuldkommen Overensstemmelse med Petitionen.

Den 27. Juni kom Forslaget og i Forbindelse med dette Petitionen til Forhandling i det preussiske Deputeretkammer.

I et udtømmende Foredrag udviklede den Deputerede Lassen, at Sprogreskriptet af 18. December 1888 ikke var i Overensstemmelse med de almindelig anerkendte pædagogiske Grund-Læresætninger, at det stred imod den ikke ophævede slesvigske Skolelov af 1814, stred imod Opfyldelsen af de Tilsagn, der vare givne Befolkningen ved Annexionen i 1867, og stillede sig i den skarpeste Opposition til den nordslesvigske Befolknings utvivlsomme Ret og Ønsker. Han holdt Reskriptet for at være en uretfærdig Forholdsregel, der vilde have de sørgeligste Følger i religiøs og moralsk Henseende.

Den polske Deputerede, Amtsretsraad Motty, talte varmt for Forslaget og fremhævede, at Nordslesvigerne egentlig ikke behøvede at bede og trygle om de Par Timer dansk Undervisning, thi de havde en ubestridelig Ret til at fordre denne Sprogundervisning. Han udviklede, at Forbeholdet i Pragfredens femte Artikel forpligter den preussiske Statsregering til at holde den slesvigske Almueskoleundervisning i Nordslesvig paa samme Standpunkt, som den var før Annexionen.

Ogsaa Centrumsmændene Gehejme - Overjustitsraad

Dr. jur. Rintelen og Amtsretsraad Letocha udtalte sig varmt for Forslaget og anbefalede det.

Den preussiske Regeringskommissær, Gehejmeraad Köpke, talte imod Andragendet. Hans Motiver vare meget svage, men fremsattes med den hos preussiske Regeringsraader ikke ukendte selvbevidste Sikkerhed ligeoverfor Minoriteter. Det tyske Sprog var ikke et fremmed Sprog for preussiske Undersaatter, altsaa heller ikke for Nordslesvigerne, mente han. Og han kunde heller ikke finde, at der forelaa Grund til en Forandring af de sproglige Bestemmelser for Undervisningen i de nordslesvigske Folkeskoler; det gik jo godt under de nu gældende Bestemmelser. Han sluttede med at anbefale Andragendets Forkastelse, og foreslog at affærdige Petitionen med Overgang til Dagsordenen. For disse Udtalelser høstede han Bifald særlig fra nationalliberal Side.

Forfatteren af disse Linier fik Ordet og beklagede, at Regeringskommissæren i sine Udtalelser havde tilkendegivet et saa ringe Kendskab til de virkelige Forhold i Nordslesvig, at han ikke engang vidste, at det tyske Sprog der er et fremmed Sprog for den overvældende Majoritet af de Folkeskolerne frekventerende Børn. Under Tilslutning fra en stor Del af Husets Medlemmer beklagede han endnu mere, at den preusisske Stat som en Kulturstat kunde taale, at der i Nordslesvig fandtes saadanne Undtagelsestilstande, som Andragendet og Petitionen vidnede om, og at Tyskerne, der saa ofte klage over deres Sprogs og Nationalitets Undertrykkelse i andre Lande, ikke øve Retfærdighed imod fremmede Nationaliteter indenfor eget Statsomraade.

Petitionsudvalget beskyldte han for slet ikke at have

forstaaet Petitionen, thi i sin Beretning havde det udtalt sig, som om der var andraget paa en Forøgelse af danske Sprogtimer, medens der baade i Andragendet og i Petitionen paa det tydeligste ikkun var Tale om Indførelse af danske Sprogtimer. Netop det var jo det unaturlige og i Kulturstaterne enestaaende, at Børnene fik Religionsundervisning paa Modersmaalet, men ikke bleve underviste i Modersmaalet.

Efter endt Debat stilledes først de Deputeredes Forslag til Afstemning. For Forslaget stemte sluttet: Centrum, Polakkerne og de Frisindede, imod: de konservative Partier og de Nationalliberale. Andragendet faldt. Med samme Majoritet besluttedes der angaaende Petitionen Overgang til Dagsordenen.

Men vilde Landdagen i sin Majoritet ikke støtte de nordslesvigske Deputeredes Forslag og den Petition, der var indsendt af Lægmændene blandt Nordslesvigs Medlemmer af Provinssynoden og Provstisynoderne, saa toge Nordslesvigerne selv fat paa at hjælpe de Unge frem, der ikke ved egne Midler kunde indhente den af Skolen forsømte Undervisning i Modersmaalet, og saadanne, der ønskede en videre Uddannelse paa Modersmaalet.

Den i Slutningen af 1892 dannede „Nordslesvigske Skoleforening“ begyndte sin Virksomhed i Aaret 1893. Den var nu bleven saa kraftig, at den kunde træde frem til Arbejde. Over 4000 Medlemmer talte Foreningen ved Aarets Slutning, og 356 Kredsformænd eller Tillidsmænd rundt omkring i det dansktalende Sønderjylland arbejde i Foreningens og altsaa i den nationale Sags Tjeneste. Over 200 unge Mennesker bleve hjulpne saaledes, at de kunde tilbringe Vinteren i Kongeriget, hvor de enten fra private

Hjem besøge en almindelig Skole eller frekventere en Fortsættelsesskole, en Højskole, en Sløjdskole, en Landboskole, eller en Realskole.

Det er som antydet kun ubemidlede eller mindre bemidlede Folks Børn, der blive hjulpne af Skoleforeningen. De bedre stillede Nordslesvigere sørge selv for, at deres Børn komme paa en til deres Evner passende Skole i Kongeriget, hvor de kan indhente det i de nordslesvigske Skoler forsømte og faa den rigtige Forstaaelse af og Sans for det Aandsliv, der rører sig i det frie danske Folk.

Skoleforeningens Gerning er en storartet Gerning. Den er et af de kraftigste Udslag af den nordslesvigske Folkevillie. Den bærer i sig selv Forjættelsen om Velsignelse for den lille trofaste Befolkning, og kræver Agtelse selv hos Modstanderne.

En alvorlig Bøjning henimod en Udtrædelse af Statskirken og Sammenslutning til frie Menigheder med selvvalgte Præster, saaledes som Grundtvigianerne allerede i længere Tid have haft to i Haderslev Vesteramt, gjorde sig ogsaa gældende i 1893 og synes at være i stadig Fremgang.

Ogsaa denne Bevægelse har det slemme Sprogreskript af 18. December 1888 tildels været med til at fremskynde, men mere dog de nordslesvigske Præsters usikre og famlende Optræden ligeoverfor den Fare, der i kirkelig Henseende er skabt ved nævnte Reskript.

Paa Synoderne indrømme saa godt som alle nordslesvigske Præster, at Sprogordningen af 18. December 1888 forhindrer, at Børnene af Folkeskolerne med fuld Forstaaelse og altsaa med det Udbytte, de burde have af den danske Religionsundervisning, kunne deltage i denne. Taler

man enkeltvis med de Herrer Præster, saa udtale de sig næsten alle meget bestemt for Indførelsen af danske Sprogtimer i Folkeskolerne, og end ikke faa ægte tysksindede nordslesvigske Præster have aabent i Tale og Skrift udtalt sig i den Retning. Men alvorlige Skridt for denne Sag, som kunde forjætte et godt Resultat, have de gode Herrer Præstemænd hidtil ikke formaaet at bestemme sig til eller kunnet blive enige om at foretage. Hvad Under da, at Befolkningen ikke tror paa, at det er Præsternes ramme Alvor med Indførelsen af danske Sprogtimer i de nordslesvigske Folkeskoler.

Et saadant Forhold imellem Sognepræsten og Sognefolkene fører til, at de blive fremmede for hinanden, og de alvorsfulde blandt de sidste søge derfor andre Ledere og bedre Forhold. Ikke engang de ivrige pietistiske tyske Præster i Nordslesvig ville efter forskellige Tegn at dømme i Længden kunne holde det gaaende med et godt Kirkebesøg af og et godt Forhold til de større eller mindre Kredse i deres Sogne, der af nedarvet Sans for den offentlige Gudstjeneste, endnu hist og her fylde Kirkerne.

Nordslesvigerne føle, at Tyskerne ville knuse og om muligt tilintetgøre deres Nationalbevidsthed, og derfor er det gaaet op for dem, at det for dem gælder om at samle al den moralske Kraft og Styrke, de eje, for at kunne udvikle en uovervindelig Modstand. Det gaar mere og mere op for alle Nordslesvigere, at de, for at bevare sig selv, uafladelig og paa alle Omraader maa værge sig imod det fremmede.

Nordslesvigerne føle sig tilsidesatte og behandlede som fremmede i den Stat, i hvilken de for Tiden ere Borgere

og maa opfylde de statsborgerlige Pligter. Og ogsaa dette har været medvirkende ved Udviklingen af den ubetingede Nationalitetsbevidsthed, der har ført til, at Nordslesvigerne fast og inderlig slutte sig saaledes sammen, at de blive mere og mere hærdede imod al fremmed Indflydelse.

Derfor blomster Foreningslivet i Nordslesvig som intet andet Steds, og derfor skabes fra Aar til Aar flere og flere Foredragsforeninger, i hvilke den lille Befolkning ved egne Kræfter søger at opdrage og udvikle sig selv, saa den kan holde Skridt med heldigere stillede og være forvisset om, at have gjort sin Pligt imod den opvoxende Slægt.

Tyskerne have ment og mene det vel endnu, at den tyske Folkeskole eller rettere den tyske Undervisning i de nordslesvigske Folkeskoler skal kunne gøre det af med den danske Folkebevidsthed i Nordslesvig, men hidtil have de dog kun den Erfaring — og den ville de fremdeles vinde — at dette er en stor Fejltagelse.

De unaturlige Forhold i Folkeskolen kunne skabe sørgelige Tilstande, men det er en Umulighed igennem dem at knuse eller tilintetgøre den nu engang saa almindelig vakte stærke Folkebevidsthed. Skolens Indflydelse paa Barnet ophæves af Modstanden i Hjemmet imod det forhadte System, ja vendes endogsaa til det modsatte.

Saaledes var Stillingen i Nordslesvig ved Aarets Slutning 1893.

Jakob Plaetner.

Af Gustav Johannsen.

Jakob Plaetner blev født i Flensborg den 20. April 1823. Syv Aar gammel kom han i Skole, Elementarskolen i Frue Sogn, og 16 Aar gammel blev han konfirmeret fra den saakaldte Skriveskole, Overklassen i Frue Sogns Borgerskole. Han var en begavet Dreng, men Undervisningen var kun tarvelig. I Overklassen blev der kun givet en Time dansk om Ugen. Efter sin Konfirmation kom han først i Snedkerlære, men det blev han snart ked af, og saa kom han i Lære hos Faderen, der var Garver. Efter endt Læretid kom han til en Garver i Altona. Men nu kom Oprøret og med det Indkaldelsen af det unge Mandskab til Oprørsarmeen. Plaetner forlod skyndsomst Altona og kom ubemærket hjem til Forældrene i Flensborg, hvor han i længere Tid holdt sig skjult. Omsider rygtedes det, at han skjulte sig hos Forældrene, og nu blev han nødt til at flygte for ikke at blive puttet ind i Oprørshæren. Han undkom i en Baad til Als, hvor han forblev, indtil Oprørerne ikke længere vare Herrer i Flensborg. Saa kom han hjem igen og fik Beskjæftigelse i Faderens Forretning. Efter Faderens Død overtoge Jakob og hans ældre Broder Frants Garveriet og dreve det i Fællesskab.

Det var ikke længe efter Annexionen, at en af de nye flensborgske Præster kom til en kirkeligsindet, god-

gørende og meget dansksindet Grossererfrue og talte til hende om Diakonissesagen. Han mente, at det var aldeles nødvendigt, at denne Sag støttedes af alle evangelisk-lutherske Kristne ogsaa i vor By, baade for selve Sagens Skyld og ligeoverfor den omfattende Virksomhed, de katholske Søstre af Franciskusordenen havde begyndt at udfolde her siden 1864. Den tyske Præst var i Samtalens Løb bleven ivrig og talte med Varme for en Sammenslutning af alle kirkeligsindede Flensborgere i denne Sag. Da afbrød Grossererfruen ham med de Ord: „Saalænge vi Danske have en saadan „barmhjertig Broder“ iblandt os som Jakob Plaetner, behøve vi ingen tyske „barmhjertige Søstre“.“

Det var den rigtige Betegnelse for Jakob Plaetner, thi en barmhjertig Broder var og blev han hele sit Liv, og i denne Gerning laa ogsaa hans største Betydning. At hjælpe de svage, de lidende og syge Medmennesker, det var hans Hjertenslyst, dertil dreves han af en indre Trang, og dertil havde han altid Tid og Raad. Bramfri og i Stilhed udførte han denne store Gerning, og var Ulykkesaaret 1864 ikke kommen, da hans Livsvirksomhed ikke kunde skjules, men maatte blive bekendt for Offentligheden, er det et stort Spørgsmaal, om hans Navn nogensinde havde naaet ud over Flensborgs Mure.

Hvor der var Sorg og Nød, mødte den i sit Ydre saa ubetydelige Mand. Stille og ubemærket nærmede han sig og pludselig dukkede han op, altid med et indtagende og tillidvækkende Smil om den Mund, der kun talte fortrøstningsfulde og opmuntrende Ord til de trængende. Her gav han et trofast Haandtryk, der talte han trøstende og opmuntrende Ord. Her var det en Blomst og der var det

Brød eller Klæder, som ubemærket slap ind ad Døren, igennem hvilken han allerede igen var forsvunden, inden Modtagerne havde faaet Tid til at takke ham. Her sendte han en Læge og der betalte han Lægemidlerne, og atter et tredie Sted fandt man efter hans Besøg den Pengesum, hvortil der netop trængtes saa haardt i Øjeblikket.

Men var saa Sygdommen veget for Sundheden, Nøden for bedre Kaar, Sorgen for lykkeligere Dage, saa saaes den barmhjertige Broder ikke mere, saa holdt han sig tilbage, thi han vilde ikke have Tak.

Som ovenfor sagt, det var Ulykkesaaret 1864, der skød Navnet Jakob Plaetner i Vejret, saa det kunde kendes frem for saa mange andre.

Da Kanontordenen fra Sankelmark lød hen over Flensborg By, da de mange saarede og døde kom ind ad Flensborg søndre Port, da blødte Hjertet hos Dannemanden Jakob Plaetner. Og da saa Fjenden næste Dag havde besat Byen, tog Plaetner med Vogne og Hjælpemidler ud til Slagmarken, opsøgte de forladte døde og de tilbageblevne saarede, grov en Grav for de første paa Flensborg Kirkegaard, og fik de sidste i Pleje og under Lægehjælp i Lazaretterne i Flensborg. Saa sørgede han for alt, hvad de saarede trængte til, trofast støttet navnlig af flensborgske Kvinder. Han skrev for dem, der paa Grund af deres Saar ikke selv kunde føre Pennen, til deres kære i Hjemmet, og han var hos dem fra Morgen til Aften. Aldrig blev han træt af denne Gerning, og altid lyste det op for hans „Plejebørn“, som han kaldte de mange, mange danske Stridsmænd, der havde vovet Livet for Fædrelandet og nu vare henviste til andres Hjælp, naar han traadte ind til dem.

Endelig fik denne Gerning paa Lazaretterne ogsaa en Ende, og Jakob Plaetner lønnedes af sin Konge med Dannebrogets Ridderkors, og af sine „Plejebørn“ med en Taknemmelighed, der holdt ud til hans Livs sidste Dage.

Jakob Plaetner var en trofast dansk Mand, der sørgede dybt over det danske Sønderjyllands Løsrivelse fra Moderlandet, men han var indtil sin Død besjælet af det urokkelige Haab, at Genforeningen vilde komme i en ikke altfor fjern Fremtid. Han var en ejendommelig poetisk Natur, hvilket dog kun forstodes af dem, der kom til at staa ham meget nær, thi han kendte sin egen mangelfulde Uddannelse og vogtede sig for at give fremmede Anledning til at opdage denne Mangel.

Da Prinsesse Dagmar drog til Rusland, var Plaetner med i den nordslesvigske Deputation, der overbragte hende Nordslesvigernes Lykønskninger og Brudegave. Og da Kronprins Frederik hjemførte sin unge Gemalinde, var Plaetner atter med i en Deputation fra Nordslesvig og overbragte Lykønskninger og en Brudegave. Ja, var der en større Fest i Danmark, saa var Plaetner med, om ogsaa i al Stilhed og kun bemærket af faa. Saa vendte han altid glad tilbage og fortalte med Livlighed sine nærmeste Venner om det oplevede, og han fortalte interessant og fængslende.

Sammen med sin ældre Broder, Franz Plaetner, lod han bygge et smukt Hjem for gamle flensborgske Borgerfolk, hvori der er tolv Friboliger. Og for egen Regning lod han senere bygge et lignende Hjem med toogtyve Friboliger. Dansk Kirke skænkede han et Uhr og en lille Kapital, for hvis Renter smaa Reparationer i Kirkens Indre skulle udføres, saalænge der prædikes dansk hver Søndag.

Hjemvendt fra et Besøg hos nogle af sine „Plejebørn“ i Nørrejylland, efter lige i Forvejen at have deltaget i Flensborgernes Besøg i Aarhus fra 27. til 29. Maj 1893, blev han syg og døde et Par Dage efter, den 10. Juni.

Den 16. Juni bragtes Jacob Plaetners jordiske Levninger til Familiens Begravelsesplads paa Flensborg gamle Kirkegaard, tæt ved de store Krigergrave og lige op til den Plads, hvor Istedløven stod. Sørgeskaren, der overværede Højtideligheden, var meget stor, thi ikke blot Flensborg viste en overordentlig Deltagelse, ogsaa fra forskellige Byer og Egne i Nordslesvig og fra ikke faa Steder i Kongeriget var der mødt talrige Deputationer for at vise den hedengangne den sidste Ære. Selv „Plejebørnene“ vare repræsenterede.

Alle vare enige i, at der var bragt en god Mand til Graven, men

„for os var han mere.“

P. Hiort Lorenzens besøg i København ved nyårstid 1843.

De epokegørende tildragelser i Slesvigs stændersal i november 1842 og deres nærmeste følger er udførligt fremstillede flere gange, navnlig af Laurids Skau i hans bog om P. Hiort Lorenzen (udkommen 1865), og for nylig af H. R. Hiort Lorenzen i afhandlingen om „Kristian VIII. og Slesvigs stænder 1842“ (i „Sønderjydske Aarbøger“ 1891 s. 129—212). Der findes dog en vigtig kilde til disse tildragelsers historie, som endnu ikke er fremdraget af nogen, nemlig Hiort Lorenzens fortrolige breve til Flor. Disse findes på det store kongelige bibliotek i Flors efterladte brevsamling, som bibliotekaren hr. justitsråd Bruun venligst har givet mig adgang til at gennemgå. Hvor der i det følgende henvises til denne brevsamling, betegnes den for kortheds skyld kun ved F. B.

Selve sammenstødet i stænderne er i forvejen af de to forfattere så godt oplyst, at de utrykte breve i F. B. ikke herom giver nogen meddelelse af større betydning, om de end indeholder adskillige interessante småtræk. Derimod er der et andet punkt, som det først ved hjælp af dem bliver muligt at give fyldig oplysning om. Dette punkt er Hiort Lorenzens rejse til hovedstaden i slutningen af

december 1842 og førstningen af januar 1843, hans gentagne samtaler med kongen, med kronprinsen og med adskillige højt stillede mænd. H. R. Hiort Lorenzen omtaler i sin ovennævnte afhandling kun den ene gang han havde foretræde for kongen — den 4. januar — og kongens ytringer derom i hans dagbog. Laurids Skau har interessante meddelelser om hvorledes rejsen kom i stand; men om selve samtalerne med kongen og ministrene har han ikke meddelt andet, end at P. Hiort Lorenzen i breve til sin hustru udtalte, at samtalerne var af en sådan natur, at han ikke turde betro dem til papiret. Imidlertid viser det sig, at så snart Hiort Lorenzen er kommen tilbage til Haderslev, har han sat sig hen og nedskrevet til Flor en udførlig fremstilling af disse fortrolige samtaler. Støttet på brevene i F. B., sammenholdte med Laurids Skaus oplysninger, kan der da gives følgende fremstilling af Lorenzens Københavnsrejse.

Den bevægede stændersamling, i hvilken Lorenzen med sine få meningsfæller havde budt det fanatiske flertal brådden, sluttede den 21. december 1842. Denne sidste dag stænderne holdt møde, modtog Lorenzen et brev fra Flor, hvori denne foreslog ham at rejse til København. Flor tænkte sig at netop nu, da danskhedens sag optog alles sind, vilde det kunne gavne den overordentligt, hvis Lorenzen personlig trådte frem for kongen. Flor skriver i dette brev, der er dateret den 18. dec., og som anføres af Skau s. 227: „Deres ankomst skulde være en overraskelse. Erfaring har lært os, at kongen ikke er modtagelig for langsom erfaring; ja, vi have ikke en gang sikkerhed for, at han erfarer, hvad der kommer

fra vor side. Når De nu straks efter forsamlingens slutning fik kongen i tale, og som klager for Dem selv og for Nordslesvigerne fremsatte ham alt rent ud og bestemt, så vilde det uden tvivl imponere ham noget. Ti 1mo har han af naturen trang til at høre alle meninger, hvorved han bilder sig ind at blive uafhængig, og 2do vil han i dette øjeblik have nogen respekt eller frygt for Dem, da Deres person så at sige er en partifane. De har ikke alene al ret på Deres og Deres fordringers side, men De har et naturligt talent „zum Auftreten“, som vi ej bør lade ubenyttet, og som hos denne konge er vigtigt. De er for kongen og i den store (fine) cirkel i København skildret som „elendig karl, et råt pøbelmenneske som propagandaen bruger.“ Denne tro er hos kongen meget skadelig, og Deres personlige „Erscheinung“ vil tilintetgøre den, når De kun gør Dem så smuk, som Deres vakre kone med ret ønsker, og taler som De har handlet: decideret, som en Romer. Men Deres „Erscheinung“ må være uventet, ellers mistes den halve virkning...... Indtil De har talt med kongen, bør De om muligt være hemmeligt i København, og i intet tilfælde blive der længe. Bagefter er det godt om De modtager en offenlig og officiel hylding; ti derved bliver De af høje vedkommende frygtet som en fane i svære tider.“

Herpå svarede Lorenzen med et brev han d. 22. dec. skrev på hjemrejsen i Flensborg (F. B.):

Igaar Eftermiddag Kl. 2 gav P. N.*) mig Deres Brev af 18de ds. i Stændersalen. Hvor dette Brev har været

---

*) vel sagtens den flensborgske stændermand P. Nielsen.

saa længe, begriber jeg ikke. Det var iøvrigt ubeskadiget....

Jeg vil oprigtig tilstaae, at jeg forbausedes ved at læse det... Paa Reisen herhid var dets Indhold næsten min eneste Tanke... De troer, at denne Idee allerede var opstaaet hos mig. Nei, min Ven, en saa dristig Tanke har jeg ikke vovet at fatte. Men jeg har fattet en saa ubetinget Tillid til Deres Indsigt og Menneskekundskab, at jeg allerede i dette Øjeblik er bleven fortrolig med Tanken paa dette „Vovestykke“; det kan have store og gode Følger, men frisk Mod hører med dertil. Med Længsel har jeg ventet efter at komme en Smule til Roe og glæde mig med min Familie. Jeg troer næsten det er min Skjæbne aldrig at komme til Roe. Inat kan jeg ikke fatte nogen Beslutning, fordi jeg ikke ved, hvilke Hindringer der kan opstaae, naar jeg kommer hjem. Men dersom det er muelig, saa rejser jeg Mandag *) Morgen med Diligencen og staaer Tirsdag Morgen i Kongens Forgemak........

Deres trofaste Lorenzen.

Flor svarede i et brev d. 23., hvoraf Skau (s. 228) blandt andet anfører: „Sagen er vigtig, og det er ikke mange, jeg havde vovet at anmode om et sådant eventyr; men jeg stoler mere på Dem i et kritisk øjeblik, end De gør selv; ti jeg ved, at hvor mod findes, der voxer forstanden med vanskeligheden.“

Lorenzen vaklede da heller ikke i sin beslutning og meddelte d. 25. fra Haderslev Flor, at han vilde være i København tirsdag d. 27. Dernæst hedder det i dette brev (F. B.):

---

*) den 26. december.

Kone og Børn vare glade ved at see mig frisk og rask og uforsagt. Nordalbingerne havde spredt det Rygte ud, at de vilde bringe mig et „Fensterbier“ samme Aften jeg kom hjem; men det Hele var kuns „blauer Dunst“. Jeg vil nok troe, at de gjerne havde gjort det, men de ere bange for Bønderne; thi disse vare saa irriterede, at vistnok en 5 eller 600 vare rykkede ind i Byen, dersom man havde vovet at gøre mig Fortræd.

Min Kone og Koch ere de Eneste, som kjende min Hensigt, men jeg har ikke sagt dem den virkelige Sammenhæng. Til Koch fortalte jeg det igaar Aftes. Han kan tie. Uforsagt Deres Lorenzen.

Flors øjemed med at få Lorenzen til at fremstille sig for kongen fremgår endnu tydeligere af en skrivelse, som han afsendte den 27. — samme dag som L. rejste fra Haderslev. Hans tanke var den: da kongen — svag af karakter som han er — „skælver for Slesvigholstenerne, stakkels mand“, så er det givet, at danskheden aldrig kan opnå sin ret med det gode, men kun ved at kongen lærer også at frygte den. Derfor opmuntrer han Lorenzen til „en aldeles ubøjelig påstand på vor ret“ (Skau s. 228—29).

Hvad Lorenzen hørte og talte i København, vil vi nu lade ham selv fortælle.

(F. B.) Haderslev, den 15. Jan. 1843.

Kjære Ven!

Jeg er nu kommen frisk og sund tilbage til min Familie og billiger i enhver Henseende, hvad De skriver i Deres behagelige Brev af 10. ds. om at jeg skal trække mig tilbage i privat Stilhed, indtil Omstændighederne atter fordre, at jeg skal handle offentlig, hvilket formodentlig ikke skeer, førend Stænderne atter blive forsamlede.

Kongen modtog mig*), som jeg har meldt, meget venlig, og efter en kort Indledning, hvori jeg forsikkrede, at Kjærlighed til ham og til Folket havde drevet mig til at reise til Kjøbenhavn saa snart Stænder Forsamlingen var sluttet, for at fremstille mig for ham, begyndte jeg strax at skildre ham den undertrykte Tilstand, hvori det danske i Slesvig befandt sig, Bøndernes og tildeels Borgernes Forbittrelse, deres Frygt for de tydske Embedsmænd med deres Tilhæng, som idelig derved blev vedligeholdt, at man kunde faae dem til at troe, at Kongen ikke var paa Folkets Side, den Fare hvori Staten svævede, dersom han ikke gav de danske Slesvigere yderligere tilkjende, at han vilde hjelpe dem paa en consequent Maade i den ulige Kamp o. s. v. — Nu bad Kongen mig at beroelige Folket og opfordre det til at fatte Tillid til ham; men jeg forsikkrede, at jeg hverken vilde eller kunde det, saa længe Prinds Fritz var Statholder og Slesvig ikke fik sin egen Regjering; thi vi ventede ikke andet som Uretfærdighed og Undertrykkelse saalænge dette Forhold bestod, og i Virkeligheden var ogsaa Tilfældet, at vi kuns fik Ret, naar vi talte Tydsk. Jeg trak derpaa løs paa Criminil **), Spiess ***) og den hele sammensvorne Klynge af Embedsmænd, hvis Fane Prindsen var. Kongen vilde nu forsvare Prindsen, at han var retfærdig; men jeg forsikkrede, at om han ogsaa vilde, saa kunde han ikke være det, thi han var nødsaget at gjøre hvad Hertugen vilde. Denne

*) Lorenzen kom til København d. 27. og bad straks om foretræde, hvilket han fik d. 28. (Skau s. 229).

**) Her menes Josef Reventlov-Criminil, præsident i det slesvigholstenske kancelli og kgl. kommissarius ved stænderforsamlingen i Slesvig.

***) Præsident for den slesvigholstenske regering på Gottorp.

Sidstes Karakteer og listige Fremgangsmaade skildrede jeg nu muligst detailleret, saa godt jeg kunde, og udtalte min Overbevisning om, at han var Kongens og Landets Fjende. Herpaa svarede Kongen ikke; men af Talemaader, som han senere brugte, kunde jeg mærke, at Hertugen havde brugt den Snuhed at fremstille sig for Kongen som Ordenens Forsvarer imod det Anarchie, som jeg vilde fremkalde. Kongen formanede mig, ikke at indgaae eller vedligeholde Forbindelser med Folk, som vilde opægge til Voldsomheder. Jeg svarede, at slig Tendens var noget, som var mig selv ubekjendt; og mine politiske Venner, navnlig i Hovedstaden, vare ædle Patrioter, hvilke jeg aldrig vilde fornægte eller skamme mig ved at vise min levende Sympathie. Ingen af os vilde nogensinde begaae Vold, saaledes som Majestæten antydede; men vi ønskede paa fredelig Maade at opnaae en fri Constitution, og denne vilde vi, derom var jeg overbeviist, ogsaa faae, førend Christian VIII. lukkede sine Øine. Kongen saae meget venlig paa mig og sagde: „Kan dette gjøre Landet lykkelig?“ „Ja, min dyrebare Konge,“ svarede jeg, „naar Deres Majestæt blot udtaler dette store Ord, saa er Slesvig reddet og den indre Fred snart tilveiebragt; thi selv de ivrigste Slesvigholstenere, Hertugen undtagen, vilde række Haand dertil.“ Herpaa fik jeg ingen directe Svar, men Kongen sagde: „Herr Lorenzen, jeg er dansk Konge, og De vil derfor kunne indsee, at jeg aldrig giver Slip paa Slesvig.“ Nu forlangte jeg, at der skulde oprettes i Slesvig en dansk Latinskole, et dansk Seminar, et Examinations-Collegium for de Embedsmænd, der bleve ansatte i det danske Slesvig, og tillige træffes alle de Foranstaltninger, som kunde hæve det Danske paa et værdigt Standpunkt; men alt burde skee efter en

veloverlagt Plan, og consequent gjennemføres; thi naar Modstanderne først seer, at det virkelig var Alvor med Haandhævelsen af Retfærdigheden, saa vilde Propaganda-Skriget snart høre op og de danske Slesvigere velsigne Kongen. Derpaa overrakte jeg ham den danske Original af vort Minoritets-Votum *) og fortalte ham, hvorledes vi vare blevne behandlede. Jeg forlangte fuldstændig Retfærdighed for det Danske i Stændersalen, og at Kongen snarest muligt desangaaende maatte give sin Villie tilkjende. Kongen gav ingen bestemt Løfte paa alt dette, men bad mig at forsikkre Bønderne, paa hvilke jeg havde stor Indflydelse, at de burde have Tillid til ham. Jeg blev ved at sige, at dersom jeg ogsaa havde denne Tillid, saa vilde det være mig umuligt at bibringe Andre den, fordi den Mening var udbredt, at Kongen frygtede sine Svogre, hvilke Folket hadede, og kun ved bestemt consequent Handlemaade kunde han vinde Folkets Tillid. At beroelige Folket afslog jeg ganske decideret; thi naar Folket først er kommen til Roe, saa vilde dets Fjender lettelig sige: „See kun, Deres Majestæt, Folket er nu ganske roelig og bekymrer sig slet ikke mere om Sagen; vi kunne derfor gjerne lade Alting blive som det er.“ Paa Ro og Fred kunde derfor slet ikke tænkes, førend det Danske i enhver Henseende i og udenfor Stændersalen fik sin Ret, og de Tydske blev sat ude af Stand til at undertrykke og mishandle de Danske. Sluttelig bad jeg Kongen om Tilladelse at komme igjen, hvilket han paa en venlig Maade bevilligede. Samtalen var saa levende, og vi begge saa høirøstede, at Adjudanten, som jeg siden erfarede, maatte lukke de yderste Døre til Gemakket. —

---

*) Se „Sønderj. Aarb.“ 1891 s. 199—200.

Dagen efter*) gik jeg til Kronprindsen, hvor jeg fandt en Modtagelse, der næsten overraskede mig. Han var Patient og i Slaabrok; men uagtet ingen andre kunde faae Audients i disse Dage, kom jeg øieblikkelig ind til ham saa snart Irminger hørte mit Navn. Jeg lod ham fortælle, og han udgød da ogsaa sin Harme over Augustenborgerne i fuldeste Maal, fortalte mig alle sine Stridigheder med Kongen o. s. v. Jeg viiste ham den største Tillid, bad ham at blive ved at føre vor Sag for Kongen, og forsikkrede ham, at mine sex Drenge vilde vove Liv og Gods for ham og for Fædrelandet, naar han besteg sine Fædres Throne. Han holdt min Haand længe i sin og bad mig komme igjen.

Dagen derpaa**) gik jeg til Stemann. Han laae endnu i Sengen, men en Time derefter kom Tjeneren i mit Logis og bad mig at komme til ham næste Morgen Kl. 11***). Imod Sædvane kom han mig venlig imøde og spadserede en heel Time med mig op og ned ad Gulvet. Først talte han længe om min afdøde Fader, som havde været Sekretair hos hans Fader, og om min hele Familie. Derpaa begyndte Samtalen om de slesvigske Affairer. Han dadlede mig meget fiin og skaansom, fordi jeg havde stillet Sagen paa Spidsen og bragt Kongen i en stor Forlegenhed. Jeg forsvarede min Handlemaade fast og med gode Grunde. Han faldt mig flere Gange i Talen med den bestemte Forsikkring: „Tro ikke, Herr L., at jeg misbilliger, at De taler Dansk i Stænderforsamlingen; nei det glæder mig, at De har gjort det; men De har dreven det for vidt, De skulde have været mindre halsstarrig og ærlig,

*) d. 29. dec. **) d. 30. dec. ***) d. 31. dec.

mere politisk, saa stod Sagen bedre. Lad mig nu see, at De ikke miskjender Deres Stilling og for Fremtiden handler forsigtig og politisk.“ Jeg blev ved at paastaae, at jeg havde handlet rigtig, og ogsaa for Fremtiden nok skulde handle saaledes, som den retfærdige Sag kunde være tjent med. Derpaa kom vi ind paa den faktiske Tilstand og Folkets Stemning hos os, hvorover jeg disputerede længe med ham, og hvorefter jeg forlangte det Samme af ham, som jeg havde forlangt af Kongen. Om Constitution vilde han ikke debattere med mig, men saasnart Kongen løsnede ham fra sin Ed paa Kongeloven, saa længe jeg vilde. „Kongen har dog haft den Naade at tale med mig derom,“ svarede jeg. „Det er Kongens Sag,“ gjentog han. Nu kom vi atter ind paa de slesvigske Affairer. Prindsen vilde han paa en Maade undskylde; men mod Hertugen, det kunde ikke fordølges, var han forbittret. Jeg sagde, at Dronningen, efter Folkets Mening, var meget imod os og virkede stærkt til vor Skade; men han forsikkrede, at dette ikke var Tilfælde. Sluttelig opfordrede jeg ham i de stærkeste Udtryk, at virke som Kongens første Raadgiver til den retfærdige Sags Fremme.

Næste Dag *) gik jeg til Finantsministeren, Grev Moltke **). Modtagelsen var ganske overordentlig venlig, og han udtalte sig meget aabent imod mig, og jeg ligeledes imod ham. Han viiste stor, uhyklet Sympathie for os, og efter en lang Samtale lovede han at gjøre hvad han kunde. Moltke sagde, at de Ord „naturlige Rettigheder“ med god Overlæg vare komne i Reskriptet af 2. Decbr. ***)

*) d. 1. jan. 1843? — **) A. V. Moltke, som 1848 blev chef for martsministeriet. — ***) Jfr. „S. Aarb.“ 1891 s. 191.

Nu gik jeg til Adler*). Han bød mig strax at sidde ned paa Sophaen hos ham, og lod mig fortælle. Dette gjorde jeg da ogsaa, saavel om vore Tilstande, som om mine Samtaler med Kongen, Kronprindsen og Ministrene. Han blev saa fortrolig imod mig, aabenbarede mig sit danske Hjærte, fremhævede Vanskelighederne, der stod imod vore Ønskers Opfyldelse, men opfordrede mig at blive ved at trænge ind paa Kongen, og gjøre alt hvad jeg kunde, naar jeg kom hjem, at der kom Petitioner fra Bønderne til Kongen, om alt hvad der kunde tjene til det Danskes Opreisning. Vores Samtale var meget forskjellig fra de andre. Jeg følte at her laae Noget skjult, og jeg kan endnu ikke give Slip paa den Tanke, at Adler dog i Grunden er den eneste Fortrolige, som Kongen har, og at det kuns er Frygt for at blive tilbagedreven, ligesom med Rigsbankmynten**), der har afholdt og endnu afholder Kongen fra at gjøre Alvor imod de tydske Slesvigholstenere. Adler var nok paa en Maade forsigtig, men meget hjertelig.

Tirsdag 3. Jan. var jeg atter en Time hos Kronprindsen og tog Afsked. Han var ligesaa hjertelig som første Gang, og bad mig at hilse de danske Bønder i mit Hjem fra ham.

Onsdag d. 4. ds., Formiddag Kl. 11, fik jeg anden Audients hos Kongen. Han var meget venligere som første Gang, forsikkrede at han troede jeg var en tro Undersaat og en god Borger og at jeg elskede mit Fædreland. Jeg blev ved at trænge ind paa ham og forlangte Stat-

---

*) Rimeligvis 2 januar. A. var som bekendt kongens kabinetssekretær.

**) Se L. Skau: P. H. Lorenzen s. 147 o. f.

holderens Afsættelse, og beraabte mig herved ogsaa paa Frederik VI.s Hensigt, at denne Post som overflødig skulde gaae ind. Kongen undveg mig saa godt han kunde. Jeg skildrede ham Forbittrelsen over Billedsagen*) og Bøndernes Sorg over at han ikke turde give dem Ret. Han blev meget forlegen, da jeg dadlede, at Bøndernes Klage var bleven sendt til vore Fjenders**) Erklæring. Han sagde, at han endnu ikke havde faaet denne Erklæring, og jeg svarede, at dette var et sørgeligt Beviis paa, hvad Embedsmændene vovede at byde ham. Jeg jamrede over den Commission, der skulde omdanne den slesvigholstenske Regjering og smedde vore Lænker fastere. Han blev atter forlegen og svarede, at han ikke havde givet Befaling til Oprettelsen af denne Commission, og at denne Sag ikke var af nogen Betydning. Jeg klagede (?) over „Dannevirkes" og andre fædrelandsksindede Blades Mishandling, som udgik fra Prinds Fritz, medens de andre, slesvigholstenske Blade kunde skrive hvad de vilde, og bønfaldt ham om selv i høistegen Person at gribe ind i dette Væv, fordi det var umuligt, at han gjennem Collegierne kunde forskaffe os Ret. Jeg detaillerede den hele Terrorismus som laae paa Folket, og sagde det var at forligne med Robespierres Terrorismus i den første franske Revolution. Han bad mig idelig at berolige Folket; jeg blev ved at sige nei og opfordrede ham til at give os et kjendeligt Tegn paa sin Tillid og sin Sympathie for os. Det vilde

---

*) Striden om, hvorvidt Gram herreds sognefogeder i tinghuset måtte ophænge en mindetavle til ære for Kristian VIII. og sprogreskriptet 1840. Se L Skau: Hans Nissen i Hammelev. Haderslev 1857.

**) det slesvigholstenske kancelli.

berolige Folket og slaae hans og vore Fjender. Han sagde: „Har jeg ikke anerkjendt Folkets naturlige Rettigheder?" Jo, D. M., det har De; derfor takker jeg Dem saa hjertelig i hele det danske Folks Navn, og vi stole paa, at De vil blive ved at gjøre, hvad disse Rettigheder fordrer. Jeg nævnte Kirke- og Tiendesagen. Jeg talte om P. Lüders*) og den hele slesvigholsteenske Regjering. Da jeg nævnte P. L., kunde han ikke længer skjule sin Forbittrelse, og da jeg spurgte, om han vilde taale den Haan, som den slesvigske Stænderforsamlings Committees Betænkning i Sprogsagen viiste ham, da kunde han ikke længer holde tilbage; han svarede: „Vær De kuns rolig, Herr L., denne Comm.-Betænkning er ikke til Skade for Deres Sag." Jeg takkede ham for disse Ord, og udtalte det faste Haab, at han vilde være consequent. Jeg sagde, at Bønderne ikke fremtidig vilde sende Deputerede til Slesvig for at mishandles af Pøbelen, og at de vilde forlange af ham, at Stænderforsamlingen skulde forlægges til Flensborg. Han smiilte. Saaledes blev jeg ved en hel Time. Endelig sagde han: „De skal i Middag til et Gilde. Jeg har ikke noget derimod; jeg finder det naturlig, at dette skeer, og beder Dem kuns at være moderat og ikke gjøre Udfald mod Hertugen. Jeg svarede, at dette var allerede af mig bleven besluttet. Nu sagde han mig Farvel og ønskede mig en lykkelig Reise. Jeg bønfaldt ham nok engang i de stærkeste Udtryk at gjøre hvad Retfærdighed fordrede, bukkede mig og gik.**)

---

*) Medlem af den slesvigholstenske regering på Gottorp.

**) Sammenhold hermed kongens dagbogsoptegnelser. S. Aarb. 1891 s. 206.

Dagen efter*) var jeg hos Adler og fandt ham endnu venligere end første gang. Vi gik alting igjennem. Jeg sagde, at jeg vilde skrive til Kongen, saasnart jeg fik Tid, og udførligere fremstille og begrunde min Mening om alt, hvad der burde skee. Han opmuntrede mig til at gjøre det og bad om at sende ham disse Memoirer, som han stadig vilde levere i Kongens Haand.

Løverdag**) gik jeg paa mine Venners Forlangende til Ørsted, som modtog mig meget venlig. Jeg gav ham ganske rolig det glatte Lag for alt hvad han havde sagt i Viborg (paa „Fædrelandets“ Kontor havde jeg læst de sidste af Ørsteds undertrykte Forhandlinger). Jeg sagde: „Jeg kjender hvert Ord, De har sagt.“ Jeg overbeviiste ham om Usandheder og Fordreielser***). Han tog derimod med venlig Taalmodighed, disputerede derpaa en Time med mig om vore faktiske Tilstande, og til Slutning opfordrede jeg ham til at understøtte os, saavidt det lod sig forene med Retfærdighed. Han talte om Agitation, jeg gjendrev det; han snakkede om Almuesprog omtrent som Slesvig-Holstenerne, jeg revsede denne Anskuelse meget alvorlig, og tilsidst skiltes vi paa en Maade som gode Venner.

Jeg vil nu snart begynde at skrive mine Memoirer til Kongen. Kan De være mig behjelpelig dermed, saa send mig snarest muligt et Udkast og en Veiledning, thi det bør bringes i et System og ikke begyndes bagfra. Det allerførste, jeg vil skrive, skal være om Kirke- og Tiende-

---

*) d. 5. jan. — **) d. 7. jan.

***) Ved forhandlingerne i Viborg stænder om den slesvigske sprogsag havde Ørsted som kgl. kommissarius udtalt sig temmelig skarpt mod Lorenzen og for slesvigholstenerne.

sagen. Vinder vi hermed Seir, saa stiger vor Indflydelse paa Bønderne og deres Tillid til os. . . . .
. . . . *)

Det er sildig. Lev vel, min gode Ven.

Deres troe

Lorenzen.

Det formål Flor og Lorenzen egenlig havde haft med denne rejse, at få den vankelmodige konge til at mande sig op til at tage en fast holdning over for slesvigholstenerne, nåedes som bekendt ikke. Rejsen fik derimod stor betydning i en anden retning, idet den gav anledning til at det liberale parti i kongeriget ved festen på Skydebanen d. 4. januar åbent beseglede forbundet mellem de danske Nordslesvigere og det unge frisindede Danmark. Ved den nævnte fest optrådte flere af det liberale partis mest fremragende førere, således H. N. Clausen, Balthasar Christensen og Tscherning, medens Ploug havde skrevet festsangen: „Du Danske, som kan høre de vælske toners flugt.“ En udførlig skildring af denne fest findes i „Fædrelandet“ for 5. og 6. januar 1843. Jeg har imidlertid ikke fundet anledning til at optage nogen festberetning her, så meget mere som et fuldstændigt eksemplar af „Fædrelandet“ vil findes i bogsamlingen på Margretes Minde i Flensborg og således være tilgængeligt for de fleste af „Sønderjydske Aarbøgers“ læsere.

Johan Ottosen.

---

*) Brevets sidste linier er uden interesse i denne sammenhæng.

Efterskrift.

I værket „Af mit Livs og min Tids Historie“ IV. bind s. XLV, dateret 26. januar 1857, giver A. S. Ørsted en kort fremstilling af sin samtale med H. L., således som den 78årige statsmand 14 år efter mindedes den. Ørsted siger: „.... han gjorde og mig, der ellers var ham ubekendt, et besøg, ikke for at besvære sig over den måde, hvorpå jeg i Viborg havde betragtet hans sag, men for nærmere at forklare sig over det stof, denne kunde give til en mindre fordelagtig bedømmelse. Da hans besøg havde præg af agtelse og tillid, modtog jeg ham ganske venlig.“

I denne forbindelse kommer Ø. lidt senere til at sige om Hiort Lorenzen, at han „kun med besværlighed talte dansk“. Det var ønskeligt, om en af de endnu levende mænd, der personlig har kendt Lorenzen, vilde sige sin mening herom. Mig forekommer det ganske utroligt, at en købmand i Haderslev kun „med besvær talte dansk“, så meget mere som de talrige breve fra ham, jeg har læst, aldeles tydeligt viser, at han skrev dansk med aller største frihed og lethed og lige så rent og korrekt, som de fleste dannede Danske den gang skrev deres modersmål.

Jeg kan kun tænke mig, at det er landsmålet, dialekten, som har klinget igennem hans udtale af rigssproget og derved givet dette et uvant præg i Ørsteds og andres øren. Ti vel var Ø. en højt dannet mand på mange områder, men noget særlig fint sprogøre har han ikke haft. J. O.

Nordslesvig 1863-93.

Den nationale stilling på landet.

Af H. V. Clausen.

I

Nu er der gået tredive år, siden Nordslesvig blev erobret af Preusserne, en hel menneskealder. Det ligger nær at slutte, at Danskheden i den tid må være gået meget tilbage. I landet fandtes fra gammel tid en del Slesvigholsteinisme; mange måtte efter erobringen gå over i den tyske lejr i håb om fordel eller magt eller ære, andre af håbløshed og selvopgivelse; en stærk udvandring har udtyndet den danske befolkning, overmåde mange har som danske undersåtter været ude af stand til at virke for den nationale sag; den frygt for udvisning, der har hersket hos optanterne, har også bundet deres slægt; i byerne og enkelte midtpunkter på landet er kommen indvandring af embedsmænd og næringsdrivende; brist på købere fra Nordslesvig selv til de mange gårde, der på grund af frivillig eller tvungen udvandring skulde sælges, har ført tyske landmænd herop, og fra regeringens side er der endelig lagt det stærkeste tryk på befolkningen; ungdommen lærer i skolen hverken sit modersmål eller sit folks historie og skulde synes derved at blive fremmed for den sag, den ældre slægt kæmper for. På forhånd må det da antages, at det står ilde til i landet, og at frugten

af de tredive års fremmedherredømme har været en sejr for germaniseringen.

Spørger man folk ud dernede, om stillingen er holdt, beroer det ofte på vedkommendes sindsretning i det hele, hvorledes svaret kommer til at lyde. Man kan fra samme sogn få høre helt forskellige udtalelser, eftersom man taler med en pessimist eller med en sangviniker. Een mand siger: „nu er snart alt tysk,“ naboen måske: „det har ingen nød, vi klarer os godt.“ Det er derfor ønskeligt at få sikrere bund under fødderne, at få samlet tal og bestemte angivelser for de forhold, man hidtil kun har kendt på det løse skøn.

Det første, en undersøgelse bør drage frem, er selvfølgelig, hvorvidt fortyskningen sprogligt er nået. Om sprogforholdene i Nordslesvig findes en afhandling i Sønderjydske Aarbøger for 1893, der kun giver glædelige resultater. Af over 25,000 familier på landet er 700 tysktalende, hvoraf de 400 hører til embedsmandsklassen, 200 er indvandrede, ikke 100 indfødte. Den fremgang, det tyske sprog har haft siden 1864, er — bortset fra embedsstanden, der jo vil forsvinde i det øjeblik, landet igen bliver dansk — så ringe, at den ikke er en indgående behandling værd. I procent taler tysk:

	med embedsmænd og indvandrede	uden embedsmænd	også de indv. fradragne
Haderslev Østeramt	3,1*)	1,2	0,4
Haderslev Vesteramt	2,9*)	0,7	0,1
Tønder Nørreamt	2,4	0,8	0,3
Åbenrå amt	3,3	2,1	0,6
Sønderborg amt	2,0**)	1,1	0,4
Hele Nordslesvig	2,7	1,2	0,4

*) Mange told- og grænsebetjænte.
**) Ingen jærnbanemænd.

Men nu sindelaget? Til en vis grad kan man læse det ud af stemmegivningen ved rigsdagsvalgene, men også kun til en vis grad. En meget stor del af de voxne mænd, de danske undersåtter, har ingen stemmeret; adskillige steder tør danske folk ikke møde til valg af frygt for de dominerende Tyskere; mange småfolk er afhængige af tyske arbejdsgivere, der nøder dem til at stemme tysk eller ialfald til at lade være med at stemme; de stemmer. embedsstanden, der mer end nogen anden samfundsklasse møder pålidelig ved valgurnen, afgiver, bør drages fra, når man vil lære det rette forhold i landet at kende. Det lader sig nok gøre at beregne det virkelige tal af tysksindede, men det vil være umuligt at få nogen sammenligning istand med tilstanden, som den var ved det første valg til den tyske rigsdag 1867, endsige da med tilstandene før 1864.

Hvad der derimod lader sig bruge til en sammenligning mellem 1863 og 1893, er en statistik over grundejendommene. Hvormange tysksindede ejendomsbesiddere var der i Nordslesvig 1863 og hvormange i 1893? Det er et uddrag af denne statistik, denne afhandling bringer. Altfor meget i detailler kan man dog heller ikke gå her: det er ikke voveligt at gå ned til de mindste ejendomme, der ikke viser noget stabilt, men skyder op somme steder i kort tid, f. ex. ved jærnbanestationer, mens udvandring andre steder indskrænker deres tal. Gårdbesiddelsen er derimod en mere grundfæstet ejendomsform, selv om den er noget vanskeligere at kontrollere end i Kongeriget på grund af den frie ret til udstykning og sammenlægning. Grænsen nedad har jeg sat ved jordbrug med to heste: kategorien „to eller flere heste“ er en bædre målestok

for vurderingen af, hvad der i de forskellige egne kaldes „gård“ end skyldsætningen. Hver gårds historie i Nordslesvig er så undersøgt for at bringe frem, om den siden 1863 altid har været tysk eller dansk, eller om som følge af omslag, køb, arv, giftermål gården er kommet ind under en anden rubrik i national henseende, og da i hvilket år. Gårde, som i løbet af tidsrummet er udstykkede, således at der ikke er blevet en stamme tilbage med mindst to heste, er ikke tagne med; gårde, der er delte, således at hver gårdpart har mindst to heste, er opførte som delte helt op til 1863; sammenlagte gårde derimod for hele tiden kun regnede som een. Undersøgelsen omfatter de bekendte fem hoveddele af landet, Haderslev Øster- og Vesteramt, Tønder Nørreamt (÷ Ubjærg og Højer), Åbenrå amt (med Hønsnap, Kiskelund, Kollund, N. Smedby, Kragelund, Vejbæk og Bommerlund kommuner af Flensborg amt) og Sønderborg amt. For 1893 går meddelelserne kun til midten af året.

II.

Der er da i Nordslesvig 5946 gårde, af hvilke i 1863 4735 ejedes af danske mænd, 256 af blakkede, 955 af tysksindede; i 1893 var 4629 i danske hænder, 299 i blakkede, 1018 i tysksindede. Tyskerne har i de tredive år vundet 63 gårde, de blakkede 43, Danskerne er gået 106 tilbage. Eller udtrykt på anden måde var af 100 gårde i

	1863	1893
danske	79,6	77,9
blakkede	4,3	5,0
tyske	16,1	17,1

I sandhed, en så ringe vinding for Tyskerne, at den lover dem arbejde i hundreder af år, inden de opnår at få flertallet i gårdmandsstanden for sig, hvis deres sejr da ikke på en eller anden måde kan fremskyndes.

Men det kunde jo være, at stillingen i øjeblikket ikke var så gunstig, som disse tal fra de to yderår angiver. Mulig kunde danskheden i mange år have været stationær eller endog i fremgang for i den senere tid at vige for en fremtrængende tysk bevægelse. Vi behøver derfor nogle mellemtal:

1863:	4735	danske,	256	blakkede,	955	tyske,
1873:	4670	—	278	—	998	—
1883:	4626	—	288	—	1032	—
1893:	4629	—	299	—	1018	—

Disse tal viser, at i den første tredjedel af tidsrummet har danskheden lidt 60 pct. af sit hele tab, i den anden tredjedel resten; i det sidste tiår er danskheden ikke gået tilbage. Og mens tidligere Tyskerne tog broderparten af gevinsten fremfor de blakkede, har i det tredje tidsafsnit Tyskerne selv lidt et tab, der berøver dem næsten halvdelen af den vinding, de har haft i det foregående tiår. Det er de blakkede og kun i meget ringe grad de danske, der har høstet fordelen derved, men tvedeler man igen det sidste tiår, kommer et endnu morsommere resultat frem:

1883:	4626	danske,	288	blakkede,	1032	tyske,
1888:	4603	—	305	—	1038	—
1893:	4629	—	299	—	1018	—

Mens endnu midten af ottiårene har bragt tab for Danskerne, forøvrigt uden nogen synderlig forøgelse for Tyskerne, er i sidste femår strømkæntringen sket, og den

glædelige fremgang begyndt, som også de sidste rigsdagsvalg blandt andet bærer vidne om. Danskerne er nu de angribende; det er Tyskerne, som må værge sig.

Men, siger en pessimist igen, det kunde jo være, at stillingen i enkelte egne var holdt eller mer end holdt, hvorimod Tyskerne netop på såre punkter har haft en så meget stærkere fremgang. Ja, ganske vist, der er adskillige steder også i udsatte egne, hvor der er nedgang, men egenlig deroute kendes kun i to sogne — jeg nævner dem strax — det er de samgrænsende Arrild i Haderslev Vesteramt og Nørre Lygum i Tønder amt, hvor Tyskerne i tidens løb er blevet dobbelt så stærke, idet de er stegne fra 28 til 55. I ingen andre sogne har de vundet mere end 4 gårde, når undtages tre, i hvilke de har taget henholdsvis 5, 5 og 7. Og trækker man ovennævnte to sogne fra det øvrige Nordslesvig, kommer dette til at stå i så meget mere glimrende lys:

1863:	4638	danske,	248	blakkede,	927	tyske,
1873:	4580	—	270	—	963	—
1883:	4552	—	284	—	977	—
1893:	4555	—	295	—	963	—

Den ligefremme vinding eller svækkelse er altså:

1863-73:	÷ 58	danske,	+ 22	blakkede,	+ 36	tyske,
1873-83:	÷ 28	—	+ 14	—	+ 14	—
1883-93:	+ 3	—	+ 11	—	÷ 14	—

I 106 sogne har tyskerne i de 30 år erobret 36 gårde, omtrent en gård i hvert tredje sogn eller en gård hvert år. De har i 1893 netop samme antal gårde, som de allerede havde i 1873.

Ja, indvender pessimisten atter, dette kan være godt nok, men hvorledes vil det stille sig i fremtiden? Nu først

skal den slægt til at tage ved gårdene, som er fostret under det tyske regimente og ikke har kendt den gode tid; er danskheden bevaret hos den? Resultaterne fra det sidste femår taler til gunst for Danskerne, og jeg har yderligere søgt at forebygge indvendingen ved overalt, hvor der var voxne arvinger til gårdene, at spørge mig for om deres sindelag. Svaret lyder: Der findes blandt gårdarvingerne en forskydning til dansk side af 49, mens de blakkede får et ÷ på 14, de tyske et på 35. Når altså de unge mænd tiltræder deres arvegårde, hvad forhåbenlig sker i de fleste tilfælde, eftersom ungdommens udvandring nu i det væsenlige er stanset, vil forholdet mellem dansk og tysk være

1863:	4735	danske,	256	blakkede,	955	tyske,
1893:	4629	—	299	—	1018	—
i udsigt:	4678	—	285	—	983	—

Danskernes tab er så reduceret til:

	med Arrild og N. Lygum	uden Arrild og N. Lygum
	57	36
De blakkedes vinding til	29	28
Tyskernes til	28	8

Endnu kan pessimisten spørge: selv om ikke antallet af tyske gårde er taget så meget til, er så ikke det areal jord, der er i tyske hænder, forholdsvis så meget større, idet det særlig siden 1864 har været de store gårde, som danske har måttet sælge til Tyskere, fordi danske købere med tilstrækkelig kapital ikke fandtes i landet selv? Å nej, ikke i nogen fremtrædende grad, som efterfølgende oversigt over gårdene med over 1800 ℳ. nettoudbytte

(svarende omtrent til gårde med over 10 tdr. hartkorn) vil vise:*)

1863:	196	danske,	4	blakkede,	105	tyske,
1873:	186	—	6	—	113	—
1883:	178	—	5	—	122	—
1893:	180	—	3	—	122	—
udsigt:	180	—	5	—	120	—

Et tab af 17 gårde på 305 er tilvisse ufordelagtigere end et tab af 63 på 5946, men så synderligt kan det ikke forrykke forholdet mellem dansk og tysk i henseende til jordbesiddelsen.

Et ensartet stort tab har Danskerne lidt ved, at 9 af de augustenborgske herregårde, som den danske regering solgte væsenlig til kongerigske godsejere, af disse er overdraget til Tyskere. Trækkes alle augustenborgske gårde fra, bliver forholdet

1863:	184	danske,	4	blakkede,	103	tyske,
1873:	178	—	6	—	107	—
1883:	174	—	5	—	112	—
1893:	177	—	3	—	111	—

eller udenfor hertugens gamle ejendomme er der kun 8 storgårde flere i tysk eje i 1893 end i 1863.

Det er Danskernes to væsenlige tab: den store overgang til tysk i Arrild—N. Lygum og salget af de fleste augustenborgske gårde på Als og Sundved til Tyskere. Subtraherer vi disse gårde og de to sogne fra det samlede gårdetal, kommer følgende tal ud:

*) Elleve store gårde, som findes i den officielle fortegnelse, der nu er en del år gammel, har jeg ikke kunnet henføre til de nuværende ejere.

1863: 4626	danske,	248	blakkede,	925	tyske,
1873: 4572	—	270	—	957	—
1883: 4548	—	284	—	967	—
1893: 4552	—	295	—	952	—
udsigt: 4599	—	276	—	924	—

Et sidste spørgsmål, som trænger til besvarelse, er dette: Er ikke Tyskheden voxet så meget siden 1864 i intensitet, Tyskerne i forståelse af det at være tysk, i brugen af det tyske sprog, i intelligens og dygtighed, at 1018 Tyskere i 1893 betyder forholdsvis meget mere end 953 i 1863? Dette skal jeg indlade mig på i et senere afsnit.

III.

Vi vil nu vandre Nordslesvig rundt for at undersøge stillingen lidt nøjere, idet jeg undertiden benytter lejligheden til at gå lidt udenfor gårdmandsæmnet. *)

Haderslev Østeramt nordenfjords

1863: 365	danske,	6	blakkede,	50	tyske,
1873: 365	—	5	—	51	—
1883: 364	—	9	—	48	—
1893: 358	—	13	—	50	—
udsigt: 362	—	14	—	45	—

er fortrinsvis landet med de store gårde. Af 305 gårde med mindst 1800 *M.* nettoudbytte findes her alene 87; trods den før omtalte vanskelighed ved at holde netop de store ejendomme er dette sket; til de 18 tyske storgårde i 1863 er der siden kommet tre, til gengæld er tre gårde

*) Et bylag er altid i sin helhed lagt til et enkelt sogn, selv om det i virkeligheden hører til flere, og et sogn altid i sin helhed til en af de større afdelinger.

blevet danske. Men adskillige steder er på storgårde hjemmetyskere blevet afløste af indvandrede. Udenfor de store ejendomme findes her kun meget lidt hjemmetyskeri; i enkelte sogne som Stepping er tyskheden fuldstændig i opløsning; sogne som Fjelstrup, Vonsbæk, Moltrup hører til de allerreneste i landet.

Om Haderslev Østeramt i det hele gælder, at folk der gør et tungere og mindre kvikt indtryk end i andre dele af landet; de har ikke den livlighed og ævne til at føje deres ord, som udmærker Sundvedboerne og Alsingerne, og hvorved disse minder om Fynboerne, ikke heller er de så grebne af åndelige interesser som befolkningen vesterpå; Grundtvigianerne har således aldrig fået indpas her. Særlig ungdommen har et tungt præg, måske fordi så få har været på højskole. Folk føler det selv med lidt misundelse mod Vesterboerne; men den ros skal de have, at med deres konservatisme, der undertiden udarter til stilleståen, er forbunden stor trofasthed (næsten ingen omslag fra dansk til tysk har her fundet sted); ingensteder har danskheden udsigt til at vinde såmeget, ved at danske sønner tager arv efter tyske fædre, og gælder det om ofre for den danske sag, står pungen videst åben her.

Haderslev Østeramt søndenfjords

1863:	270	danske,	21	blakkede,	101	tyske,
1873:	272	—	21	—	99	—
1883:	277	—	15	—	100	—
1893:	291	—	10	—	91	—
udsigt:	302	—	6	—	84	—

viser i de første ti år stilstand, i de næste ti år erobring af Danskerne fra de blakkede, men i de sidste ti år

afgjort fremgang for danskerne på bekostning både af blakkede og Tyskere. Disses tal er imidlertid forholdsvis betydeligt større end i det øvrige Østeramt, hvad der skyldes Vilstrup sogn og dele af Hoptrup. Vi har her de eneste bylag i Østeramtet med et flertal af tysksindede gårdmænd, S. Vilstrup, Sønderballe og Abkær, en usselig hedeby i Vedsted sogn, den lavest skyldsatte i amtet. — Vilstrup sogn er imidlertid ikke så slemt, som det har ord for; det er f. ex. helt urigtigt, når hr. Erik Skram i „Hinsides Grænsen“ lader næsten alle bønderne være tysksindede. Tværtimod findes i øjeblikket netop lige så mange danske som tyske gårdmænd i hele sognet; men ikke få dansksindede gårdmænd er danske undersåtter, som er nødte til at sidde med hænderne i skødet, og der er få energiske ledere. Lad os se dette sogn nærmere efter, f. ex. analysere sidste rigsdagsvalg. Der blev ved dette afgivet 32 danske mod 73 tyske stemmer; men af de tyske skyldes 10 embedsmænd, 2 indvandrede og 15 folk, der kun gjorde det, fordi de var under tryk. Tilbage bliver der 46 frivillige tyske stemmer fra indfødte, hvoraf de 35 tilhører gårdmandsklassen (med brødre, sønner, aftægtsfolk). 46 stemmer af et vælgertal på 165, hvortil kommer 25 danske undersåtter uden stemmeret. Kun en fjærdedel af sognets befolkning er således tysksindet, idet vi trøstig kan gå ud fra, at her er ingen Tysker bleven hjemme af frygt, så de 60 vælgere, der ikke mødte, næsten alle kan skrives den danske sag tilgode ligesom de danske undersåtter. Morsomt nok er netop i gårdmandsklassen i Vilstrup de danske gået frem med 6 siden 1864 og Tyskerne gået tilbage med 4. Og på hvilken måde: Væsenlig ved at sønnerne er blevet danske, hvor

fædrene var tyske, en bevægelse, der endnu ikke har nået sin afslutning; ved sidste valg var der sønner, der endnu ikke har taget ved gårdene, som stemte dansk, mens deres fædre stemte tysk. Det er den stille magt, der jævnt og sindigt virker i det små, det er den danske natur, som de gamle troede at have kuet i sig, der nu slår ud i de unge. — Også i Hoptrup, hvor omtrent en fjærdedel af gårdmændene er tysksindede, er der fremgang for de danske; i det ene år 1891 gik tre blakkede og en tysk gård over i danske hænder. Heller ikke her må man lade sig blænde af tallene ved rigsdagsvalget, men lade sig retlede af efterstående oversigt:

vælgere	danske unders.	danske stemmer	tyske stemmer
299	53	151	75

Af de tyske stemmer var:

embedsm.	indvandrede	under tryk	frie
17	12	15	31

(deraf 22 i gårdmandsklassen). Altså 31 frivillige indfødte Tyskere blandt 352 voxne mænd i det sogn i Haderslev amt, der efter Vilstrup har det meste tyskeri. Det vil ses, at mange vælgere ikke er mødt frem; det er i byerne Sønderballe og Mastrup, at endel danske ømmer sig ved at komme til valg, fordi de tyske gårdmænd her er de mægtige. Man kan lære af disse tal fra Vilstrup og Hoptrup, hvor vanskeligt det er at dømme om sønderjyske forhold, når man ikke ser tilbunds. — Også i Vedsted sogn går det tilbage med tyskeriet; i Ustrup og i Abkær bliver flere Tyskeres sønner danske. — Modsat de øvrige dele af Østeramtet findes her meget få indvandrede tyske gårdmænd. Af de store gårde, der her er omtrent ligeså

talrige som nord for fjorden, er to gåede fra tyske hænder over i danske, men tyskerne har vundet tre danske og to blakkede. 38 store ejendomme er danske, 29 tyske.

Haderslev Østeramt: Sognene om jærnvejen (Sommersted, Oxenvad, Jægerup, Nustrup, Skrydstrup, Magstrup, Hammelev).

1863:	319	danske,	12	blakkede,	33	tyske,
1873:	314	—	12	—	38	—
1883:	314	—	13	—	37	—
1893:	312	—	15	—	37	—
udsigt:	317	—	12	—	35	—

De danske gårdes tal er gået lidt tilbage, de tyskes lidt frem. En af årsagerne hertil er den, at i sogne, hvor der før 1864 slet ingen tyskhed fandtes, måtte der nødvendigvis skabes nogen af overløbere efter erobringen; hertil kommer indvandring i Oxenvad og Nustrup. I Sommersted sogn har den indre mission gjort fortræd ved at sløve folk i national retning, en kendsgærning, vi vil møde flere andre steder, og i den nordlige del af dette sogn (Refsø og Lert) med Ørsted i Oxenvad sogn er der — umiddelbart op til grænsen — dannet en anløben egn med meget wühlende tyske gårdmænd (12 mod 22 danske og 5 blakkede), forstærkede af grænsebetjænte, toldere, jærnbanemænd og skovløbere. Men netop i Ørsted skal folk nu have fået nok af at have spillet tyske. Den øvrige del af jærnbanelandet er særdeles god dansk, hvad sindelaget angår (når vi ikke medregner bestillingsmandsophobningen i Vojens), og med undtagelse af et par sogne, hvad energien angår. Af de få store gårde er 5 tyske (de tre i Sommersted sogn) og kun een dansk.

Røddingegnen (Frøs herred og Gram gods)

1863:	571	danske,	14	blakkede,	29	tyske,
1873:	571	—	14	—	29	—
1883:	572	—	15	—	27	—
1893:	561	—	18	—	35	—
udsigt:	563	—	19	—	32	—

hører til de allerbedste danske, men lider under følgerne af, at udvandringen her har været stærkest og senest er hørt op. De fædre, der tidligere lod deres sønner vandre ud, er nu gamle og må sælge, da de ikke kan få sønnerne hjem; deraf fremgangen for Tyskerne netop i den senere tid. Trods optagelsen i den preussiske borgerrulle i de sidste år findes her endnu overordentlig mange danske undersåtter. I Hygum og Lintrup sogne, de to nordvestligste, var der således til rigsdagsvalget i sommeren 1893 341 valgberettigede, men ved siden deraf 158 optanter, der under andre forhold vilde have haft stemmeret. Af de store gårde tilhører de tre den danske greve på Gram, tre en proprietærslægt i Jels, der i århundredets begyndelse kom fra Nørrejylland, men nu er hel tysk; af resten er to på danske, to på tyske hænder (deraf også en i Jels), en tilhører en sparekasse i Angel.

Toftlundegnen (N. Rangstrup herred)

1863:	259	danske,	10	blakkede,	37	tyske,
1873:	261	—	10	—	35	—
1883:	261	—	10	—	35	—
1893:	264	—	7	—	35	—
udsigt:	266	—	8	—	32	—

omfatter tre fortrinlige sogne, Agerskov, Tislund og Bevtoft, et med nogle Tyskere, men også med svært flinke

danske, Branderup, og så det slemme Toftlund, hvor forholdet har været nede på 28 d., 2 bl., 2 t., men i de sidste år har forandret sig til 31 d., 2 bl., 18 t. Toftlund kommune er den eneste i hele Vesteramtet, hvor de tyske gårdmænd har overtallet (5 d., 1 bl., 6 t.). Når hertil kommer, at Toftlund er en embedsmandsrede, vil det forstås, at de danske til tider har haft det hårdt her, men nu er de over det værste. I Toftlund by med 118 stemmeberettigede (tallet på de danske undersåtter kender jeg ikke, men i hele sognet er 26 optanter grundejere) afgaves sidste gang 41 danske og 53 tyske stemmer, men af disse var kun 9 indfødte frivillige, deraf de 8 tilhørende gårdmandsklassen; 34 embedsmænd og 3 indvandrede stemte, og 7 tyske stemmer afgaves kun nødtvungent. I de sidste år har der i sognet fundet et gennembrud sted, så de danske nu er vakte og frejdigt stemte; alene blandt gårdmændene har i de sidste år tre slået om og stemt dansk ved rigsdagsvalget i sommer. Det støtter også de danske i sognet, at Tyskerne her kun findes i en enklave, til alle sider omgivet af ypperlige danske egne, særlig mod syd med en brillant befolkning. Folkene i Agerskov sogn har ævnet både at holde deres egen sti ren og at virke i videre krese. Når jeg undtager Ullerup på Sundved, findes vist intet andet sogn i Nordslesvig, hvor befolkningen i sin helhed er sådan med som her, og hvor der sidder en sådan række enkelte mænd, der følger med i dansk åndsliv. Højst uretfærdig er den beskyldning, der fra en vis side engang kom frem, at Grundtvigianerne ved deres afsluttede klikevæsen skræmmede andre folk bort og gjorde dem tyske; tyskeriet i Toftlund og Rødding skulde forklares heraf. Går man

tingene ind på livet, viser denne beskyldning sig at være fuldstændig uberettiget og kun fremsat af ren perfidi uden nogen kendskab til forholdene i disse egne. Tværtimod er det Grundtvigianerne, der har deres gode del i fremgangen for de danske i de senere år i disse to embedsbyer. — De tre store gårde i herredet er danske.

Hvidding herred (Arrild fraregnet),

1863:	341	danske,	8	blakkede,	15	tyske,
1873:	341	—	8	—	15	—
1883:	341	—	9	—	14	—
1893:	336	—	12	—	16	—
udsigt:	336	—	13	—	15	—

Ribes gamle opland, er med undtagelse af Skærbæk næsten blottet for tyskeri, kun ved Hvidding grænsestation en embedsmandskoloni. — I Skærbæk er Danskernes stilling i de senere år gået tilbage. Vestbanen, der har gjort Skærbæk til hovedstation og handelscentrum i landet mellem Tønder og Ribe, har tilført byen en mængde embedsmænd og adskillige indvandrede, og en energisk og ivrigt agiterende præst har fået adskillige med sig, både småfolk, der tildels økonomisk er afhængige af en bank, han har lavet, og yngre gårdmænd, der er bleven tyske som soldater. Således kunde Skærbæk by ved sidste valg stille 66 tyske stemmer (77 danske), nemlig 31 embedsmænds, 10 indvandredes, 18 afhængiges og 7 frivilliges. Der var 192 vælgere. — Af de 4 store marskgårde (i Skærbæk) er den ene blakket, de tre danske.

Ved Enklaverne

1863:	438	danske,	22	blakkede,	17	tyske,
1873:	433	—	24	—	20	—

1883:	434	danske,	24	blakkede,	19	tyske,
1893:	433	—	21	—	23	—
udsigt:	435	—	20	—	22	—

forstår jeg hele den gode del af Tønder Nørreamt vest for linjen Tønder-Lygumkloster, selv om adskillige sogne indenfor dette område før 1864 helt eller overvejende hørte til hertugdømmet. Som gammel kongerigsk egn har der ikke kunnet udvikle sig nogen Slesvigholsteinisme i ældre tid på grundlag af „verbriefte rechte“ og foragten for Nørrejyderne. Af det ringe tal på Tyskere skal man imidlertid ikke slutte, at Enklaverne hører til første klasses egne hernede. Ved siden af nogle ypperlige sogne og enkelte gode folk også i dårlige sogne findes her nogle af de i national henseende sløveste egne. Folk er ikke tyske, gudbevares, men den danske sag får nøjes bare med det, at de er danske. Arbejde, energi, dansk oplysning er der meget lidt af. Nærheden af Tønder med dens kaffepunsjånde, den alt overvejende interesse for studeprang, den magelige levevis med en driftsmåde, der fordrer meget lidt arbejde og intelligens, mangelen på førere, men også mangelen på Tyskere, med hvem en kamp kunde tages op, har ikke kunnet andet end sætte folk herude tilbage. Ingensteds samler møder færre tilhørere, ingensteds er offervilligheden ringere, og hvad der mulig antyder en fare for fremtiden, ingensteds er vist skellet mellem store og små så skarpt som her. Visby sogn skal være det fattigste i amtet med et talrigt proletariat. Endelig gør også den indre mission fortræd, f. ex. i Emmerlev. I nogle kommuner er der næsten ligeså mange gårdmænd, der betegnes som blakkede, som der er danske gårdejere. 15 store marskgårde er danske, 4 er tyske.

Arrild og N. Lygum

1863:	97 danske,	8 blakkede,	28 tyske,
1873:	90 —	8 —	35 —
1883:	74 —	4 —	55 —
1893:	74 —	4 —	55 —
udsigt:	76 —	9 —	48 —

danner som tidligere omtalt en gruppe for sig. Disse to sogne er de eneste, i hvilke et almindeligt frafald af danske lader sig påvise. Til at begynde med er det jævnt, men i det andet tiår tager frafaldet stor fart — to gårde hvert år — for derefter igen heldigvis brat at stanse. I de sidste 10 år har tyskerne intet vundet; vi kan deraf slutte, at hvad der er tilbage af dansk, vil vedblive at være det; og nu er der endogså tegn til en reaktion. De østligste byer, Rost, Visbjærg og tildels Landeby, der ligger ind imod det gode N. Rangstrup herred, med hvilket de har deres meste samkvem, danner en undtagelse fra den øvrige del af sognene; de har ikke taget del i opløsningen, og her er bevaret en kraftig dansk kærne; andre byer som Løjtved har alle dage været næsten rent tyske, men i byer som V. Terp og N. Lygum er det, at den voldsomme tilbagegang har fundet sted. Der har været mangel på danske ledere, medens tyskerne har haft flinke og dygtige folk. Hvor fædrene var blakkede, blev sønnerne tyske, og hvor de var danske, blev sønnerne blakkede tller også ofte tyske. Indvandring har næsten ikke fundet sted, det er sognenes egne børn, der har voldet nedgangen. Arrild sogn er nu ved at komme sig, men i N. Lygum hersker en forknyt ånd. Flere af byerne hører til de fattigste og mest afsidesliggende i Nordslesvig, og befolkningen har der på forhånd et lidet frejdigt præg,

andre ligger ude i det rige græsland øst for Lobækken, men de var alt før 1864 tyske, og bøndernes selvfølelse som matadorer har selvfølgelig ikke kunnet blive noget motiv for dem til at ændre deres anskuelser, efter at det store i landet var blevet det tyske. — Af storgårdene er 3 i Lygum sogn tyske, 3 i Rost danske.

Slogs herred (med Tønder og Lygumkloster landsogne og Abild).

1863:	302 danske,	37	blakkede,	190	tyske,	
1873:	286	—	45	—	198	—
1883:	265	—	54	—	210	—
1893:	266	—	55	—	208	—
udsigt:	262	—	54	—	213	—

Nu er vi kommet ind i den mest tyske egn i Nordslesvig, den vestlige del af den skæve firkant Tønder-Lygumkloster-Åbenrå-Gråsten. Tyskheden her er af gammel datum og særlig tilhuse hos de store bønder (af gårdene med over 1800 ℳ. nettoudbytte er der kun 3 danske mod 17 tyske), mens de mindre ejendomsbesiddere og håndværkerne mange steder er bravt danske. Ja her optræder i modsætning til den for Nordslesvig almindelig gældende regel håndværkere og kådnere som danske førere; blandt dem tages f. ex. vælgerforeningens tillidsmænd; det er til dem, man ofte må henvende sig, når man ønsker besked om stillingen. I tre sogne har tyskerne et knebent flertal blandt gårdmændene. Midt i herredet udsondrer sig den udmærkede danske oase Bylderup-Lendemark med flere andre forholdsvis gode byer omkring sig i Tinglev, Burkal og Bylderup sogne. Øster Højst kirkeby med Søvang er også god, ligeså Lygumkloster og delvis Tønder

4*

landsogn og de byer i Ravsted sogn, der ligger ind mod Åbenrå amt. Endelig er mod vest Rørkær i Hostrup sogn en by med fortrinlige danske både blandt gårdmænd og småfolk, om der end her også findes indædt tyskhed. På den anden side har Ravsted kirkeby, den vestlige del af Højst sogn, flere bylag i Burkal og Tinglev næsten ingen dansksindede bønder, og ikke få steder optræder som karakteristisk det store antal blakkede. Vi får her mellemslesvigske tilstande, som de findes i Kærherred og sydvest for Flensborg; få bevidste danske, ligeledes kun få positive tyskere, den store befolkning nationalt og politisk interesseløs. Der er ikke lidt at røre op i, men en hovedbetingelse fattes: førere. Eller i byer, hvor der gives sådanne, kan det være, at de ikke er populære; de kan f. ex. være, hvad der på sønderjysk hedder „vedholdende“, og kniber deres arbejdere ned så langt som muligt, mens de tysksindede velhavere ikke er rædde for, når det gælder, at lukke op for pungen. At danskheden har måttet gå tilbage i Slogsherred, behøver ingen lang udvikling; snarere er det mindre let forståeligt, at tabet ikke har været større, og at her som næsten allevegne tilbagegangen er stanset i det sidste tiår. — Alligevel er herredet en udsat egn, som falder hen i sløvhed, når den ikke idelig purres ud. Rigsdagsvalget 1890 gav et efter omstændighederne godt resultat, da vælgerforeningen her udfoldede stor virksomhed, men 1893 gik det dårligere, fordi vælgerforeningen måtte lægge sit direkte arbejde andensteds hen, og Tyskerne dennegang gjorde alt for at oprette deres nederlag fra forrige gang; dog blev der afgivet 358 danske stemmer flere i Tønder amt end i 1884. I det afgjort danske Bylderup, hvor kun 2—3 bylag er overvejende tyske, i Hostrup

og Højst, hvor der ved siden af ivrige Tyskere er mange gode danske, og i Ravsted, hvor udpræget danske byer står mod udpræget tyske,*) gik det nogenlunde, men i Burkal og Tinglev har de danske opgivet ævred; kun enkeltvis og planløst afgaves stemmer på Gustav Johannsen (38 og 25). Fra den største by i Burkal sogn, der er langt overvejende dansk, mødte ingen. I en anden by „tøtt di gammel, te de kund itt blyw ant; di vild itt køhr for e småfolk. Det er heller itt så lett for e folk, hvonær e mand itt sjell vil hen. Så fåll å e wåhl å en tih, law folk var å e mohs o skær tørre: di vild itt spild djer tih å djer dawløn.“ I dette sogn har også den indre mission (Bornholmerne) gjort fortræd; her afholder den sine store fleredagesmøder. I Hostrup sogn stemte af 219 vælgere, hvis tal egenlig borde forøges med 17 danske undersåtter, 79 tysk; deraf 18 embedsmænd, 21 tilhørende gårdmandsklassen, 22 frivillige stemmer fra småfolk og 18 tvungne. c. 10 stemmer skyldtes østpreussiske karle fra en stor gård, men sognet tæller desuden 14 indvandrede sønderfra. Når gårde i dette og et par andre sydlige sogne er tilfals, kommer der aldrig købere længere nordfra. Mens Tinglev og Burkal ligger godt beskyttede mod Kærherred af heder og kær næsten uden overgange, går gennem Hostrup sogn den alfare vej fra Frisland og Kærherred til Tønder, og netop herfra er den indvandring af dansktalende men tysksindede folk kommet, som svækker den danske stilling i sognet.

---

*) I Ravsted by torde 1890 kun 5 danske mænd møde ved valgurnen, „men når den endelige afstemning sker, vil alle møde, og sognet give et stort dansk flertal.“

Åbenrå amts Vestland (Ris og S. Rangstrup herreder undtagen Løjt og Åbenrå).

1863:	323	danske,	20	blakkede,	109	tyske,
1873:	316	—	24	—	112	—
1883:	315	—	21	—	116	—
1893:	317	—	23	—	112	—
udsigt:	321	—	18	—	113	—

Åbenrå amt danner ikke som de fire andre en sluttet naturlig enhed i fysisk henseende og ligesålidt i folkelig. Landskabet har mod øst Sundveds karakter, mod vest har vi det samme jævne græs- og hedeland som gennem hele Tønder Nørreamt, mod hvilket der intet naturligt skel af nogen betydning findes. Ind mod Sundved og ind mod Haderslev amt findes lige så gode danske egne som i disse områder, men vest på ind mod Slogs herred og sønderpå ned mod Flensborg fjord står det adskillige steder temmelig skralt til. Ris og S. Rangstrup herreder for sig frembyder en lignende afvexling; Egvad sogn, Ø. Lygum undtagen to bylag, de vestlige dele af Ris og Hjortkær, det halve Bjolderup sogn er således ypperlige, men Hellevad sogn er sløjt, Bedsted trykket af stortyskere, de østlige byer i Ris og Hjortkær svækkede ved bortdragen af danske og indvandring af tyske (se V). — Forholdet mellem dansk og tysk er kun lidet forrykket siden 1864. De store gårde er næsten alle tyske (8 mod 3 danske); de findes i Ris og Hjortkær Østersogne og i Bedsted, altså netop i de dårlige egne.

Landet om Åbenrå fjord (Løjt, Åbenrå, Ensted, Felsted, Varnæs og Asbøl)

1863:	294	danske,	20	blakkede,	114	tyske,
1873:	286	—	28	—	114	—

1883:	298	danske,	28	blakkede,	102	tyske,
1893:	301	—	31	—	96	—
udsigt:	304	—	29	—	95	—

viser i første tiår, at en del danske er blevet ligegyldige, i andet tiår stærk stigning i tallet på de danske gårdmænd og tilsvarende tilbagegang for de tyske, en kamp, der i ringere grad, men til samme side er fortsat i de sidste ti år og som endnu ikke lader til at være stanset. Det er en lignende bevægelse som i Haderslev Østeramt søndenfjords og skyldes Løjt — et sogn med megen gammel tyskhed — og Felsted, et flinkt dansk sogn med Sundvedtykke, i hvilket tyskheden udenfor herregårdene Grøngrøft og Skovbølgård er helt skrumpet ind. Bægge steder er det ofte de tyske forældres børn, som bliver danske. I modsætning til Åbenrås Vesterland er her meget få indvandrede, hvad der navnlig gælder om Løjt. Løjtingerne er et gammeldags folkefærd for sig selv med øbonatur, der ikke tåler tilflyttede. Rent i modsætning til deres øvrige konservatisme står nu det, at det ene medlem af tyske slægter efter det andet bliver dansk, hvis man ikke vil sige, at netop det inderste, mest konservative hos dem er deres danske blod og natur, som får frihed til at slå igennem hos de unge. I Stollig bylag stod 1863 9 danske gårdmænd mod 12 tyske, nu er der 13 danske og 8 tyske. Til omslaget bidrager også de mange blandede ægteskaber, hvorved danske og tyske slægter sammengiftes og kommer i livligt samkvem og under påvirkning af hinanden. Også på anden måde viser Løjtingernes sammenslutning mod udensogns foretagender sig. Både danske og tyske foreninger har haft vanskeligt ved at skaffe sig indpas her; i hele byer sluttede danske og

tyske kontrakt med hinanden om gensidig ikke at indtræde i dem for ikke at få ufred ind i byen.

På vor vandring gennem Nordslesvig har vi hidtil ikke kunnet træffe andre egenlige herregårde end Gram, Schackenborg og Trøjborg, alle danske; nu kommer vi, idet vi nærmer os Als og Sundved, ind i herregårdsland. Ikke fordi der ikke andensteds findes mange store gårde, men her har vi rigtige gamle hovedgårde, hvis ejere har gjort fordring på at være herremænd og i det hele stået i et fjærnere forhold til befolkningen end storbønderne i andre egne, hvad der vistnok har haft sin betydning ved at bevare landet for tyskersmitte i den tid, den nationale strid begyndte, idet ejerne af de fleste af herregårdene var tysksindede, men som tilhørende en anden samfundsklasse end bønderne ingen indflydelse kunde få på disse. Åbenrå amt har 10 herregårde, hvoraf 6 i denne del. De to, Grøngrøft og Skovbølgård, er gammel tyske, de to, Kiding og Årup, har i hele tidsrummet været danske, de to, Fiskbæk og Gråsten, solgtes af deres danske ejer strax i 1865 tilbage til Augustenborgerne. De andre 8 store gårde i distriktet er danske undtagen en, som skiftede nationalitet i 1870.

Landet ned mod Flensborg fjord

1863:	238	danske,	16	blakkede,	85	tyske,
1873:	235	—	17	—	87	—
1883:	221	—	20	—	98	—
1893:	215	—	24	—	100	—
udsigt:	215	—	22	—	102	—

ser efter tallene ikke så sort ud som Slogs herred, men er måske i virkeligheden mere truet på grund af sin udsatte beliggenhed. Angelboer har ikke svært ved at smutte over

fjorden og nedsætte sig her; tidligere var det brede vand en god grænse, men nu har den livlige dampskibsfærdsel svækket dets betydning som sådan; næsten hele området hører til Flensborgs opland, hvad der ligeledes medfører fare også med hensyn til sproget; Slogs herred ligger anderledes afsides og har som stødpude i sønden mod det tyske sprogs fremtrængen et rent dansk bælte på flere miles gennemsnit i Mellemslesvig; her ved fjorden mødes derimod et dansk land med et rent tysk. Det har også skortet på dygtige danske førere; fra et af sognene lyder klagen over Danskernes større „vedholdenhed". — Nordvestligst ligger det lille Uge sogn; allerede før krigen var her flere tysksindede end dansksindede gårdmænd, og i 1864 kaldte de tyske officerer sognet „Klein-Deutschland" på grund af dets tyskhed. Siden da er Tyskernes tal ikke tiltaget, men af de danske gårde er de halve nu blakkede. Der er dog mange danske i Uge, men de er kommet ud af øvelsen og har ladet tyskerne råde forlænge. I Kliplev store sogn er der meget lidt tyskeri; men en gennemgående sløv befolkning. I Kværs trykker mægtige og dygtige Tyskere det store danske flertal. I Rinknæs er flertallet af bønder og kaptejner danske, men foruden ikke få store bønder er også mange småfolk (tildels indvandrede) og fiskere tysksindede, og socialismen har fået fat i ikke så få. I Holbøl holder dansk og tysk hinanden i ligevægt indenfor gårdmandsstanden, mens hverken tyskheden eller de socialistiske ideer har fået tag i ret mange småfolk; i de sidste år er der kommet mere fart og frejdighed blandt de danske. I Bov sogn endelig har Kollund flere Tyskere blandt sine bønder, men de vestlige bylag, Kiskelund, N. Smedby, Vejbæk og Kragelund er så godt

og så ublandet dansksindede som nogen egn i Nordslesvig. — Nedgangen i dette distrikt har ikke været så stor, som man kunde vente efter den udsatte beliggenhed, og atter her viser det sig, at Tyskerne i den sidste tredjedel af de 30 år er ståat stille. Af storgårdene er 4 danske og 6 tyske, uforandret som i 1863. Af de 4 gamle herregårde er kun 2 nu storgårde (Søgård på danske hænder og Ladegård på tyske), Årtoft er udstykket og Kelstrup er af den preussiske regering lagt ud til plantage.

Sundved.

1863:	282	danske,	16	blakkede,	46	tyske,
1873:	277	—	16	—	51	—
1883:	273	—	17	—	54	—
1893:	278	—	14	—	52	—
udsigt:	278	—	17	—	49	—

Nu er vi ude af de egne, der er tilbage på grund af mange Tyskere eller sløve Danskere; nu færdes vi iblandt en kærnedansk og dygtig befolkning, ved siden af Alsingerne og folkene i N. Rangstrup herred den bedste i landet, vistnok med gennemgående større og i videre krese udbredt dansk dannelse end andre steder. Kun på Broagerland spiller tyskheden en rolle på grund af halvøens udsatte beliggenhed, de mange embedsmænd, nogle indvandrede teglværksarbejdere fra Lippe-Detmold og enkelte teglværksejere, der i sin tid vel blandt andet for at vise, at de var mere end bønderne, blev tyske. Nu er imidlertid bønderne åndeligt voxet dem over hovedet. I det øvrige land er det som gennemgående i Haderslev Vesteramt eller det meste af Østeramtet, at det ikke er de bedst begavede eller mest hæderlige bestanddele af befolkningen, der er

bleven tyske. Også her nu stilstand for Tyskerne efter ringe fremgang i de første åringer; derimod et virkelig mægtigt opsving hos Danskerne, hvad de sidste rigsdagsvalg yder glimrende vidnesbyrd om. *) Fjorten store gårde danske, syv tyske. Dansk er grevesædet Sandbjærg og fra 1893 Ballegård, tysk er Bøgskov og Avnbølgård, som blev det midt i 70erne. Af de andre fem tyske storgårde tilhører Renbjærg teglværk en bank i Kiel.

Sønderherred Als.

1863:	385	danske,	30	blakkede,	49	tyske,
1873:	380	—	26	—	58	—
1883:	372	—	30	—	62	—
1893:	371	—	33	—	60	—
udsigt:	377	—	28	—	59	—

Her havde hertugen af Augustenborg de 10 af sine 16 herregårde (Augustenborg, Gammelgård, Vertemine, Gundestrup, Kejnæsgård, Sønderborg Ladegård, Majbølgård, Rønhave, Rumohrsgård og Øvelgønne), 1 (Avnbølgård) lå på Sundved, 5 (Kiding, Årup, Fiskbæk, Gråsten og Kelstrup) i Åbenrå amt. 1852 afkøbtes de ham af den danske regering, som efterhånden solgte de fleste af dem; en (Sønderborg Ladegård) blev købt af Sønderborg by; de 12 blev købt af danske landmænd, de to (Gundestrup og Kejnæsgård) havde underlig nok regeringen afhændet til Tyskere. Efter 1864 er den ene af de danske godsejere efter den anden rømt fra landet og har afstået sine ejendomme til Tyskere; det gælder således

*)

	danske stemmer	tyske stemmer
1884:	981	260
1887:	1039	268
1890:	1066	235
1893:	1209	231

alle gårdene på Als undtagen Majbølgård. Det tab, danskheden på denne måde har lidt, kan ikke regnes Sønderjyderne til last, eftersom de fleste af disse godsejere var fra Kongeriget. I Sønderherred bør derfor de augustenborgske gårde regnes fra, ikke når den absolute stilling skal opgøres, men når spørgsmålet er, hvorledes den alsiske bondestand har holdt sig. På denne måde kan ovenstående tal rettes til efterfølgende:

1863:	378 danske,	30 blakkede,	47 tyske,
1873:	375 —	26 —	54 —
1883:	370 —	30 —	55 —
1893:	370 —	33 —	52 —
udsigt:	376 —	28 —	51 —

eller med ord: lidt fremgang for Tyskerne, så stillestand og nu begyndende tilbagegang. Tyskheden i det hele kun af ringe betydning udenfor Ketting og en del af Lysabild. — Af 10 storgårde udenfor herregårdenes klasse er de 3 tyske.

Nørreherred Als

1863:	251 danske,	16 blakkede,	52 tyske,
1873:	243 —	20 —	56 —
1883:	245 —	19 —	55 —
1893:	252 —	19 —	48 —
udsigt:	264 —	16 —	39 —

har ingen herregårde *) og har altså undgået at få tyskhed ad den vej, men har derimod fra ældre tid noget mere tyskhed blandt sine bønder end Sønderherred. Omkring 1870 forstærkedes den ved frafald af danske; den holdt sig uforandret til midten af firserne for derefter at gå tilbage indtil 1893 med al udsigt til yderligere at svinde

*) 2 storgårde danske, 2 blakkede, 2 tyske.

ind. På ingen andre punkter i Nordslesvig er der sådan gået tæring i tyskheden; ikke blot er mange steder de unge danske, hvor fædrene var tyske, men selve disse begynder at kedes ved tyskeriet. Tyskhedens faste stene er nu så skøre, at man kan skære i dem, det er Rapakivigranit, som rådner hen. Resultaterne fra sidste valg lægger ypperligt dette for dagen. 1887 afgaves i Nørre Alses landsogne 214 tyske stemmer, 1890 188, 1893 141, men af danske henholdsvis 695, 731 og 821. 1893 var her 1244 valgberettigede, mens 133 danske undersåtter ingen stemmeret havde; af de tyske stemmer var kun 86 afgivet frivilligt af indfødte, eller af 6 pct. af alle myndige mænd. 36 embedsmænd og 5 indvandrede stemte tysk; endelig faldt der 14 tvungne stemmer. I et af sognene, Havnbjærg, kunde Tyskerne 1886 stille 55 mand på benene, mens Danskerne kun mødte med 46 ved valgurnen; i 1893, efterat yngre energiske mænd har overtaget førerskabet, mønstrede de danske i dette det mest tysksindede sogn i Sønderborg amt 109, Tyskerne kun 47. Imellem disse år har Tyskerne i 1887 været oppe på 63. Absolut slående for hele øens vedkommende er en sammenligning mellem det første rigsdagsvalg 1867 og det fra sidste sommer; hele øen (Sønderborg by fraregnet) afgav i 1893 kun 13 tyske stemmer flere end i 1867, trods det at herregårdene siden da er blevet tyske, at der nu er mange flere embedsmænd end dengang, og at trykket fra oven er ulige stærkere. I fire bylag (Pøl, Lunden-Elsmark, Brandsbøl og Ketting) har Tyskerne tidligere haft flertallet i gårdmandsklassen, nu er de allevegne i mindretal. Det samme gælder Sundved, hvor tidligere Egernsund havde tysk flertal. Ingensteds — end ikke på Sundved —

gives vist heller en ypperligere ungdom end den her på Nørreals. Med Alsingernes gammelkendte praktiske dygtighed og sans for realiteter og med deres glade og muntre sind forbinder de yngre stor ævne til at føre sig og til at føje deres ord, og en trang til dannelse og oplysning i dansk retning, som er overordentlig glædelig. Endelig har Alsingerne, hvad der ikke bør undervurderes, et økonomisk rygstød, der er solidere end i det øvrige land. Ingensteds nyder det legemlige arbejde mere agtelse hos gårdmændene end her; i hvilken anden egn kan man træffe bønderne selv lugende deres gård eller kørende ajlevognen? Ingensteds er også skellet mindre skarpt mellem små og store.

Alsingerne, Sundvedboerne og folkene i Nørre Rangstrup herred er for øjeblikket Sønderjydernes foregangsmænd. Dengang efter Krygers død den stærke kamp førtes blandt Nordslesvigerne om opgivelsen af protestpolitiken, var det Sundvedboernes og Alsingernes anskuelse, der blev den sejrende, og som det har vist sig, har den været den rette. Herfra er også ideen om en politisk organisation udgået, og vælgerforeningen har i disse egne sin største udbredelse. Men i den bevægelse for børnenes undervisning i modersmålet, som i den sidste tid er rejst med stor kraft, er det Rangstrup herreds mænd, der ivrigst har lagt sig i selen. De har også i deres frimenighed et forbillede for den udvikling i kirkelig retning, der muligvis bliver fremtidens i Nordslesvig. I den nys foretagne sammenslutning af de nordslesvigske landboforeninger skal det også nok vise sig, at Sønderborg amts og Nørre Rangstrup herreds repræsentanter ikke bliver dem, der får den mindste rolle tildelt. Og bagved sig har førerne alle tre steder en befolkning med et overskud af kraft, som kan komme det hele land til gode.

Mest overskueligt og enklest udtrykkes den hele bevægelse i pct. Der fandtes i de enkelte egne følgende procenttal tyske gårdmænd:

	1863	1873	1883	1893	udsigt
Haderslev Østeramt, nordenfj.	12	12	11	12	11
Haderslev Østeramt, søndenfj.	26	25	26	23	21
HaderslevØsteramt, om jærnbanen	9	10	10	10	10
Røddingegnen	5	5	4	6	5
Toftlundegnen	12	11	11	11	10
Hvidding herred	4	4	4	4	4
Enklaverne	4	4	4	5	5
Arrild og N. Lygum	21	26	41	41	36
Slogs herred m. m.	36	37	40	39	40
Åbenrå Vesteramt	24	25	26	25	25
Om Åbenrå fjord	27	27	24	22	22
Ved Flensborg fjord	25	26	29	29	30
Sundved	13	15	16	15	14
Sønder Als	11	13	13	13	13
Nørre Als	16	18	17	15	12

IV.

De tyske gårdejere i Nordslesvig omfatter de mangfoldigste afskygninger. I social henseende indtages den højeste plads af hertugen af Augustenborg, den tyske kejserindes broder, der lever med i Evropas highlife; hele Evropas øjne var rettede mod ham, da han deltog i det berømmelige distanceridt fra Berlin til Wien, og fornylig har hans kejserlige svoger anerkendt ham som medlem af et tidligere suverænt tysk fyrstehus. Hvilken modsætning mellem ham og den usselige bonde ude i heden, der tidligere har pløjet med stude, men nu har anskaffet sig et par små russere, hvormed han i sit ansigtssved selv dyrker sin jord op, hvem ingen kender udenfor hans sogn uden måske den preussiske landråd, fordi hans stemme skal man regne med ved valgene. En lignende afvexling frembyder den lange række, når man går den

igennem for at veje dens intelligens eller åndelige standpunkt. Der er virkelige Tyskere med tysk akademisk dannelse — forresten meget få — som den fine og rolige mand, der har skabt sig en Solitude på en gård i den dejlige egn ved Flensborg fjords nordkyst, således som i forrige århundrede den yngre Bernstorffs ven Waschersleben gjorde det, og der er hundreder af indfødte Nordslesvigere, som ikke forstår et eneste tysk ord. Der er folk, som i moralsk henseende står højt; „det er en stadsmand“; „om ham er kun alt godt at sige“; men på den anden side er der „grissemænd“, folk „i hvem der er en skidt grund“, eller folk som en, der drastisk er blevet skildret for mig: „det er en stjamp, en nar, en slyngel; han er så beskidt, så man ikke kan se på ham, hvor gammel han er; han er kun tysk for at komme bædre afsted for herredsfogden, når han engang kommer i fedtefadet.“

Det er måske formålstjænligt, når det gælder om at forklare, hvad Tyskerne er for folk, at begynde med at præsentere fuldstændige suiter af dem, fra vidt adskilte sogne over det hele land; derved kommer vi strax de forskellige typer ind på livet.

A. 1) Indfødt. Faderen var dansk før 1864, blev så blakket, så tysk. Var selv engang dansk og har været på højskole. Ingen har gjort mere nar af Tyskerne, men han har altid villet være mod strømmen og er nu bleven tysk, fordi det er stort. Vil regnes blandt proprietærerne, æstimeres dog ikke af herremændene. I høj grad frastødende, aldeles uberegnelig; man kan få ham til alting for profitens skyld. Lav karakter, angiver. Kan så temmelig forstå, men ikke tale tysk.

2) Indvandret Holstener; proprietær. Dygtig landmand, kundskabsrig. Stivstikker, selvstændig nok til stundum at gå med oppositionen i kresdagen. Præstehader, skønt han har agiteret for tysk gudstjæneste. Omgås ingen uden Nr. 5. Ligesom denne rå overfor tyendet, og kan kun have danske undersåtter i sin tjæneste, da de ikke tør kny.

3) Normal som menneske og landmand. Faderen tysk, hos ham selv er tyskheden udvandet. Dansk kone, der har været på højskole. Børnene bliver danske. Kan forstå men ikke tale tysk.

4) Indvandret rig holstensk forpagtersøn. Gården ikke i særlig exemplarisk stand. Ikke overvættes agiterende; fornuftig og flink.

5) Indfødt proprietær af gammel slesvigholstensk slægt. Har dansk til modersmål, men er tysk oplært og har nu tysk hussprog. Stjampet og meget lidt intelligent. Praler selv af sine bedrifter i den fransk-tyske krig: Efter slaget ved Mars la Tour red storhertugen af Meklenburg gennem lejren. Alle hvilende rejste sig op, kun ikke vor mand, der var for træt. „Ah,“ sagde hertugen, „jeg kender ham; lad ham kun sove, han har fortjænt det og kan trænge til det.“ — Gør forsøg som agitator, men Tyskerne kan ikke bruge ham til noget. Gården er usselt dreven og ejeren i en bundløs gæld. Jeg har selv i en kro set gæsterne stimle sammen om hans avlskarl for at få høre om hans sidste bedrifter på landvæsenets område; avlskarlen fortalte med stor fryd om dem.

B. 1) Indvandret Sydslesviger med tysk hussprog, men børnene taler dansk indbyrdes. God økonom og dygtig landmand, vil dog gærne sælge. Flink, men meget agi-

terende; håndværkere og småfolk presser han til at stemme og går fra dem med arbejde, når de ikke vil med.

2) En „Jyllandstysker“, der er kommet herned og har tjænt sig en formue som dygtig pranger og landmand. Var med 1862 til at afsløre Flensborg-løven, men vil nu hylde den regering, han står under. Sproget nørrejysk; han kan lidt studeplatt. Agiterer; ikke engang hans husmands svigerfader får lov til at stemme dansk for ham. Arvingen dansk, men ejeren vil helst tage sin gård med i Himmerig.

3) Angelbo, der købte en dansk mand ud. Konen, som er fra sognet, kan ikke tysk, men arbejder på at lære det. Ondsindet mod det danske, da han mindes de prygl, han før 1864 fik i den danske skole i Angel. „Melde nogen, der uden tilladelse er hjemme, vil jeg dog aldrig gøre.“ Det gør derimod

4) Indfødt, der ikke kan tysk. Tyskheden arvet. Ved et gilde havde han fået formeget af alle de danske skåltaler og sange og vilde nu give sit besyv med i laget: „Bismarck soll ein hugg haben.“ Da ingen hører på ham, råber han højere: „Æ sejer, te Bismarck han soll ein hugg haben.“ Hans søn stemmer ikke tysk.

5) Tysk ved arv og fordi det er stort; hans broder løb i 1848 fra sin danske tjæneste over til oprørerne. Kan meget lidt tysk. „Beschränckt,“ kalder hans tyske nabo ham. Danske folk foragter han og regner dem ikke for „klogher som en tjænestkarl“. Hans børn ikke politiske.

6) Er tysk for sin søns skyld, som er i den preussiske trøje. Bliver uhyre flov, når man taler om det; stikker lige gennem hegnet, når en spørger: „Får du noget for at være tysk.“ Kone og børn meget danske.

C. 1) Var før dansk og med at ride for Frederik VII., men konen har taget ham. Første gang han stemte tysk, undskyldte han sig. „Det er ikke mig, men min kone, der vil have det.“ En hæderlig og dygtig mand.

2) Den forrige ejer af gården var pietistisk og så tysk, „te han lowt“; på sit yderste giftede han sig med sin pige Maren for at unddrage slægten sin formue. Siden blev Maren gift med den nuværende mand, og skønt denne tidligere havde været dansk, blev han nu tysk; han kunde ikke være andet bekendt, syntes han, da de penge, han fik ved giftermålet, var tyske. Ivrig, dum, skikkelig, meget velhavende.

3) Var tidligere kun blakket og tog ved hvert valg mod danske stemmesedler, for kone og pigebørn er danske, og konen har han fået gården med; men da hans søn forlovede sig med datteren af nr. 1, blev han tysk. Sidste gang gik han om til denne og rev sin danske stemmeseddel i stykker for hans øjne for at vise, at nu var han god.

4) Var indkaldt som dansk soldat i 1849, men mødte ikke. Derfor gjorde folk nar ad ham, og så blev han tysk. Er i lommen på nr. 2. Hans ene søn skal være dansk.

5) Faderen var tysk og pietist. Selv er han ikke pietist, men tvær af karakter. Ved et landdagsvalg var han protokolfører og skulde skrive navn og titel på den tyske kandidat: „Amtsgerichtsrath Bachmann.“ Sveden haglede ned ad ham ved det uvante arbejde at skulle skrive tysk; „det var lettere,“ sagde han, „å fø'r en bullbog.“

D. 1) Første matador i sognet. Dygtig mand med mange tillidshværv. Tysk af forfængelighed; har en preus-

sisk orden. Blev brugt af en tidligere landråd som spion. Agitator.

2) Energisk og begavet. Også dygtig i munden, både i god og ond mening; men fordrukken og på fallittens rand. Faderen var tysk; selv var han oprindelig dansk, indtil han blev uklar med herredsfogden i den danske tid. Kan tysk.

3) Rejste til Danmark for ikke at blive soldat, men da hans kæreste længtes efter ham, måtte han for at komme hjem og blive gift med hende gå over til Tyskerne. Gik så preussisk soldat og kan derfor lidt soldatertysk. Må hentes til valg.

4) „Et åfent hoi," en begavet mand med åndelige interesser. Den eneste i herredet, der kender noget til tysk literatur. Konen er dansk og holder ham i ligevægt.

5) Ikke til at blive klog på. En siger, at han gærne vil slippe Preusserne, og at han kun er bleven tysk for at få lov til at bosætte sig hjemme efter et ophold i Amerika. Andre siger, at han virkelig er tysk. Forfængelig, beregnende. Dygtig landmand; rig. Kan „feit" lidt tysk.

6) Tysk ved arv. Vilde dog i 1870 grumme nødig med til Frankrig og kom til egnens danske leder for at søge råd. Denne foreslog ham at flygte til Fyn, men han var ikke modig ved det heller. „Så tager de jo min gård". Med nogle andre karle kom han dog ned til stranden for at blive sat over, men fiskerne var på søen, og den ene gjorde den anden ræd, så enden blev, at de opgav at rømme, og vor mand måtte med i krigen. Kan soldatertysk. Duer ikke meget.

Skarpt at skille forskellige kategorier ad, går ikke

an, dertil er menneskene for sammensatte. Flere motiver kan virke sammen til at danne Tyskere, arv og forfængelighed, dumhed og fejghed. En gruppe er imidlertid let at skille ud; de der er Tyskere af den simple grund, at de er Tyskere, altså de indvandrede. Dem tager jeg først under behandling. Til dem må også naturlig henføres den lille afdeling af indfødte Nordslesvigere, hvis forældre var indvandrede og har formået at holde deres børn som Tyskere. Jeg har noteret omtrent en snes sådanne familier, de allerfleste i Haderslev Østeramt.

V.

De gårde, der nu ejes af virkelige Tyskere, er ikke ligeligt fordelte over hele Nordslesvig. Holder vi os kun til amtsinddelingen, finder vi de indvandrede i Haderslev Østeramt repræsenterede med 44 gårde, i Åbenrå amt med 39, medens Haderslev Vesteramt kun har 23, Tønder Nørreamt 12 og Sønderborg amt 17. Af de 44 i Haderslev Østeramt er imidlertid de 18 hobet op i 7 sogne om Kristiansfeld; i 9 kommuner vest for Åbenrå i overgangslandet fra øst til vest sidder 19 indvandrede gårdmænd; umiddelbart nær stranden i Bov, Holbøl, Rinknæs og Asbøl sogne ved Flensborg fjord har vi 12 indvandrede, og tværs over Als gennem sognene Ulkbøl, Ketting, Asseballe og Notmark strækker sig et bælte med 10 tyske stjærner. I det øvrige land er Tyskerne kun sparsomt udsået; i intet sogn findes flere end 2; i Vesterhavsegnen fra Møgeltønder til grænsen, hinsides de store hedestrækninger Abild-Spandet, findes i 18 sogne kun 5, og Als med undtagelse af de nævnte 4 sogne glimrer ved fuldstændig fraværelse af indvandrede.

Mens de indvandrede kun indtager 1—2 pct. af gårdejernes tal, ejes af dem en ulige større del af jorden, idet der findes en uforholdsmæssig mængde af dem blandt de større grundejere. Af 305 gårde med over 1800 *M.* nettoudbytte ejes 36 af virkelige Tyskere, og tager vi kun de allerstørste gårde, stiller forholdet sig endnu gunstigere for dem; af 87 gårde med over 3000 *M.* nettoudbytte er de 27 deres.

Af de indvandrede er 33 allerede flyttet ind i landet før 1864; siden er de kommet i stigende tal, 16, 26 og 38 henholdsvis i hvert tiår. *) Denne stigning er foregået, når man ser de enkelte landsdele efter, i Haderslev Østeramt og Åbenrå amt, Tønder amt har kun haft tilgang i sidste tidsafsnit, i Haderslev Vesteramt har anden årrække et ligeså stort tal at opvise som tredje. I Sønderborg amt er den ringe indvandring ligelig fordelt over hele tidsrummet. At tallet i Haderslev Vesteramt er stort i halvfjærserne, skyldes den stærke udvandring til Kongeriget på denne tid; den forholdsvis stærke køben sig ind af Tyskerne i firserne i Haderslev Østeramt og Åbenrå amt har især medtaget de store gårde, til hvilke der ikke, når de skulde sælges, har været kapital nok at opdrive i Nordslesvig. Fra Kongeriget var indvandring umuliggjort, mens hele det store Tyskland kunde byde med. Forresten betegner selvfølgelig ikke de 80 gårde, som siden 1863 er gået over i hænderne på virkelige Tyskere, et

*) Efter 1863, men uden at jeg kan angive et bestemt år, er kommet 6; for 16s vedkommende har jeg slet intet holdepunkt for indvandringsåret. Når en indvandret har afløst en hjemmetysker, har jeg nemlig ikke altid fået året noteret, idet gården blev ved at været ejet af folk med samme sindelag.

lige så stort tab for Danskerne; 4 af gårdene er taget fra blakkede, og i 33 gårde har ægte Tyskere afløst hjemmetyskere. Adskillige tidligere virkelig tyske gårde ejes til gengæld også for øjeblikket af danske. Hvis de indvandrede ikke var kommet til, vilde tallet på de tyske gårde være gået tilbage.

I Åbenrå amt som en grænseegn måtte indvandringen selvfølgelig blive forholdsvis stor, men meget påfaldende er dog den stærke sammendyngen af Tyskere i de to kommuner Brunde og Rishjarup i Ris sogn; her findes 9 af dem, i de tilgrænsende kommuner i samme sogn dertil 3. I de to bylag tilsammen var der 1863 17 danske og 8 tyske gårdmænd, nu er der 10 danske, 1 blakket og 14 tyske. Den stærke indvandring ser ud, som om den havde været anlagt planmæssig, men ved nærmere granskning viser den sig at være ganske tilfældig; de enkelte Tyskere er komne uafhængige af hinanden, de fleste gennem aviser eller kommissionærer (også danske). En Brandenburger kom herop som soldat, blev her siden som togfører og har giftet sig en gård til. En mand fra Kærherred har ligeledes giftet sig en gård til. Faderen til en gårdejer kom allerede før 1848 fra Angel. Nogle gårde har haft den ene ejer efter den anden, Mjølsgård således tre Angelboer på rad. Den ene af dem, „var så gruelig dansk og var med å føll Kryger henn“. De tidligere ejere har i reglen solgt, fordi de var nødt dertil. De har vistnok levet over ævne, for nær ved Åbenrå og lige op ad det rige østland men med deres egne kun halvgode eller magre gårde. At denne indvandring af Tyskerne har sat spor i national henseende i Ris sogn, forstår sig, både direkte og ved at virke trykkende på de danske indirekte. De danske gård-

mænd i Brunde har en hård kamp med Tyskerne ved grandestævnet, hvor de sidste benytter sig af deres flertals ret og taler tysk, som Danskerne ikke forstår; det er ikke altid gået af uden en banket trøje. Ti som det fra et andet sogn hedder, på to mands hånd kan Tyskerne være meget flinke, men er de flere i flok, skal en Dansker vogte sig for sine ytringer. Rent sproglig mærkes også indvandringen, særlig da Rødekro vigtige jærnbanestation ligger på Brunde grund. Hjemmetyskerne tyskes med deres selvgjorte landsmænd, forsåvidt de ævner det. I Ris sogn i dets helhed taler 31 familier eller 9 pct. tysk, hvoraf 14 hjem er embedsmænds og 16 andre indvandredes. I Brunde kommune deraf de 20 familier eller c. 30 pct. af kommunens familietal. Brundes historie kan være en god advarsel for Danskerne, hvorledes det kan gå, når de ikke passer på, men heldigvis er Brunde det eneste bylag i Nordslesvig, hvor indvandrede og embedsmænd i forening har formået at skabe et nogenlunde anseligt mindretal af tysktalende; og kun ved jærnbane-grænsestationerne Vojens og Hvidding kan der desuden være tale om et sprogligt tysk element.

Vi lagde mærke til den række gårde på tyske hænder, der strækker sig tværs over Als, mens øen syd og nord derfor er kemisk ren for Tyskere. 6 af de 10 ejendomme er hertugen af Augustenborgs gamle herregårde. En hovedrig schlesisk baron v. Romberg har købt de tre gårde, Rumohrsgård, Vertemine og Gammelgård, og ejer sålede midt på Als c. 1850 tønder land af øens fede jord. Heldigvis boer han ikke heroppe og gør ingen politisk fortræd, men hans forpagtere møder med deres mange indforskrevne karle ved valg og påtrykker de gode danske sogne et præg,

som om der i dem fandtes endel tyskhed. Den danske regering borde i sin tid have parcelleret jorden ud; der var kapital nok på øen til at købe lodderne. — Foruden herregårdene er 4 bøndergårde på Als blevet tyske; at en dansk pige blev forelsket i en køn og gemytlig soldat, har forårsaget tabet af et bol; i en anden by har en Sydslesviger, også en soldat, giftet sig ind i en hjemmetysk gård; en Angelbo sidder nu i en tredje by i en gård, som før 1864 ejedes af en anden Angelbo; en eneste gård — i Ulkbølskov — er i 1886 efter en dansk ejers fallit ved køb bleven erhvervet af en Angelbo, som før den tid havde været forpagter i Nordslesvig i en længere årrække. Den måde, hvorpå Als har holdt sig, er et vidnesbyrd om øens rigdom, men ganske sikkert også om dens beboeres ævne til at bjærge sig, hvorfor den bør tjæne som et lysende exempel for det øvrige Nordslesvig; Alsingerne har tilmed ikke blot holdt stillingen på deres egen ø, men optræder overalt som et købende element.

Også Sundveds bondestand har holdt sig ypperligt. Kun eet bol i de 4 nordlige sogne har fået en indvandret, i politisk henseende uinteresseret ejer. Proprietærgården Bøgskov har ombyttet en hjemmetysker med en ægte Tysker, og proprietærgården Avnbølgård (tidligere hertugens) har en dansk mand solgt til en hjemmetysker. På Broagerland er tre teglværker fra hjemmetyske blevne virkelig tyske.

Nå, nu søger måske Angelboerne og Tyskerne i det hele ikke såmeget til de bedste egne, hvor jorden er dyrest, men foretrækker middelgode egne som Haderslev Østeramt eller halv dårlige som grænseegnen mellem øst og vest i Åbenrå amt. Mærkelig nok findes der også så få i Haderslev

amts frugtbareste del: Haderslevnæs og Bæltsognene nordenfjords, Vonsbæk, Fjelstrup og Aller, og af disse få næsten ingen på store ejendomme. Undertiden lader de sig også friste af den megen jord, de for en billig penge kan få i helt usle byer. I Rangstrup-Galsted i Agerskov sogn — byer med magre hedebakkejorder, værdiløse hedeflader og nogen sur eng — har i årene 1888—90 to Angelboer og en mand fra Eiderstedt slået sig ned; men den spådom, der lød om dem i sognet, „at di blywer itt begrawet å Awskow kerrgård“, er allerede gået i opfyldelse for den enes vedkommende; han er igen draget sin kås. Ligeledes har den eneste mand, som den med mange trompetstød for få år siden grundede „Ansiedelungsverein für das nördliche Schleswig“ fik bosat heroppe i en mager egn, iår allerede solgt sin gård igen. I Enklaverne sidder en Holstener, en flittig mand, der tumler med sin jord årle og silde, men de sognfødte ser på ham med forundrede øjne; en driftsmåde som hans forstår de rigtignok ikke, når han der kommer og anvender sin lærdom fra Provstiet — som bekendt et specielt kornland — på græsjorderne ved Vesterhavet. I Oxenvad dårlige sogn, der strækker sig vest for jærnvejen fra Sommersted station nordpå til grænsen, finder man blandt gårdmandsnavnene sådanne fra Østergård, Holm og Kjær sært afstikkende som Konradt, Sieberkrübb, Voge og Meltz, der betegner indvandrede Tyskere og undertiden dansksindede børn af indvandrede. *)

*) Af navne som Wolff, Seedorff og Brandorff i samme sogn kan ingenting sluttes; det er fortyskede oversættelser af gode danske navne, som tildels endnu udtales på dansk. Roth bliver udtalt Røj, Schmidt Smej, Fischer Fisker, Blume Blom (gml. dansk Blomme).

Når der syd for Haderslev fjord eller i Slogs herred findes så få indvandrede, skyldes det åbenbart tildels, at disse egne på forhånd indeholder så mange hjemmetyskere, at der bliver et forholdsvis færre tal af dansksindede, der har ladet deres børn vandre ud og siden har måttet sælge, fordi deres gårde ikke kunde gå i arv, medens omvendt, da højdetallet for danske undersåtter og for udvandrere findes langs grænsen, er her også forholdsvis flest gårde, som er kommet i Tyskernes eje, enten fordi de tidligere ejere længtes efter deres landflygtige børn, eller fordi de ikke længere ævnede at holde pinen ud som danske undersåtter.

De indvandrede er som rimeligt i størst mængde komne fra de nærmest Nordslesvig liggende områder. En halv snes fra den dansktalende del af Mellemslesvig (Kærherred), ligesåmange Flensborgere og et halvt hundrede Angelboer danner den første etappe af indvandrede; de er endnu fra egne, som ikke helt i sprog, karakter og sæder er forskellige fra Nordslesvig. Så kommer endel Frisere, Sydslesvigere, Holstenere og folk fra Hamborg og Lübeck, endnu fra Nordelbisk land, men også de andre nordlige og østlige provinser i Preussen giver deres bidrag, Hannover, Brandenburg, Sachsen, Schlesien, Pommern, V. og Ø. Preussen; rene tilfældigheder må først have ført de folk ind i landet.*) En Holstener har tidligere haft en ejendom i Posen, hvor han gik fallit, men nu har hans familie fået ham anbragt nær op til den danske grænse,

*) Som et kuriosum kan i modsætning til de sydfra indkomne nævnes „Jyllandstyskere". En Fynbo hernede siger: „Jeg kan nu engang ikke være i opposition; i Danmark var jeg højre, her er jeg Preusser."

mens han før boede ved den russiske. Flere ejere — som den allerede nævnte baron Romberg — boer ikke selv heroppe, men f. ex. i Hamborg eller Berlin. En i denne by bosat rigmand rejser pligtskyldigst ned til grænsen ved kresdagsvalgene.

Hvorledes hygger nu disse Tyskere sig i det danske land?

Ja, hvor de står enkeltvis og ikke er kittede sammen, og hvor de ikke engang har noget tilhold hos hjemmetyskere, og før de har lært landets sprog, er deres stilling egenlig ikke tiltalende. På forhånd mødes de ikke med velvilje, men viser de sig at være skikkelige, bliver de i reglen optaget i folks lag. En Tysker i Frøsherred er så skikkelig, så de havde ventet, han sidste gang havde stemt dansk, en anden i samme herred stemmer dansk, en tredje sammesteds bliver kun dreven til valg af sin myndige moder. Disse indvandrede kan i reglen ikke holde deres sprog, og deres børn bliver led af den danske befolkning, både i sprog og af sind. Holder de sig derimod ikke i skindet, kommer de til at stå fuldstændig alene; de bliver indkapslede.

Tyskerne trives bedst i kolonier, „hvor de sådan kan værne hinanden“. Hvor de findes i flok, beholder de alt det i deres væsen, som skiller dem fra os. Den nyeste danske landmandstype er mejeristen med højskoledannelsen, den tyske er endnu forvalteren („der hr. inspektor“) med snurbart, stram frakke og lange støvler, som rider ud i marken og kommanderer folkene „schneidigt“. Sådan er typen i Kristiansfelds opland, hvor der er meget få hjemmetyskere, men endel yngre folk derudefra har købt sig ind i større gårde. Her beholder de også sådan

tysk sæd som „bierkommers“. „Di drikker møj øl å e Felt hver løwrda ettermirre.“ Deres tyende behandler de i reglen langt hvassere end danske finder på; derfor kan de ikke let komme ud af det med danske tjænestefolk og må ty til tyske karle og piger, især Østpreussere. Disse lader sig byde dårlig behandling og elendig kost. For nogle år siden var tyske agiterende proprietærer ivrige for at få sådanne herind; de var billigere og lettere at behandle end Danskere, men nu er man allerede ked af dem igen, da de drikker mere og årker mindre end landets egne børn. Nogen indflydelse i national henseende på deres danske undergivne har de indvandrede ikke; at en tysk forpagter etsted kan få sine karle med hen at stemme tysk, fordi han er så god ved dem, er enestående. Først ved rigsdagsvalget i år er der i Nordslesvig, såvidt mig bekendt, gjort brug af den patriarkalsk-junkerlige måde at lade folk stemme på, som skal være gængs østpå i Tyskland. Fra en proprietærgård ved Tønder kom alle stemmeberettigede i optog; først manden selv ridende, så tolv stemmekvæg, mest østpreussiske karle, tilvogns, bagest sønnen i gården atter tilhest, for at hindre folk i at knibe ud. Ved indgangen til valglokalet fik karlene hver sin stemmeseddel trykket i hånden, og hverken mand eller søn havde deres øjne fra hænderne, før disses indhold var puttet ned i urnen. Også fra en herregård i Åbenrå amt har jeg hørt om samme slags optog. — Herregårdslivet er her som allevegne en pestkilde for omegnen, fordi ejerne lader deres folk gå for lud og koldt vand uden hygge eller tugt. Det bælte med tyske herregårde i, der strækker sig tværs over Als, er samfældig med et, der angiver det højeste procenttal af uægtefødte børn på øen. I Ketting, Asseballe, Not-

mark er disses procenttal op mod de 20, til bægge sider c. 5.

De indvandrede er i reglen ikke udygtige folk; deres landvæsen står dog som regel tilbage for de mere fremskredne danskes, men det følger af det almindelige forhold for øjeblikket mellem tysk og dansk landbrug, idet det sidste nuomstunder har têten. To proprietærer ved Haderslev skal da også indrette deres bedrift efter danske landbrugsskrifter. Når Tyskerne er med at realisere f. ex. fællesmejerier, er det danske tanker, de sætter i værk. På andre punkter kan de føre krigen med Danskerne over på landbrugets område, som når nogle af proprietærerne i Sønderborg amt ikke vil tillade kåring af jyske hingste, men ønsker landracen forbædret ved krysning med svanehalsede Hannoveranere eller Wilstermarskheste. Trods det, de gennemgående ikke er af de ringeste, har mange Tyskere svært ved at klare sig, da de ofte har købt for dyrt i de gode år, og mange tyske gårde er tilfals for danske, når blot disse havde pengene dertil. I politisk henseende, ved overblik og objektivitet, ved mangel på fanatisme og ondskabsfuldhed udmærker de indvandrede sig oftest ved siden af de indbildte tyskere. Fra Øsby hedder det: „E hjemtyskere er møj galler som de indvandred, men de sihst er møj klogher“; fra det nordlige Sundved: „N. N. (en indvandret) er de danske jævnbyrdig; de indfødte Tyskere står lavere“; i Rinknæs: „Åll de indvandred er de nettest“. På det sidste sted rigtignok med undtagelse af en Hannoveraner, der på en hidsig måde farer frem mod det danske, forlanger tysk tiltale af sine indfødte arbejdsfolk, og som nu har indført en hel koloni af tysktalende om sig: gartner, skovfoged, kusk osv. En anden undtagelse

danner den proprietær på Sundved, som under de store manøvrer i 1890 vilde danne en eskorte af ridende bønder for kejseren. Men hvordan kunde den skaffes tilveje på Sundved, hvor der ikke var overflod af bønder, som vilde være villige til at gå med på denne idee og var i alder og magt til at virkeliggøre den? Jo, han gik til de danske undersåtter og vilde benytte deres angst for udvisning til at tvinge dem til at være med. Man ser anderledes på adskilligt af stadsen for den tyske kejser nu forleden i Metz, når man har denne historie i minde. Heldigvis gik planen overstyr, da det alligevel viste sig umuligt at få et tilstrækkeligt antal deltagere.

Mellem de ægte Tyskere og de indfødte ditto er forholdet ikke altid det bedste; de første kan jo ikke andet end overse de sidste og håne deres ynkelighed, når de f. ex. gør mislykkede forsøg på at bruge et sprog, som ikke er deres modersmål, og som de dog regner for det fineste; og de hæderlige blandt de indvandrede må foragte de subjekter, der sviger nationalitet og modersmål for at gå magthaverne under øjne.

VI.

Vi kommer nu til hovedbestanddelen af Tyskerne, de indfødte. Det er på disse folks motiver til at være tyske, at Tyskland alene kan bygge sin ret til dette land, forsåvidt motiverne har noget at gøre med kultur og fremskridt, og hjemmetyskerne repræsenterer disse idealer bædre end den dansksindede del af befolkningen; de indvandrede udgør en altfor forsvindende part af landets befolkning til her at tages i betragtning. Allerede tidligere er der gennem de valgte exempler fra fire sogne givet

en ganske god oversigt over de bevæggrunde, der fører folk hernede til at blive tysksindede, men vi skal nu se at forøge antallet af dem; de giver os et godt indblik i menneskelig egoisme, smålighed og dumhed.

Som tidligere viist er antallet af tyske gårde siden 1863 kun steget med 63. Den hele masse af tyskeri fandtes således allerede før erobringen, og størstedelen af de nulevende tysksindede har enten allerede haft deres nationale sympatier før dette skilleår eller har fået dem i arv fra fædre, der har nemmet dem inden Preusservælden kom. Det er ikke her stedet at skrive tyskeriets historie, men enkelte elementer til oplysning om mængdens stilling og standpunkt må dog fremhæves.

Det er utvivlsomt, at hertugen af Augustenborg har spillet en vigtig rolle ved undermineringen af loyaliteten, ikke blot i storpolitiken, men ned til den mindste personlige berøring med folk. Han har været en underlig mand med stor ævne til både at vinde og frastøde. En frisindet og redelig natur som Peter Hjort-Lorenzen var inderlig modbydelig ved ham, og hertugen gengældte ham denne følelse af et godt hjærte. På hans mange herregårde på Sønder Als og Sundved var hovbønderne hans bitre fjender; de havde utallige fejder med ham om arbejde og jagtforhold. Overfor dansksindede bønder anvendte han chikanerier; deres hopper måtte således ikke blive bedækkede af hans hingste — hvad deres hesteavl efter erfaringen ikke har haft skade af. *) Ved valgbordet mødte han selv for at kon-

---

*) Som bekendt har hertugen bidraget sit til at ødelægge Frederiksborgracen ved krysning med halvblod. I skrifter fra århundredets midte omtales Jestrup og Ærtebjærg for

trollere afstemningen, og ve de bønder, der ikke stemte på hans kreaturer. Men de af hans undergivne, der kom ham nærmere, har fattet stor kærlighed til ham og forplantet denne til deres efterkommere. Han har været vennesæl i sin optræden overfor dem og har ydet dem mange tjænester. En bonde på Als er tysksindet, fordi hertugen engang hjalp hans fader ud af hans gæld. Forpagterne på hans sexten gårde har rundt om i sognene gjort deres for hans sag, og de har efterladt et talrigt afkom, som endnu på gårde omkring i Nordslesvig sværger til den gamle slesvigholstenske fane. De præster, han skaffede kald, har tildels virket for ham; ved nogle, som ved den senere biskop Hansen i Egen, havde han dog slemt forregnet sig. Mange bønder kom han i berøring med gennem de væddeløb, han afholdt, og de kom i kridthuset hos ham, når de vilde følge hans avlsprincipper. Bønder over hele Nordslesvig traf han sammen med på sine jagter; nogle af dem gjorde han til sine distriktsjægere, som den stænderdeputerede Thies Steenholdt i Ravsted. Med de værter, der husede ham på hans jagter, sluttede han venskab, således i Uge og på Fårgård i Nørre Lygum. Ravsted, Uge og N. Lygum er netop tre af de værste Tyskersogne. Jagter og jagtmiddage med tilhørende jægerdomme og jægerfortællinger er fortrinlig egnede til at slette standsforskel, og ved sådanne lejligheder var hertugen gemytlig og nedladende. Således var Rinknæsbønderne, der var kongelige, med på hans jagter i Gråstens skove og blev tildels vundne for ham, mens hans egne bønder på den

---

deres gode hestebestand; nu vil Alsingerne ikke vide noget om dette; i disse byer havde hertugen særlig gode venner.

anden side af Gråsten, der skulde stille klapperne, bandede jagterne. *) I det mindste på Als og Sundved havde han rundtom sine agenter; ned i Holbøl mærkes deres spor. Om hver forpagter dannede sig en kres af bønder, der vilde være finere på det. Således stammer tyskheden i Lysabild sogn fra Kejnæsgård, i Holbøl tildels fra forpagteren på Kelstrup.

Hvad hertugen gjorde i det store, efterlignedes af de andre godsejere; vi behøver blot at minde om Kittel på Skovbølgård. Men de havde ringere held med sig. Den klike f. ex. i Felsted sogn, der dannedes af Kittel, herremanden på Grøngrøft, proprietæren på Stenneskær og pastor Godt, opnåede kun lidt.

Mens amtmænd og herredsfogder vistnok kun har haft ringe indflydelse på folket, må man ikke undervurdere den rolle, præsterne ikke få steder har spillet som agitatorer i tysk retning. Disse gamle slesvigholstenske præster var af en anden art end de danske gejstlige, der kom herned efter 1850. I Kongeriget sad teologien i trediverne og fyrrerne i højsædet, og mange åndelig interesserede og begavede mænd kastede sig over dette studium, påvirkede af Grundtvig eller af Martensen og gennem ham af den tyske filosofi; mange Københavnere og embedsmænds sønner blev i den tid præster. Vore præster hernede var gennemgående en anden slags folk. De var i reglen udgåede af selve almuen og kendte fra barndommen dens færd og tankesæt. Deres åndelige interesser var ikke store, og den tyske filosofi lå ikke for dem ligesålidt som det grundtvigske livssyn vilde have gjort det. Hvad enten de var pietister

*) Højst uheldigt virkede det i tiden efter 1850, at de danske embedsmænd fortsatte de hertugelige klapjagter.

eller rationalister, var deres livsopfattelse lige åndløs, men da de stod almuen nær, talte dens sprog, delte dens vaner, kunde snakke med om stude og raps og ikke skyede en kaffepunsj eller dens følger, hårbydelen, opnåede de somme steder at blive deres sognebørns ledere. Udgåede som de var — når undtages i Tørninglen og på Als — fra Kiels universitet, uden mindste kendskab til dansk kultur og konservative i deres almuesyn, blev de Slesvigholstenere. For dem, de ikke kunde vinde gennem punsjegemytligheden, havde de søde ord og hellige talemåder; det sentimentale havde de modtaget gennem den tyske oplæring, selv om ikke den virkelige tyske dannelse havde bidt på dem. Da pastor Godt i 1864 vendte tilbage til den menighed, han 1850 havde måttet forlade, omfavnede og kyssede han den tysksindede kromand. Kromanden skal dog have svaret dem, der interesseret spurgte ham, hvorledes kysset smagte: „Æ vur lej ve'et." Sådan skabagtighed glemmer ikke Sønderjyderne, der er danske i deres ulyst til at give følelser højstemte udtryk.*) — I flere af de endnu mest tysksindede sogne i Nordslesvig er tyskheden indpodet af en eller anden gammel præst, f. ex. i N. Lygum og Vilstrup. I Ravsted havde de tre slesvigholstenske præster efter hinanden, hvad der ikke har været uden virkning. Nogle af dem formåede i tiden 1850—64 i det ydre at give sig et skin af loyalitet, men i det skjulte at holde deres venner i sognet fast ved den hellige sag, således pastor Petersen i Holbøl; andre søgte bort fra landet, men holdt

*) Også verdslige folk kunde dog blive smittede af tysk überschwänglichkeit, når f. ex. Momsen-Vrågård i halvtreserne i stænderne talte om den fælles brandkasse som det eneste hellige bånd, der knyttede Slesvig og Holsten sammen.

forbindelsen vedlige med deres tidligere sognefolk. Pastor Meyer skrev i sin udlændigheds tid breve hjem til sine tilhængere i Vilstrup og bad i dem med navns nævnelse for hver enkelt. Hvad der for os står som et modbydeligt hykleri, var egnet til at fange gudeligt anlagte sjæle. Også fra Kristiansfeld er der øvet indflydelse i tysk retning, mindre i flækkens nærmere opland end i videre krese gennem de unge, der blev sendt herhen til opdragelse.

Da præsterne selv var komne ud af almuen, var det let for deres familie at vende tilbage til den, flere steder træffer vi efterkommere af præster fra denne tid som gårdmænd, der har forplantet de slesvigholstenske traditioner (slægterne Bargum, Ratenburg, Meyer osv.). Også andre tysksindede embedsmænd, herredsfogder, tingskrivere, har afkom i bondestand med tyske sympatier. Gamle præster har ligeledes virket udenfor deres menighed i det sogn, hvorfra de stammede; tyskheden i Rinknæs skyldes ved siden af hertugen den herfra stammende pastor Godt, som efter 1864 blev Sønderjyllands første preussiske biskop. Var endelig en slægt heldig nok til at have en martyr i sin midte, der havde måttet lide for den gode sag, var dens tyskhed slået fast for fremtiden.

En indvirkning i modsat retning af præsternes øvede heldigvis mange steder skolelærerne, der for en stor del var uddannede i Skårup — Tønder seminarium gav kun tysk uddannelse, men skolesproget i Nordslesvig var dansk — og dansksindede. En gammel dansk og djærv lærerslægt, familien Kloster, er nylig bleven skildret i „Sønderjydske Aarbøger“, men af denne type fandtes ikke få. Den gamle degn i Nørre Lygum lod sig ikke „trihn å e hahl a e præst,“ og svarede provst Rehoff, da denne vilde

prædike Slesvigholsteinisme for ham: „Jeg veed, i hvis brød jeg står.“ Og hvor præsterne som i Tørninglen stod under danske kancelli og var dansk dannede, er der kun meget lidt hjemmetyskeri. På Als har ligeledes de danske præster de fleste steder med held kunnet modarbejde den agitation, der udgik fra hertugen og hans slæng, som forståelig her virkede ivrigst.

Hvad de slesvigholstenske agitatorer indgav folk, behøver vi ikke her at gå ind på: i negativ retning var det foragten for hvad der var dansk, i positiv „die verbriefte rechte Schleswigholsteins“, mindre vistnok kærlighed til „das grosse vaterland“, hvortil kun enkelte omfattende ånder kunde række. Jeg har hørt folk påstå, at holstensk-gottorpske traditioner skal have været virkende i Åbenrå og Tønder amter til at skabe mere tyskhed der end i Haderslev og Sønderborg. De nulevende gamle folks bedstefædre i Bovlund sagde endnu, „åwe i e furstendom“, når de talte om Bedsted eller Nørre Lygum, så mindet om Slesvigs tidligere deling har holdt sig til op mod midten af dette århundrede; men om det kan have haft nogen politisk betydning, vil jeg lade stå hen.

Den danske bevægelse hentede før 1848 væsenlig sin styrke fra Haderslev Østeramt; kun her greb røret hele befolkningen; kun her fik den slesvigske forening medlemmer i stort tal. Dette skyldes først og fremmest, at her havde sagen de bedste ledere, her kunde Skamlingsbakkefesterne gøre mest virkning, herfra var forbindelsen lettest med Kongeriget, her var bondestanden bedst ved magt og mere selvfølende end i det øvrige land; nogle mener også, at en bædre skoleundervisning i Haderslev Østeramt har gjort sit. Men i Haderslev Østeramt har

man mulig levet lidt for meget på traditionen fra denne vækkelsestid og er stivnet i de ideer og forestillinger, der da var gængse og gilde. I de fleste andre egne var det kun et fåtal, for hvem faren ved Slesvigholsteinismen var gået op, ligesom det kun var en lille menighed, der troende dyrkede de tyske guder. I 1843 må de danske være blevet sig bevidst i Rørkær ved Tønder; en mand i denne by, hvis dagbøger og regnskabsbøger jeg har set, byttede i dette år skriftsprog og skrev fra nu af dansk. Men om enkelte byer eller enkelte mænd blev grebne af den danske bevægelse, det store flertal i folket var endnu ikke vakt, politisk og nationalt. I reglen skabte en enkelt mand sin bys holdning. Den nu så gode Bollerslev by i Bjolderup sogn var da ligeså tysk som nabobyen Uge; folk hentede deres visdom fra „Itzehoer Wochenblatt“, „men i 1848 gjorde en gårdmand Korsholm os danske.“ Hovslund by i Øster Lygum havde alt da sine Tyskere, mens det øvrige sogn var dansk. En mand fra Nørre Lygum har fortalt mig, at før 1848 har han været med til i al uskyldighed at synge „Schleswig-Holstein meerumschlungen“. De danske førere i Nordslesvig kendte man slet ikke herude. Min mand havde aldrig set et dansk flag, før Ribe borgere i marts 1848 drog ned og indtog Tønder.

Ja, først i marts 1848 kom gennembruddet. Da pastor Godt i Felsted ved „e rist“ (kirkegårdslågen) en søndag morgen proklamerede den provisoriske regering og godsejer Kittel gav dette sin tilslutning, slog menigmands forbitrelse mod tyskeriet ud i flamme. På Nørre Als var det bønderne i Mels, der afvæbnede herredsfoged Steffens og plantede Danebrog i den tyske Harmoni i Nørborg, anførte af Henrik Eriksen, der var en kraftig personlighed, og Jørgen Ras-

mussen. Nu blev der taget parti over det hele land, dansk eller tysk; og med undtagelse af få sogne stillede det overvældende flertal sig på den rette side. Af de tysksindede slægter deltog adskillige medlemmer i oprøret; mistede de liv eller lemmer i dette, slog dette slægtens tyskhed fast indtil denne dag; der var blod mellem den og Danmark.

Fra 1850 til 1864 kom så en rolig, lykkelig, men temmelig død tid. De tyske agitatorer trak sig tilbage; rundt om vedligeholdt alligevel agenter den tyske underminering, nærmest dog i ren negativ retning, ved at vække utilfredshed med regeringen og dens embedsmænd. Men ellers passede enhver sit og lod øvrigheden klare krigen med Tyskerne. Blandt de danske fremstod ingen ny betydelige førere, og de ældre viste undertiden mindre heldige sider frem.

Enkelte egne kom dog først rigtig med i denne tid. Jeg skal ganske kortfattet fortælle Nørre Rangstrup herreds historie i de 14 år. I 1851 og de følgende år kom 5—6 unge lærere herud med store forhåbninger om at vække danskheden. Rødding højskoles indflydelse sporedes; dens ældste endnu levende elev er Bonde Refslund den ældre i Bovlund. I Mandbjærg skov holdt man folkemøder. I Gestrup stiftedes en sangforening, som omdannedes til „Dansk samfund“, efterat bevægelsen ved Morten Eskesen, lærer i Hyrup, og Sigfred Ley i Forballum ude ved havet, var bleven grundtvigiansk. En ren kæmpevisemani opstod. Ved 1860 kom Klosterpolitiken til; Appel, Knudsen-Trøjborg og J. P. Jensen den ældre fra Lavrup rejste påvirkede af Grundtvig spørgsmålet om Angelboernes ret til sproglig selvbestemmelse. Der lever de mænd her vesterude, der i

„Sønderjydske Aarbøger“ borde give deres erindringer fra den tid. For den, der interesserer sig for milieuets historie, for ideernes udbytten i skillemønt i de små krese, er denne bevægelse interessant, belærende, undertiden rørende i sin naivitet.

Der kom i disse år en ny embedsstand nordfra ind i landet, som kunde give befolkningen et fyldigere indtryk af, hvad dansk var. Jeg har samlet endel oplysninger om, hvorledes forholdet var mellem den og folket. Alt i alt tør jeg sige, at den danske embedsstand hverken har gjort fra eller til i national henseende. Den tog i reglen førerrollen, som ofte sløvt blev givet den af befolkningen, undertiden dog med lidt uvilje fra dennes eller de hjemlige lederes side. Gennemgående var de danske embedsmænd hæderlige og dygtige, i dannelse de tyske overlegne, men de medførte fra Kongeriget adskillige unoder, som ikke tiltalte Sønderjyderne. En sælandsk eller lålandsk bonde lod sig dengang behandle af de fine langt mere lad os sige faderligt, end den slesvigske bonde tyktes om. Når nu embedsmænd hernede vilde opdrage bønderne, lagde de selv undertiden mangel på opdragelse for dagen. De nationalliberale iblandt dem kunde ikke forstå, at ikke det højeste ønske, Slesvigerne havde, var at komme hovedkulds ind under Danmarks riges grundlov. De danske præster med deres spidse rigssprog og københavnske dannelse stod somme steder befolkningen fjærnere end de gamle rustificerede slesvigholstenske med deres større jævnhed. De fleste nåede ikke ind til deres menigheds fortrolighed, hvad vel som oftest er tilfældet også i Kongeriget. De præster, der mest følte sig kaldede til at røgte de nationale opgaver, var ofte ikke virkelige talsmænd for deres sogn.

Andre, som Boisen i Vilstrup, var meget afholdte også af Tyskerne. De præster, der som Sveistrup i Rødding eller Leth i Åbenrå ikke snakkede for meget om danskhed, men virkede ved deres danske personlighed, har udrettet mest. Det er ikke heldigt for præsterne at sidde for godt i det, hvilken ulykke Vorherre som bekendt ofte straffer dem med; om præsterne etsted hedder det: de har altid haft for fedt et embede til at komme i berøring med folk. Først i 1864 under den fælles ulykke løstes hjærtebånd og tungebånd inden afskeden.

Og ved siden af udmærkede embedsmænd, der har gjort fortrinlig fyldest både i deres embedsgærning og for den danske sag, var der andre, som ikke har efterladt sig noget godt lov og i enkelte tilfælde har gjort folk tyske.

Således en amtmand, der fra den ene ende af amtet får det skudsmål: Han var den værste embedsmand, en gediegen ræv; på en anden kant får han skyld for at have skabt en Tysker. Der boede her en bonde af en mærkelig begavet slægt; faderen havde i sin tid været medhjælper hos astronomen Schumacher, da denne gradmålte hertugdømmerne; selv var han kyndig i matematik og havde slugt en mængde tysk filosofi og rationalistisk teologi, hvad der gjorde ham til fritænker. I 1848 var han kærnedansk og holdt i flere dage en af herredets danske ledere skjult hos sig, da oprørerne var efter ham. Men i halvtreserne slog han om. Han blev på forskellig måde chikaneret af amtmanden til hævn, fordi denne engang var væltet på en vej, bonden skulde have kastet sneen på. Men mest harmede det manden, at en nabo af ham, der efter folks uforbederlige tro var en slyngel, blev taget under armene af amtmanden. Af misforstået retfærdighedsfølelse ved

forkert at gøre denne embedsmands færd til norm for de danske embedsmænds i almindelighed, blev han tysk, om han end altid var meget rolig. Heldigvis har hans slægt udviklet sig bort fra tyskeriet; hans sønnesøn er god dansk. — Et andet sted følte en gårdmand sig — — vistnok med urette — forurettet af en brøsig herredsfoged*) i en skiftesag. Han slog så om og blev rasende tysk. Her har sagen haft værre følger. Bonden var en meget energisk og dygtig og hæderlig mand og har ævnet at skabe en hel del Tyskere i sit sogn. Han er meget „stræng“ mod alt dansk; hans børn skal konfirmeres på tysk, skønt han selv ikke kan forstå tysk tale. — Det er ikke min mening at ville forsvare disse bønders adfærd og den mangel på logik, som lidenskabelighed og krænket retsfølelse har udviklet hos ellers fornuftige mænd, men det er kun kendsgærninger, jeg fremkommer med, fordi vitterlig folk på dette er blevet tyske. — Højst uheldig endelig virkede en Københavner, der kom herned som redaktør. Om ham har en mand sagt: „Han borde være skudt, i det øjeblik han gik over Slesvigs grund,“ og en anden: „Han passede til Sønderjyderne som en knyttet næve til et blåt øje.“

Der er da endelig i den danske tid blevet ansat embedsmænd, som har virket i tysk retning. 1858 kom herredsfoged Fischer til Sundved fra det slesvigske ministerium. Efter 1864 blev han rådgivende i Berlin ved ordningen af de nye retsforhold og valgte derefter at blive amtsdommer i Pløen, hvad han siden fortrød, fordi han

*) Samme herredsfoged slog engang tobakspiben ud af munden på en mand, der kom rygende ind på hans kontor, idet han skældte ham ud for hans mangel på levemåde.

kom til at synes så dårligt om Holstenerne. Han har det lov fra Broager, at han stod højt i folks øjne som en retskaffen mand, klog rådgiver og dygtig jurist, men Slesvigholstener var han.

Så kom 1864, og atter stilledes Sønderjyderne overfor valget dansk eller tysk. Hjemmetyskerne var til at begynde såre glade. Fra den slesvigske del af Vamdrup sogn kom en hjemmetysker flyttende over den nye grænse til Rødding. Han og et par andre folk i Bastrup havde rigtignok indgivet ansøgning, om at grænsen måtte blive dragen nord for deres by, men havde ikke fundet åbent øre herfor, og manden måtte skifte bopæl for at komme til at nyde godt af den nye herlighed. En bonde sagde: „Ja no fær vi en gylden tih; no fær vi kuns indtægter å inne ujgywter.“ Nu skulde de få deres ret, men hvori denne bestod, var ikke klart for mange.

Baron Stampe i Grønnebækgård spurgte Peter Petersen i Hovslund: „Hvad er det, I nu egenlig vil have under Preusserne?“ „Ja vi vil ha vor frihe å ret.“ „Ja, hvad er det for noget?“ „Ja de ver æ itt, men spør gammel Per Nissen i Hjolderup.“ Og som tiden gik, begyndte de at føle sig skuffede. Mathias Biehl i Nørre Hjarup snakkede i 1864 om, „te di kom jo for å befri e lahn.“ „Nej, di kommer for å taj e lahn.“ „De kan æ pinedøh oller tro.“ Efter indlemmelsen i Preussen 1867: „Ka do no se, Mathis, te de særrer.“ „Ja, de haj æ pinedøh oller troj.“ I Felsted sogn, hvor adskillige gennem en fremragende bondes virksomhed var vundne for Tyskerne i den danske tid, faldt efter 1864 den ene efter den anden fra. Slige omslag fra tysk til dansk, uden personlig medvirkende omstændigheder, som f. ex. giftermål med en

dansk pige, er dog meget sjældne. Man bryder derved ikke blot laget, men træder ofte ud af slægten. Det er jo i reglen familievis, at folk er tyske. I sognene inde i Slogs herred står således udpræget danske slægter mod udpræget tyske. *) Også fra tysk til blakket er omslagene meget få, og også her kan personlige forhold virke med. I et af de tilfælde jeg kender, har manden i og for sig ikke noget imod at gå videre og blive dansk „men for e kvinnfolk tør han itt væhr dansk.“ At slå om alene af misfornøjelse eller fordi man er bleven omsindet, er næsten ugørligt; der hører for stort et moralsk mod dertil; bordet binder. Når det hedder om en mand: „han har ingen rigtig fidus til Tyskerne, men han er kommet ind på en glidebane,“ så er dette typisk for en hel gruppe af hjemmetyskere; dem, der er utilfredse med alt og med alle undtagen med dem selv, og som derfor opponerede i den danske tid, men nu har afskåret sig tilbagetoget, skønt de er så utilfredse som nogen dansk med det preussiske regimente.

Efter afståelsen 1864 skulde vi have ventet et stort frafald på engang af folk, som af den ene eller den anden grund ikke længer kunde være danske. Dette bratte omslag kom ikke, vistnok af den samme årsag, som førte så få Tyskere ind i landet før 1870; de nye forhold var ikke endnu fæstnede, man vilde ikke kompromittere sig ved at gå over. Kun enkelte af samme skuffe som Jyllandstyskeren i sogn B. mente, at de måtte hylde den regering, de stod

*) Det er en sjælden undtagelse at høre om to brødre, der skulde dele kammer og klædeskab, at den ene havde på sin halvdel af skabet anbragt Danebrog, den anden den preussiske ørn.

under. Et klassisk exempel på troskab mod den i øjeblikket bestående regering afgiver Chr. Nikolaisen i Havsted. Han var:

før 1848 dansk,
1848—50 Slesvigholstener,
1850—64 dansk,
1864—67 Slesvigholstener,
fra 1867 til sin død Preusser.

Hjemmetyskerne kunde ellers først lidt efter lidt vænne sig til at agere Preussere istedenfor Slesvigholstenere. Nu er i det yngre slægtled overgangen helt gjort, mens der blandt de ældre endnu er endel knurrende elementer. Enkeltvis kan en mand senere af personlige grunde have lagt sig ud med øvrigheden. „N. N. i en god tysk by var kommuneforstander. Han var ivrig i tjænesten og havde i sprøjtehuset fået indrettet en kasjot. Ved et marked overtrådte han polititilholdet om, at kroerne skulde lukkes Kl. 2, gjorde vrøvl mod gensdarmen, da denne vilde hælde ham ud, og hånede Preusserne og gensdarmeriet! Han blev da første mand i sin nye kasjot og måtte bagefter nedlægge alle sine mange offentlige hværv. Han er nu så hadsk på Preusserne, at han har lejet sin gård ud, er flyttet til Hamborg og er ved at blive socialist af arrigskab.“

Heller ikke i årenes løb har antallet af omslag været stort, c. 40 hele landet over, hvad der vidner om folkets karakterfasthed, soliditet og mod, skønt man skulde tro, at f. ex. ophævelsen af § 5 i manges øjne måtte slå det nuværende statsforhold sådan fast, at folk blev håbløse og gik over for at få en ende på det hurtigst muligt. Nogle af disse omslag har man medfølelse med. Det er

deres, som i hjærtet er danske, men har opgivet alt håb. Det er en fejl fra dansk side, at man ikke har søgt lidt efter lidt at vinde dem, hvad der kunde været sket, men man forlangte strax alt eller intet. Det er kun ifølge en fix idee, når sådanne folk betragter sig som Tyskere. Medlidenhed har man også med den danske undersåt, der ikke kunde holde ud at gå som sådan og derved kom ind på at lefle med tyskerne, indtil de tog hele manden.

Kun efter krigen 1870—71 kan et større frafald fastslås, dels af mænd, der af ligenævnte grund ikke længer kunde holde ud at være danske, dels af folk, som havde været med i krigen og var blevet i den grad grebne af at have lavet verdenshistorie sammen med Tyskerne, at de selv blev tyske. Dette halvårs leven under højtryk af fare og nød sammen med folk, for hvem denne krig var hellig, virkede på svage sjæle, for hvem begejstring eller føleri lå, lige meget hvad det var de blev begejstrede eller følsomme overfor. På dem, der i forvejen var tysk disponerede, virkede deltagelsen i krigen yderligere inciterende, selv om man på forhånd havde trykket sig ved at skulle med (se sogn D.). Den store mængde af danske indkaldte var flygtet ud af landet, da krigen forestod; derved kom de danske, der blev og kom med, til at stå i et ilde lys. Da de kom hjem, blev de drillede og hånede, og Danskerne har derved deres skyld i, at adskillige af de folk slog om, der i krigsåret havde haft den preussiske pikkelhat på.

Siden da har ingen enkelt begivenhed indvirket på folk og bragt dem til at falde fra; enkelte er gledet jævnt, og andre er gået brat over uden forklarlig grund: „Han forvandledes på eengang.“ Hvorledes omslagene stedse

tager af, den gode del af befolkningen stadig sigtes renere og renere, viser følgende tabel:

Omslag:

	H. Ø.	H. V.	Tdr.	Åb.	S.	ialt
1863—73	1	3	4	4	9	21
1873—83	1	4	5	3	2	15
1883—93	—	5	1	1	1	8

Tallene går nedad omtrent i samme forhold som Tyskernes fremgang i det hele.

Først i de sidste år, da Bismarcks stærke hånd ikke længer holder riget sammen, og folk nok kan skønne, at forgyldningen er ved at gå af Tyskland, og at denne magt ikke længer spiller første violin i den evropæiske concert, begynder en djærvere kritik at få indpas blandt hjemmetyskerne og har flere steder ført til omslag. Se f. ex. ovenfor ved omtalen af Toftlund sogn. En Tysker på Als bandte ifjor på, at han havde da stemt tysk for sidste gang; man var jo nu kun til grin, når man var tysk. Det er yngre folk, som kan slå om, den nuværende tyske herlighed kan ikke begejstre dem; for de ældre gælder det derimod, at de har for lang en tysk fortid.

VII.

En mand dernede forklarer, hvorledes tyskheden er bleven fremmet ved 1) de danskes udvandring, 2) trykket fraoven, 3) de dårlige sider hos menneskene: Forfængeligheden, magtsygen, begærligheden, ynkeligheden.

Det er stort at være tysk. Martin Paulsens formand i Bovskov sagde: „det kan itt væhr ant, end te det er ret å væhr tysk, for det er åll di stohr. „N. N. ser op til alt, hvad der er stort og vil regnes med til de bædre klasser. Så hedder man ikke længer Hans Hansen men

f. ex. hr. Damm. Så får man et klap eller et håndtryk engang imellem af landråden og kan opnå det almindelige ærestegn.

Man kan så også få lidt at sige. Det giver magt at være tysk. B. C. var den store mand i den danske tid, sandemand og sognefoged, højre hånd for amtmand, herredsfoged og husfoged. Han var ligesom vor ven fra sogn B. med at ride for Frederik VII. Ingen tænkte, at han skulde blive tysk. Men for at beholde sin indflydelse i den ny tid måtte han træde den sti alligevel.

Det er fordelagtigt at være tysk. En hestehandler kunde tjæne formange penge ved leverancer til Preusserne til at kunne være dansk længere. Han må så nu pligtskyldigst kritisere de jyske heste som hvad andet, der kommer fra Kongeriget. En gammel gnier troer at blive sat lavere i skat ved at spille tysk; en blev tysk i håb om så at få større erstatning ved anlægget af en jærnvej. Særlig kromænd har fordel af at være tyske, idet de da lettere får lov til at holde baller og skyttelag, og øvrigheden lader så afholde auktioner i deres lokale osv. I en afsides hedekommune falder der nogle tyske stemmer, for at staten ikke skal tage sin understøttelse fra skolen. Et sogn i Røddingegnen var tidligere rent dansk, men c. 1885 blev en mand tysk, da han havde fået leverance af fourage til gensdarmens hest. Han er ingen helt dum mand, men han har så fået en halvidiot med sig. Magt og fordel på engang giver det at være kommuneforstander; en Tysker har derfor sendt sin søn sønderpå for at studere til dette embede, dvs. lære tysk.

Gives der nu en dygtig og energisk Tysker i et sogn, og der ingen modvægt findes på dansk side, kan adskillige

lokkes og snakkes over.*) Således er det gået i Arrild Vestersogn, sådan i sin tid i Toftlund. „Sjel om K. K. skårr e hoi a sint føl, vild A. A. gøhr de sahm.“ Det hedder: „Naboerne har gjort den og den tysk,“ eller „han er bleven tysk, fordi han boer ved Tyskere,“ eller „var N. N. ikke opdraget hos den store Tysker i M., vilde han have været dansk nok.“ Omvendt bliver folk tyske netop for at være anderledes end deres omgivelser, af tværhed eller krakileri, af lyst til at være i opposition, for at vise deres selvstændighed. Det at være original, at være noget for sig er et ideal for mange Sønderjyder, også de danske, som kan udarte til det bare altid at være af en anden mening end den man taler med.

Ikke helt ualmindeligt er det at høre: „Konen tog J. L., da han blev gift.“ Forleden var der en gammel mand, som brat slog om, da han var bleven gift med en ligeså gammel tysk kone, hvis ejendom lå bekvemt til sammenlægning med hans egen. Men han fik også en tysk stedsøn med på købet, og kone og søn fik ham i en fart omvendt. Danskerne troede først, at han var til at vinde tilbage og — halvt for løjer — gjorde de sig adskillige ærinder til hans gård i den anledning. Fra bægge sider reves man om ham. Men han har holdt sig stiv, og ved valget i sommer tilførte han Tyskerne ikke blot sin egen men to østpreussiske tjænestekarles stemme. — Et sted er det endog en kone fra Nørrejylland, som har gjort sin mand tysk.

*) En lille klike har været nok til at beherske en hel by eller et helt sogn; således hed det om en by på Als, hvor Tyskerne nu er kastet tilside, men til for ikke så længe siden var de dominerende: „Tyskerne er ikke mange, men rige, vil glimre, holder sammen og kusker småfolk.“

Rent tåbelige årsager kan skabe Tyskere. En mand havde så flink en løjtnant at være oppasser for, mens han var soldat; så blev han tysk og har også fået sin fader draget med, mens denne tidligere var så dansk, at han ikke vilde tale med en Tysker. — Den bedste er dog den mand, som gik over, da han kunde få sin so billigere bedækket af en Tyskers orne end af en Danskers, og når han kommer trækkende med soen til Tyskeren, giver denne ham tilmed en halv bajer og en cigar. Af andre personlige grunde kan nævnes: En har to døtre, som er tyske lærerinder; en blev ikke danebrogsmand, skønt han mente at have fortjænt det; en vilde den danske regering ikke erstatte det tvangslån, han havde måttet yde oprørsregeringen; en blev døv ved Danevirke og fik ingen invalideerstatning fra dansk side; en deserterede i 1864 og måtte skaffe sig et påskud til at besmykke sin faneflugt med.

For mangfoldige Tyskere er det slet ikke muligt at sige, hvorfor de er tyske. En meget almindelig vedføjning i mine skemaer er: „Han veed ikke selv, hvorfor han er tysk.“ Det gælder navnlig de mange, der har fået Tyskheden overantvordet som arv. Ren pietetsfølelse plus konservatisme får dem til at blive på den side, slægten engang har valgt, uden at de i mindste måde føler sig oplagte til at vise deres tyskhed frem, end sige tjæne sig riddersporer ved agitation. Ude på Haderslevnæs er der således to højst respektable mænd, der vil ære deres fader i hans grav og derfor er tyske. Og ganske i almindelighed er der rolige Tyskere, hvis tyskhed kun viser sig ved valgene. „N. N. stemmer tysk, men bryder sig gruelig lidt om det hele.“ Adskillige folk er ikke tyske en dag

længer end det tyske regimente varer. „Når vi bliver dansk, bliver H. B. det og.“ Når disse skal forsvare deres tyskhed, bliver det med udtryk som: „Vi er nu engang tyske,“ „min faer hær åltih såi, te vi skal stå vos godt me e øvrigheh.“ Denne slags Tyskere er ikke farlige; de må undertiden hentes til valg, og Tyskerne søger at sikre sig dem ved at gøre dem til bisiddere ved valghandlingen, så de ikke godt kan andet end stemme. Det er heller ikke allevegne, de vil være deres tyskhed bekendt. Således hedder det fra Bjolderup sogn: Mange Tyskere vil ikke være ved, at de er tyske, i modsætning til, hvad der er tilfældet i nabosognene Tinglev og Uge, hvor Tyskerne er de magtejende. I Bjolderup er der dog ikke så få af dem.

De „verbriefte rechte“, Ribeoverenskomsten fra 1460, må gøre vigtig tjæneste som argument for den ældre slægt, der var slesvigholstensk, før den blev preussisk. Men de verbriefte rechte er ikke altid så lette at fortolke, og det ender da som med en nylig afdød mand, der blev „gall i e hoi, hvinner han itt kund forklahr sig.“

De, der har været preussiske soldater, kan være store af, at de har tjænt i verdens første hær. En er bleven tysk, fordi det at have været preussisk soldat er det eneste, han kan prale af. Selv gode danske kan ikke lade være at føle sig lidt deraf i førstningen, efter at de er komne hjem. En mand, der boer nær ved grænsen, gør nar af de danske soldater, der ikke er til nogen nytte. *) Man hører udtryk som så: „Man kan da ikke være bekendt at være dansk,

*) Jeg kender to forhenværende danske sergeanter og en forhenværende dansk løjtnant, der er tyske hernede; den ene sergeant har en preussisk orden.

når man har været tysk soldat" eller: „Jeg har svoret til min kejser og vil være ham tro." Denne sidste har virkelig tilegnet sig tysk måde at føle og udtrykke sig på; han er af den slags folk, kejser Wilhelm vil vide at vurdere, når han kræver, at i hans hær må der kun være een vilje, kejserens egen. En hjemmetysker etsteds vil da så gærne, at hans søn må blive taget til at ligge i Berlin, for at han kan få kejseren at se.

Lad os tilsidst høre, hvad en hæderlig, anset, fornuftig og rolig Tysker har for argumenter; det er en amtsforstander i Tønder amt: Først er der de verbriefte rechte, som grundlagde den slesvigholstenske stat, der har sin historisk hævdvundne berettigelse. Så er det Tyskland, man nu har fået til sit fædreland, verdens første kulturstat, og som medlem af den bliver man delagtig i de goder, kulturen giver; så er Tyskland den bedst regerede stat, hvor den største orden hersker. Endelig er Tyskland den mægtigste og mest ansete stat i verden med den friske prestige. Derfor er det bedst at være borger i dette samfund.

Man forstår til en vis grad mandens ræsonnement, men ikke, at disse grunde ikke overdøves af blodets, sprogets og hjærtets røst, og at hans øje er lukket for den uretfærdighed, denne kulturstat daglig øver, og den sorg den avler.

Hvormeget kan nu de gode hjemmetyskere af det folks sprog, de sætter en ære i at tilhøre? I reglen såre lidet. Men der er forskel, der har en vis sammenhæng med deres bopæl. I Haderslev amt og på Als er deres kundskab ringest; jo længere man kommer mod syd, ind i Slogs herred og ned mod Flensborg fjord, des større

bliver den i reglen. Den slægt, der gik i skole før 1864, har intet tysk lært, når de undtages, der i deres ungdom blev sendt sydpå af tysksindede forældre for at lære det hellige sprog, og den dag i dag kommer der, som vi siden skal se, kun grumme lidt ud af den tyske undervisning, som nu drives i Nordslesvigs skoler. Kan ældre folk tysk, har de lært det ved kvæghandelen — studeplatt, prangertysk, som mine hjemmelsmænd udtrykker sig; kan de yngre det, har de fået det ind i deres soldatertid; men heller ikke ad denne vej nåes der synderlig meget, og det glemmes hurtigt, fordi der ingen brug er for det til daglig. Enkelte har selv studeret sig ind i det og er glade, når de kan få et tysk ord afsat. En mand holder sig til sin bedstefaders ordbog: „Den er skreven, og der er i den 500 danske ord oversatte til tysk.“ De vil så gærne og kan så lidt; som oftest indskrænker deres tysk sig til ved tysk tiltale at kunne svare: „Jawohl, das glaub' ich, freilich.“

Hjemmetyskernes tysk giver lige som præsternes dansk ypperligt stof til løjer og anekdoter for Sønderjyderne, der er ægte Jyder ved den morskab, de har af en lun historie, der blotter andres dumhed. Kun et par skal her meddeles. Der er landboforeningsmøde et sted. Foredragsholderen citerer nogle ytringer af en bog i et fremmed sprog, han holder i hånden. En hjemmetysker nærmer sig for at kontrollere ham, låner bogen, vender og drejer den, men forstår ingenting og spørger, hvad det er for et sprog: „Det er jo tysk.“ — Der er møde i en kro i anledning af den nye amtsforstanderindretning. Landråden er tilstede, først taler han og så andre en tid lang. En tysksindet kommuneforstander vil også give sit besyv med

i laget. Han begynder på tysk: „Erlauben sie, hr. landrath," men fortsætter af gode grunde på dansk. Landråden og folk begynder at trække på smilebåndet; det viser sig, at hvad vor mand er kommen frem med, forlængst er blevet afgjort. Han har ikke forstået et ord af det hele. *) Sådanne historier kunde fortsættes med hundrede til; særlig morer de folk, når de indeholder en tvetydighed.

Selv i sogne med stærk og gammel tyskhed står det kun sørgeligt til med plejen af det tyske sprog. I Nørre Lygum sogn, hvor der er 38 tysksindede gårdmænd og var 78 tyske stemmer ved sidste rigsdagsvalg, er der fire mænd, som behersker det tyske sprog, og deraf er den ene dansksindet. I dette sogn synges mere dansk end tysk ved Tyskernes gilder. — Vilstrup og Hoptrup sogne vilde have vandstanden i Slivsø sænket, og der er møde på åstedet; andråd og kresdag er herude. En tysk Vilstrupbonde — der er 27 sådanne — træder frem og vil forklare landråden, hvad det drejer sig om: „Wir wollen, ja wir wollen, ja was wollen wir. . ." han stammer og hakker og kommer ikke videre. Et dansk medlem af kresdagen må da hjælpe ham og oversætte sagen på tysk, men kan ikke bare sig for at give ham et lille hip: „Jeg havde dog troet, at I store Vilstruptyskere anderledes havde jeres fædrelands sprog i jer magt." Gå ind på kirkegårdene i de tyske sogne, Vilstrup, Toftlund, Uge f. ex.; jeg kan trøstig ud-

---

*) Følgende er tysk fra Haderslev Næs: „Hören sie mal, heute soll sie plowen, und de hammelstok ligt bi de plow und den skal du ta de følhoppe for," siger en mand til sin karl fra Femern. Det er altid slutningen af perioden, det kniber med.

sætte præmie for den, der kan finde ligstene med tysk indskrift; der er ingen uden over en enkelt indvandret eller embedsmand.

Står det således til med det tyske sprogs herredømme på landet i Nordslesvig, står det selvfølgelig værre til med den tyske kultur, som forudsætter kundskaben til sproget. Tallet på dem, der er i berøring med det tyske åndsliv, er så uendelig ringe i sammenligning med deres tal, som følger med i det danske. I Nørre herred Als har en eneste mand begreb om tysk kultur, i Hoptrup store sogn med mange og tildels dygtige Tyskere en indvandret og fire indfødte. I Lysabild kender præsten alene tysk åndsliv og historie. De tyske bogsamlinger, der endel steder findes ved skolerne, bruges ikke; de germaniserende lærere tvinger børnene til at tage bøger med hjem, men de læses ikke. I et sogn med 1600 indbyggere og 17 tyske gårdmænd har en hjemmetysker haft en bog hjemme i flere år; det er den eneste, der er udlånt. I en tysk kro så jeg en læsemappe med tyske illustrerede blade; „man læser ikke i dem, man ser kun billederne,“ sagde pigen. Tyskerne interesserer sig i det hele ikke for oplysning, hedder det fra et sogn med mange Tyskere; de sender kun meget sjældent deres børn sydpå for at få en fyldigere undervisning end den, almueskolen kan yde. Det er hændt før, at hjemmetyskeres sønner er bleven danske af at have været sydpå på højere tysk skole, f. ex. i Hohenwestedt, og der lært Tyskerne grundigere at kende. *)

De stakkels hjemmetyskere må ikke blot døje megen

*) På den anden side kender jeg sex gårdmænd i Nordslesvig, der har været på dansk højskole, men nu er tyske. De tre var på Rødding i tiden 1850—64.

spot for deres ulykkelige kærlighed til det tyske sprog, men de må også undertiden lide tidsspilde og kedsommelighed. Når embedsmænd, indvandrede og indfødte Tyskere ved ivrig virken har fået indført tysk gudstjæneste nogle gange om året i et sogn, er det enhver god Tyskers pligt at møde i kirken, selv om han ikke forstår et ord. Det går første gang, og det går måske anden gang, men så svigter de og kirkerne står tomme; de indvandrede er i reglen for få og for lidt kirkeligsindede til at holde gudstjænesten oppe. Mange ellers meget tysksindede præster er derfor imod indførelsen af tysk prædiken i deres sogn, selv om det kun er en sjælden gang. De veed, at resultatet ikke bliver en tysk gudstjæneste istedenfor en dansk, men blot ikkeafholdelsen af en dansk. Danskerne er desuden de flittigste kirkegængere, f. ex. i Holbøl og Rinknæs.

I de senere år, da Tyskerne er blevne bange for den begyndende danske reaktion, har de taget fat på at afholde møder, efterlignende Danskernes exempel. Når møderne ikke er sådanne, hvor der ganske i almindelighed skal tales for kejser og rige, men er indvarslede med praktiske formål for øje, f. ex. før valg, holdes de på dansk. Da Tyskerne mærkede, at grunden vaklede under dem på Nørreals, holdt deres rigsdagskandidat, amtsdommer Bachmann i Haderslev, et møde i Brandsbøl kro, hvortil landråden indstævnede folk fra hele øen. Der mødte c. 60, for hvem amtsdommeren talte på dansk, og den deltager i mødet, hvis logiske sans undrede sig over, at der taltes dansk til Tyskere, blev smidt ud.

Kun 88 indfødte familier har tysk hussprog, hvorfra i denne sammenhæng fire bør fraregnes som dansksindede;

i de tre tilfælde danske mænd gifte med koner sydfra.*) De 88 fordeler sig på amterne som følger:

Haderslev Østeramt	19	
Haderslev Vesteramt	8	
Tønder Nørreamt	11	
Åbenrå amt	28	(de 22 i Rinknæs og Holbøl)
Sønderborg amt	22	(de 16 på Broager).

Årsagen til, at der tales tysk i disse familier, kan jeg tildels oplyse:

i 4 familier er faderen indvandret.
13 — — konen —
6 — — manden } fra en nordslesvigsk køb-
1 — — konen } stad.
1 — — manden opdraget i Angel.

Sexogtyve familier hører til proprietær- eller teglværksejerklassen eller i det hele til folk, der vil være lidt fine på det; af de 37 tilfælde, jeg ingen oplysninger har om, vilde vist de fleste kunne føres ind under en af de foregående kategorier. Tre familiefædre er fra kongeriget. Næsten ingen indfødte småkårsfolk har tysk hussprog undtagen i Broager, Rinknæs og Holbøl.

Det er ikke blot hjemmetyskernes færdighed i det tyske sprog, men i det hele deres intelligens, dygtighed og respektabilitet, der stiger, når vi vandrer gennem landet fra nord til syd. Et slående exempel kan gives på den tyske styrelses egen værdsættelse af Tyskerne i Nordslesvig. For få år siden udstedtes en ny lov, i følge hvilken den lokale politimyndighed gik over fra herredsfogderne til private folk, for hvem den skulde være et æreshværv. Landet

*) Jeg kunde egenlig også fraregne 15 familier, hvis husfædre er kommune- eller amtsforstandere, altså embedsmænd.

deltes i 74 distrikter, hver med sin amtsforstander. Kun i 22 af disse distrikter fandtes der mænd, hvem man kunde overdrage denne bestilling, der fordrer en vis sum af soliditet, intelligens og tysk sprogkundskab. Valget kunde kun falde på tysksindede; danske folk var, det giver sig selv, udelukkede. De 52 distrikter slog man sammen, 4—5 eller så, og indsatte i dem lønnede kommissariske politiembedsmænd, i reglen de tidligere herredsfogder. De dele af landet, hvis Tyskere regeringen gav dette mindre lovende skudsmål, ikke at kunne forestå en post, der vel nærmest svarer til sognefogdernes i Kongeriget, var hele Haderslev amt, Enklaverne, Abild-Tønder sogne, hele Sundved undtagen Broager og hele Als. Af de 22 nye ikke kommissariske amtsforstandere var de 4 indvandrede. Man har vel gennemgående kun haft indfødte at vælge imellem, ti en uomgængelig betingelse for at kunne varetage et hværv af denne art i Nordslesvig er kendskab til landets sprog.

Lad os sammenligne de danske og de tyske ned gennem landet. I Frøsherred er Tyskerne, når undtages proprietærerne i Jels, under al kritik. I Nørre Rangstrupherred står de med enkelte undtagelser under gennemsnittet i karakter og dygtighed. I Arrild står Tyskerne i almindelighed under de danske, hvad kultur, dannelse, oplysning og navnlig formue angår; deres karakter er i reglen kun temmelig god, i to tilfælde slet. I S. Rangstrupherred står Tyskerne vel tildels på jævnhøjde med Danskerne. Her er der allerede fremskridt i bedømmelsen af dem. Fra Højst hedder det: Der er ingen forskel på Danskere og Tyskere i soliditet og dygtighed. Fra Tinglev: de mest fremragende folk går til den tyske side. Sognet står så skidt, fordi der aldrig har været gode danske ledere men

nok tyske. — Ligeså når man går sydpå ad andre veje. Fra det nordlige Sundved: de indfødte Tyskere står lavere end de danske; fra Broager: Tyskerne har en række intelligente mænd. — Fra et sogn i Lundtoft herred: De danske overfløjer som landmænd langt de tyske og er ikke så tørstige; men længere sydpå i samme herred: Tyskerne fører an på landbrugets område; Danskerne er meget konservative også som landmænd; deres interesser er kårtspil og jagt.

Resultatet bliver: Når de sogne undtages, der umiddelbart grænser ind til Mellemslesvig eller ud til Flensborg fjord, behøver Danskerne ikke at frygte en sammenligning med Tyskerne, og udenfor den skæve firkant, der med næsten geometrisk regelmæssighed begrænses af linjerne Flensborg-Gråsten-N. Lygum-Tønder er Danskerne absolut på ethvert område de overlegne.

VIII.

Fordi vi nu er færdige med Tyskerne, kommer vi ikke strax til de udpræget danske; mellem disse to hovedafdelinger skyder sig den slimede masse ind, der dannes af de blakkede. Mange af dem har vel nok i hjærtet deres kulør, men netop af politik holder de sig udenfor politiken. Dertil hører de, der endnu siger, som de sagde i den danske tid: „Æ er itt tysk, æ er en Slesviger.“

„En buhn i Ø. Løjum sogn vår me te et bassel å sår der å brejt sig: ‚Æ kan no bedst lih de folk, som inneting er.’ Det snakked de om i e dørns, men e kuhn hohr’et ur i e køhgen, te di bløw højrøhste, å så øjt hun ind: ‚Pastor Prahl han soi åltih: De som er tysk heller dansk, de kan væhr goi bægge, men de der bæhr e mantel

å bægge skolderer, det er de ringest.'" Dette skudsmål er vist ikke så urigtigt; ti det er ikke dybe og overlegne spekulationer, der gør, at disse folk mangler interesse for striden mellem dansk og tysk, men det er kun pjaltethed eller pjattethed. Hvad skal man dømme om sådan en stakkels mand, der siger: „Ja no hær a væn hen å stemm tysk, å a er liså dansk som dæ." Det er en mand, der ryster, bare han ser en gensdarm. Dansk kan man da ikke godt kalde ham. Det er sådan en frygt, der, som jeg selv har hørt, får en dansksindet rejsende til at svare: „Danke schön," på en jærnbanekonduktørs danske „Vesegoi", idet denne rækker ham hans billet tilbage.

Til de blakkede hører de utilfredses store klasse, der har forsøgt sig til bægge sider og har fået lige lidt ud af det. En gammel mand i Rødding siger: „A hær stemmt dansk og a hær stemmt tysk, å ligh møj rajder et." Herhen hører også de, der har opgivet ævred: „Hva nøtte de å stamp emo e bråj; de blywe ål tysk ælivel me e tih." „Vi må heller vær tysk, for di ær så manne, så manne." Sådanne findes især i fjærde kres, hvor det ikke er muligt at sætte en dansk kandidat igennem til rigsdagen, da landet helt ned til Eideren hører med til kresen. De siger med en bonde i Rens: „Det nytter ikke at vælge Gustav Johannsen; det er bædre at stemme på en frisindet, for han kan muligvis dog gå igennem." Så er der endelig de ikke få, som af ren subtile grunde ikke vil stemme og derfor ikke rigtig tør regnes for danske. En sælger smør til amtsforstanderen, en har en søn, som har udsigt til at få en bestilling, en skal arve en tysker og vil ikke udæske ham. Mere medlidenhed har man med de mange, hvem det gælder brødet, hvis de vovede at

bekende kulør, som f. ex. med 7—8 stakkels arbejdere i statsskovene etsteds, der ikke tør stemme, men nøjes med på valgdagen at forbande Tyskerne.

Efter mine erfaringer er de blakkede, som længe var i jævn fremgang, nu i den unge slægt ved at gå baglæns. Den skærpede modsætning mellem dansk og tysk nøder folk til at tage parti. I de gode danske egne bliver de blakkedes børn danske, i enkelte onde sogne bliver de tyske; det fører omgangen med sig.

Vi er allerede inde på den jævne vej, der fra de blakkede gennem de lunkne danske fører til de hjærtevarme og offervillige; de lunkne, der ikke tør være deres sindelag bekendt, når de står overfor tyskheden i fornem og imponerende skikkelse. En kommuneforstander i Tønder amt blev præsenteret for, jeg husker ikke hvilken preussisk minister, Puttkamer eller Gossler. På ministerens forespørgsel om, hvordan huen stod hos folk heroppe, fik hans ærlighed ham til at svare: „Det er jo ikke så godt, som folk kunde ønske det,“ men hans frygt forledte ham til at tilføje: „men folk finder sig bædre og bædre i det.“ Sådanne danske har også deres talemåder, når der stilles krav til dem af økonomisk art eller som er forbundne med tidsspilde: „Vi vill itt i ulejligheh.“ „Det gælder først å fremst om å næhr sig.“ „E Tyskere hær e mawt å den brugher di.“ En vil ikke uddele Nordslesvigsk børneblad, da han skal have læreren til vidne i en proces, en anden mødte ikke sidst ved valgurnen, fordi hans svigersøn søgte et degnekald. Det er sådanne folk — det var før 1889 — der vilde af med deres uduelige lærer og derfor søgte om mere tysk i skolen; så vidste de, han vilde blive forflyttet, for tysk kunde han ikke. En anden art Danskere er de

folk, der har det i munden, men ikke i gærningen. En mand pralede før sidste valg af, at han vilde køre hele sin by hen til valgstedet; men valgdagen mødte han end ikke selv; „hans so skulde have grise; dog soen kunde han godt være borte fra, for om formiddagen kørte han hø ind, og det havde han ikke behøvet.“ En anden mand i en tysksindet by kan drikke alle Tyskerne under bordet og er ikke bange for ved den lejlighed at skælde dem ud, fordi de er tyske, men sin stemme tør han ikke afgive.

Mellem de lunkne og årvågne danske kan sættes de øllebrødsagtige, som er karakteriserede i følgende anekdote: En smed følte sig trykket af en stortysker, der truede ham med at forlade ham med sit arbejde, hvis han ikke stemte tysk; smeden gik da til en god dansk mand for at få råd. Det fik han: „Ja du må så vel stemme tysk, men vi skal love dig, at vi ikke derfor vil tage vort arbejde fra dig.“ Adskilligt i Tyskernes domineren i Nordslesvig beroer netop på denne modsætning mellem dansk godmodighed og tysk hensynsløshed.

IX.

Så er vi da endelig gennem megen ynkelighed nået frem til det trofaste og mandshjærtede store flertal af det nordslesvigske folk, som hverken har tabt håb eller mod. Om dem vidner Sønderjyllands historie siden 1864 højlydt nok, og her er ikke stedet til at skildre dem; der kan henvises til en ypperlig piece af H. P. Hanssen-Nørremølle: „Har vi tid til at vente“, der giver en fremstilling af, hvorledes Sønderjyderne nu på alle punkter søger at ruste sig. Det er ikke længer blot bedrøvelighed dernede. — Tværtimod: Ingensinde siden 1864 har stemningen blandt Dan-

skerne været så god som nu, fordi de veed, at i den kommende tid kan de kun vinde, Tyskerne kun tabe. Det viser de gårdmandstal, hvorover denne afhandling er tømret, det viser det ene rigsdagsvalg efter det andet. Og årsagen er, at der igen er en ungdom i landet, hvad der savnedes i 70erne, og, som H. P. Hanssen meget træffende har sagt, at det tyske ikke mere er istand til at begejstre.

Den slægt, der har kæmpet siden 1864, har holdt godt ud, og den, der i årenes løb er trådt til, er ikke dårligere, snarere bædre. Det være netop sagt til ære for de ældre førere, der har forstået at opdrage et nyt slægtled, der i dygtighed og danskhed, ikke mindst i kendskab til det liv, der rører sig i Kongeriget, overgår det ældre.

Men fremtiden; kan man forudsige noget om den? — Jeg vil forsøge det.

Den tyske påvirkning kan begynde med børnene, allerede før de kommer i skolen, forsåvidt forældrene for at lette dem skolearbejdet finder på at tale tysk med dem, fra de overhovedet lærer at tale. Det er et forhold, som så godt kendes i Mellemslesvig, men er det trængt op mod nord? Ja som man tager det; der findes Nordslesvig over foruden de 88 helt tysktalende indfødte familier 27, i hvilke der tales tysk til børnene, deraf 13 i Tønder amt (6 i Burkal), 10 i Åbenrå amt (4 i Rinknæs), alle tysksindede. Denne tyske tale er begyndt i de senere år, og vi kan vist i de fleste tilfælde heri se en frugt af den i 1889 indførte udelukkende tyske undervisning. I Burkal sogn forholder det sig ialfald således; jeg kender derfra exempler på, at der tales dansk til de større børn, der kom i skole før 1889, tysk til de mindre. Det skorter sikkert ikke

mange hjemmetyskere på vilje i denne henseende, så vi kan optage den ringe fremgang, denne skik har fået, næsten kun i sogne ind mod Mellemslesvig, som et vidnesbyrd om, hvorlidet de formår, når det gælder om, konsekvent på alle områder i det daglige liv at gennemføre den tyske tale. Og dog er det denne, som først kan sætte et virkeligt skel mellem dem og den store befolkning i Nordslesvig, og dømme dem for rette og ægte Tyskere at være. — Ikke blandt gårdmændene men derimod i lærerstanden vil skolesprogsanordningen og det hele skrappe tilsyn med skolerne, der strækker sig til lærernes privateste forhold, gøre sin virkning. I mange — også dansksindede lærerfamilier tales nu tysk; de tør ikke andet end tage fat på dette indledende germaniseringsarbejde, skønt særlig kvinderne har ondt ved det og i afgørende situationer griber tilbage til modersmålet. En mand har fortalt mig: Jeg rejste på dampskibet fra Åbenrå til Als. Ombord var en lærer med sin kone; de talte tysk indbyrdes. Søen var urolig, konen blev syg, og der blev stor jammer. Fra hendes side lød det hele tiden: „Ach ich bin so schlecht osv.;“ han vimsede omkring: „ach meine süsse frau osv.“ Men pludselig brød hun ud: „Æ døer, æ døer,“ da hun troede, at hendes sidste time var kommen.

Selv om i fremtiden det foreløbig umulige kan indtræde, at nogle flere hjemmetyskere vil finde på at tale tysk til deres børn, er der ikke mindste fare for, at disse børn ikke lærer at benytte sig af det danske sprog; af tyendet og af alle byens andre børn på gaden vil en sådan stakkels unge kun få dansk at høre, og har han ikke lært dansk forinden, vil han få en grundig undervisning i det, så underligt det end lyder — når han kommer

i skole. Der skal de andre piger og drenge nok lære ham det. Også de indvandredes børn slår fra da af over til dansk tale. De tyske børn er i skolen under stærk påvirkning af de danske, en indflydelse, der bliver mere indgående og positiv dansk, eftersom børnene voxer til. Gensdarmens søn i A. kan bædre dansk end tysk. En dreng på tolv år, søn af en meget tysksindet lærer, er dansk. Børnene af en indvandret meget wühlende stationsforstander lærte i utrolig fart dansk af de andre børn og svarer nu faderen i dette tungemål. En anden stationsforstanders børn taler dansk indbyrdes. Jfr. også sogn B. Ved Rødekro station med stærk indvandring taler de tyske børn dansk med de danske børn og i enkelte hjem endog til deres forældre. Den tyske officielle statistik slår denne kendsgærning fast, idet den viser, at en større procentdel af børnene end af den samlede befolkning i Nordslesvig er dansktalende. Når end ikke de indvandrede med deres bedste umage kan holde børnene borte fra berøring med dansk, så kan hjemmetyskerne det meget mindre.

Et morsomt exempel har jeg oplevet. Vest for Haderslev i Hammelev sogn ligger papirfabrikken Kristiansdal, der for en halv snes år siden blev solgt af en dansk rigmand til en stortysker i Flensborg. Her opelskes inde i den tykke skov langt fra by en lille tysk koloni af en halv snes indkaldte arbejderfamilier. Mellem Hammelev og Kristiansdal traf jeg engang en lille pige og en lille dreng, der gik og talte tysk, men da jeg gav mig i snak med dem, svarede de i det mest uforfalskede sønderjysk. „Ja den lille pige var fra Muskau i Schlesien og drengen et eller andet steds fra am Rhein.“ Men hvor har I da lært dansk? „Jo, de hær vi læhr i e skohl“ — af børnene oppe i

Hammelev. Kun ved skolerne i Vojens og Rødekro (Brunde) og i Hvidding stationskole er der så mange tysk talende børn, at de danske vist ikke kan undgå at lære noget tysk.

Trods den strænge kontrol, der føres med børnenes sprog på legepladsen, hvor en germanisator er ansat som lærer, er det umuligt at holde det danske ude også der. Det kan man overbevise sig om ved at lytte til børnenes tale, når man går forbi skolerne. Jeg har på Høgebjærg, Alses højeste bakke, truffet sammen med en skole, som var på udflugt. Læreren var en mand, der er bekendt som øens første fortysker; det var ham, der for et par år siden, da de danske provinssynodemedlemmer i Rendsburg begærede lidt dansk sprogundervisning, til synoden i de alsiske læreres navn indsendte en protest. Protesten var fremkommen sådan, at han i et cirkulære havde meddelt lærerne, at han vilde benytte deres navn, hvis de ikke gjorde indsigelse. Hvem torde vove det? Her på Høgebjærg brækkede børnene på tysken eller holdt deres mund i lærerens umiddelbare nærhed, men kom vi længere bort fra ham, lød dansken atter frit og frejdigt. Det gælder selv en flække så nær ind mod Flensborg og så oversvømmet af badegæster som Gråsten: Alle børn taler dansk indbyrdes undtagen om skolesager.

Trods den tyske skole bliver i næste slægt dansk hjemmets sprog i Nordslesvig; netop ordene til det daglige livs brug lærer de ikke i skolen; i et så sydligt sogn som Holbøl veed børnene ikke, hvad en hjulbør hedder på tysk. Men bliver ikke ved siden heraf tysk kultursproget, det folket kommer til at benytte sig af ikke blot overfor øvrigheden, men f. ex. også til indbyrdes skriftlig meddelelse, nu dansken helt er udelukket fra skolen, og vil den kom-

mende slægt ikke, når den ved læsning vil erhverve sig større dannelse, ty til den tyske literatur? For øjeblikket kan det trøstig siges, læses der af dansk mer end nogensinde. De danske blade har aldrig haft større udbredelse, de danske folkebogsamlinger benyttes særdeles flittigt, og ikke få steder har folk, der ikke kan nøjes med den elementære læsning, disse yder, sluttet sig sammen i læsekrese, gennem hvilke den gode nordiske literatur kommer ud i de sønderjyske hjem. De livsårer, der knytter folket hernede til det åndelige væld, der rinder i Norden, er hidtil ikke blevet underbundne; det gælder ikke mindst den yngre slægt, i hvilken tusinder har besøgt kongerigske højskoler.

Hvorvidt tysken vil blive kultursproget engang, beroer på, hvormeget børnene lærer af tysk i skolen. Jeg har herom oplysninger fra 38 sogne. Fra de fleste lyder beretningen på, at børnene intet tysk lærer. Som det fyndigt udtrykkes et steds fra, når de kommer ud af skolen, kan de hverken tale eller skrive eller forstå tysk. Kun fra få sogne hedder det, at de flinkere nåer nogenledes at læse og skrive tysk, men den jævne middelflok og de småt begavede lærer ingen verdens ting. Kan de noget tysk ved udgangen af skolen, er det tabt i løbet af forbavsende kort tid, da de aldrig har nogen brug for det.. Fra et sogn med meget tyskeri som Løjt hedder det: Selv de fremmeligste kan ikke tysk. At børnene ved den meningsløse undervisning slet ingen virkelige kundskaber får, kommer os ikke direkte ved i denne sammenhæng: „der er en velbegavet dreng på 12 år, han vidste ikke forleden dag, hvad Paris er.“ „De lærer alt på ramse, men de forstår ingenting.“ Børnene kommer til helt at stå i stampe.

Det har vist været uden overlæg og i et anfald af ren fortvivlelse over, at germaniseringen ingen fremgang havde, at regeringen indførte det tyske skolesprog.

Direkte påvirkning i tysk retning bliver der ikke megen tid til at give børnene ad denne vej; de har altfor meget mas med selve sproget, til at de gennem deres historieundervisning skal få nogen begejstring for kurfyrsterne Joachim eller Albrecht Achilles eller i deres læsebog stave sig til at elske den grønne Rhin eller de brandenburgske sandflader. Kun sangen, de kønne tyske melodier, kan ikke andet end gøre indtryk, selv om drengene protesterer mod ordene og synger: „ich bin kein Preusse, will kein Preusse sein“ istedenfor „ein Preusse“. Man kan høre tyske viser blive sungne af børn. Lærerens person indgyder heller ej børnene tillid eller respekt, hvad enten han er en søndenvælts wühler eller nordslesvigsk renegat eller en stakkels dansk mand, der ikke lærer dem mere om den tyske herlighed, end han strængt er nødt til. Forældrenes autoritet tynger i barnealderen helt lærerens ned.

Men at børnene bliver fordummede i skolen ved ingenting at lære, og at den opvoxende slægt i den forkvakles i sin historiske bevidsthed, er i og for sig en ulykke, som vil give den følgende generation mindre modstandskraft, hvis ikke ad andre veje den danske dannelse bliver den til del. At læse dansk lærer børnene sig let i hjemmet, hvor der bare er en dansk bog eller avis; bogstaverne kender de jo i forvejen, og heldigvis ligger børnenes sønderjyske mål ikke så langt fra rigssproget, som visse Tyskere mener. Men at skrive dansk vil falde dem vanskeligere at lære; i mangfoldige hjem tages der dog fat på dette arbejde, og hvor forældrenes vejledning ikke rækker,

må fortsættelsesskoler og højskoler på kongerigsk grund træde til.

Gennem forældrene og ikke sjældent den danske højskole står den unge mand så rustet, når han skal i den preussiske militærtrøje. Nu er det i de fleste egne kommet dertil, at de unge vælger at blive i landet, selv om de mister to tre år af deres liv ved den ørkesløse og demoraliserende soldatertilværelse. Om militærtjænestens indvirkning i national henseende har jeg spurgt mig for i 62 sogne, og jeg drister mig til at give det bestemte svar: Den gør ingen fortræd. Det hedder heltigennem: Med meget sjældne undtagelser kommer de unge lige så gode hjem, som de var forud, ja mange bliver bædre danske deraf. Det er meget hyppigere, at tysksindede slår om under soldatertiden end omvendt. „Jeg har været forlænge tysk soldat til at være tysk længere," hedder det ikke så sjældent. „I vort sogn stemte 17 unge for første gang nu ved valget og alle dansk; de 13 havde været soldat." Kommer de tilbage ikke med tysk sindelag men med lidt schneidigt væsen, forsvinder det som dug for solen i de hjemlige omgivelser. Selv til et sogn som Højst kommer sønnerne af danske folk endnu mere danske hjem end de var forud. En søn af en indvandret Tysker i Åbenrå amt sagde, da han blev hjemsendt: „Æ hær vænn tysk, men æ blywer etålle mehr." *)

---

*) Jeg har liggende for mig en afskrift af et brev til en præst fra en ung nu afdød mand. Den unge mand var fra et af de værste tyskersogne i Slogsherred; hans fader var selv tysk; med disse forudsætninger taler brevet for sig selv: „Herved meddeler jeg, at jeg ... er udtrådt af foreningen, og det af følgende grunde: ..... 2) anseer jeg foreningen som et slags germaniseringsanstalt, ti alt ledes jo næsten

Sådan er der al grund til at nære godt håb for den næste menneskealder, indtil forløsningen kommer. Der er ikke spor af fortyskning i den danske ungdom selv i sydlige eller inficerede sogne. Rødding: Sønnerne ofte bædre end fædrene, selv om de har været preussiske soldater. Toftlund: Der kan findes tyske børn i danske familier, men meget sjældent, hvorimod det ofte hænder, at tyske forældre har danske børn. Nørborg: Her er ikke mere tyskhed end for 25 år siden. Dybbøl: Udviklingen går heldigt fremad. De yngre er dygtigere end de ældre. Broager: Der er ingen tegn til, at ungdommen fortyskes. Bylderup: De yngre er mere ivrige end de ældre. Højst: Sønnerne af danske gårdmænd er alle danske; der er en god dansk ungdom i alle danske familier i sognet. Det er samme resultat, som man kommer til ad statistikens vej; se arvingeskemaet foran.

---

i tysk ånd, omendskønt der hidindtil kun vare to tyske svende i den. Der siges nok, vi drive ingen politik; men når provsten på julefesten siger: at vi også have genfundet vor rose deri, at vi ere blevne tyske, hvorved vi nu kunne blive opfostrede i de tyske salmer, som vi desværre have måttet savne i vor barndom, fordi vi vare danske, så veed jeg ikke, hvad jeg skal kalde det? Den må vel være af et slags ny moderne roser, ti den har desværre duftet alt for skarpt for mange af vore stakkels landsmænd, da de jo måtte forlade landet. Vore gejstlige sige også, at det er en vildfarelse hos Grundtvigs venner, at de sammenblande religion og politik, men hvad skal man så sige, når de sætte et „Schleswig-Holstein meerumschlungen" ind i deres folkekalender. Jeg kan kun få ud deraf, at når de blødhjærtede Tyskere desværre på mange steder skulle bruge den skarpe øxe, så kan de heroppe i Nordslesvig igennem ynglingeforeningerne nok få brug af den lille tællekniv, hvorved de mere og mere kunne tælle os vor danske nationalbevidsthed af. Derfor anseer jeg det for rådeligst at træde ud, ti jeg elsker mit danske modersmål højt og ser det nødig underkuet, og langt mindre selv at hjælpe til."

Kun i tre sogne har jeg hørt udtale en ængstelse for småfolks børn; når de har været soldat, søger de undertiden en af de små offentlige bestillinger, hvortil folk, der har aftjænt deres værnepligt, har forret, og for at få dem, må de spille lidt tysk. Småfolk har ofte ikke så megen moralsk og økonomisk modstandskraft som de bædre stillede. Vi har hidtil i det væsenlige sysselsat os med aristokratiet i landet, gårdmandsstanden, lad os nu se lidt ind til de mindre begunstigede i samfundet.

X.

Ved rigsdagsvalget 1893 afgaves over det område, denne afhandling har sysselsat sig med,*) 3754 tyske stemmer. Jeg har undersøgt, hvorledes disse 3754 stemmer er fremkomne, og tør udgive nedenstående oversigt for pålidelig. Kun for enkelte sogne har jeg måttet lade mig nøje med et skøn.**) 1040 stemmer skyldes den indfødte gårdmandsstand, med voxne sønner, brødre, aftægtsmænd; herunder er også henregnet sådanne folk, hvis kår ikke er småfolks, som kaptejnerne på Løjt og i Rinknæs. 160 skyldes på samme måde de indvandrede gårdmænd, 274 indvandrede håndværkere og arbejdere. Embedsmændene fra landråden til vejmanden møder op med et tal ikke lavere end 1336. 475 har afgivet deres stemme imod deres vilje, under tryk af den ene eller den anden slags, og kun 469

*) Undtagne de i gårdmandslisten medtagne kommuner i Flensborg amt samt Kolstrup og Gråsten afstemningsdistrikter.

**) Ganske vist er afstemningen hemmelig, men da det ikke kan forbydes folk at kontrollere, hvem der møder ved valgbordet, og de folk, der virkelig er tysksindede, er lette at beregne — de er i reglen det lille mindretal — er det ikke vanskeligt at få rede på forholdet.

tyske stemmesedler har småfolk afleveret med deres gode vilje, af overbevisning. I de enkelte amter ser tallene således ud: *)

	tyske stemmer	emb.-mænd	under tryk	deraf: indvandrede gdmd.	indvandrede småf.	indfødte gdmd.	indfødte småf.
Haderslev Østeramt.	825	341	137	48	42	187	70
Haderslev Vesteramt	537	309	73	25	19	80	31
Tønder Nørreamt...	848	267	104	21	64	295	97
Åbenrå amt........	949	248	107	48	98	305	143
Sønderborg amt....	595	171	54	18	51	173	128
	3754	1336	475	160	274	1040	469 **)

*) De 3754 tyske stemmer er afgivne i en befolkning på 111,332 eller af en samling valgberettigede på 27—28,000, når de danske undersåtter medtages. Trækker vi embedsmændenes og de mindre frivillige stemmer fra, er der tilbage 1943. I det øjeblik, landet blev dansk, vilde embedsstanden også være det. Forudsættes, at 15 pct. af Tyskerne af forskellige grunde ikke har stemt, og lægges disse til, viser det sig, at med de indvandrede er 8 pct. af Nordslesvigs landbefolkning tysksindet, uden dem 6 pct. Og hvormange af dem vil vedblive at være det, når landet igen bliver dansk? Ikke hver tredje, tør jeg rolig påstå. Den hele af Tyskerne konstig opførte bygning vilde falde i støv.

**) Hvad betydning embedsmændene kan have for visse afstemningsdistrikter, hvor de er samlede i større tal, viser følgende opgør:

	tyske stemmer	af de tyske stemmer: embeds-mænd	under tryk	ind-vandrede	ind-fødte
Gml. Haderslev ...	51	28	10	9	4
Sommersted	46	27	8	2	9
Vojens	73	68	—	2	3
Rødding	45	23	11	4	7
Gram.............	19	18	—	—	1
Toftlund..........	53	34	7	3	9
Hvidding	38	36	2	—	—
Skærbæk	66	31	18	10	7
Bredebro	55	37	4	7	7
Rødekro	73	34	9	18	12
Broager by	42	17	—	6	19

Denne statistik viser, at kun få småfolk er tysksindede; skønt deres tal er adskillige gange større end gårdmændenes, kommer ikke halvt så mange tyske stemmer fra dem. De fortjæner den største ros for deres udholdenhed. Fra Sommersted siges ligefrem, at de bedste danske findes i husmandsklassen. I Slogs herred har de været de trofaste, der har holdt bædre ud end de store. Selv i dårlige sogne som Vilstrup, Toftlund, Arrild, N. Lygum, Højst, Ravsted, Burkal, Ris er kun meget få tyske stemmer komne fra småfolk med deres gode vilje. I 36 sogne eller en tredjedel af Nordslesvig har ikke een indfødt småmand stemt tysk; kun i 18 sogne er flere frivillige tyske stemmer komne fra småfolk end fra gårdmandsklassen; i 12 af disse er i og for sig tyskheden aldeles forsvindende; to af dem er Broager og Rinknæs, de tættest befolkede i Nordslesvig, hvor gårdmændene numerisk kun vejer meget lidt. Et folkefærd, som allevegne er kærnedansk, er smeddene, der imidlertid står over andre ikke-gårdmænd i anseelse og ofte spiller en vigtig rolle i deres by og har lejlighed til at øve indflydelse. Det er højst uretfærdigt mod smeddene, når Karl Gjellerup i Germanernes Lærling lader en smed være repræsentant for Tyskerne i det sogn i Haderslev Østeramt, han skildrer.

Nu har ganske vist småfolk ikke den slags fristelser, som kan lokke gårdmændene til at blive tyske; de bliver ikke regnet for finere ved at spille tysk; de kommer ikke iblandt proprietærer og får ingen håndtryk af embedsmændene. Det eneste, der skulde kunne friste dem, er udsigten til at blive kommuneforstander, med hvilken post der er forbundet indtægter, som for en småmand er ret anselige. Den enkelte tyske småmand i et dansk sogn

vilde stå fuldstændig alene; en gårdmand har lettere ved at komme omkring, og han har embedsmændene og byerne at holde sig til. Men på den anden side har småmanden heller ikke ret meget af de glæder og oplivelser, der følger med at være dansk. Han kan ikke som gårdmændene en gang imellem tage sig en tur til Kolding eller København for at se Danebrog vaje og opfriske håbet og modet; han har ikke tid eller råd til at skaffe sine børn den danske undervisning eller få dem på højskole, og festerne og skåltalerne og gilderne, som holder de bædrestilledes varme vedlige, går som oftest ham forbi.

Af de 469 tyske småfolk hører vistnok endel til „sølle folk, det uhæderligste kram“, og mange er sikkert bleven tyske af rent smålige årsager. Hårdt slid og brist på lejlighed til at dyrke ånden har givet husmanden og arbejderen grovere hænder og mindre udviklet hjærne. De har derfor lettere ved at forsee sig på et eller andet. Det er en gammel mand et sted i Burkal sogn, der nu får ordet; han står udenfor sin dør og giver sig i snak med den forbigående; hans navn er Roth, men puristen Johannes Kok, der var præst her før 1864, vilde skrive det Rød; „den konst prøved han ve såmanne.“ „Æ er itt så tysk; men som æ no er, kan æ snakk med Beeken i Jyndevad å Lorenzen å Vrågård å de anner stohr Tyskere å hjælp de dansk å den made. Æ er itt så tysk, men æ er bløwen lidt vreh å de dansk. I 48 bløw æ tajn te soldåt a e Slesvigholstener, men æ rehn fra dem.* De gammel herhjæmm tøtt itt, te de vår ret; å i Danmark takked de mæ itt, men de skælt å mæ å gaw mæ en brøhr, forde æ desentehr; men den gåw di mæ æliwel etter. I den dansk tih gik de no heller itt, som de skull. Æ lå soldåt i

Husum, men e sehng te wos loh di gøhr i Odense istejfor å gi e næring te bysens folk. De føhr gammelt seletøj te Jylland te åwsjon, å folk mått rejs derneh, vinner di vild kjøf'et. Vår det ret å te å smælt folk sammel? — Det gælder å her i verden om å næhr sæ, for de er kæltringer ålsammel. Hva hær å min nåbo a å væhr dansk? Hans børn er i e fremmed å kan itt komm hjem. — Der er å mehr retfærdighed ved e Preusser; i den dansk tih bløw en buhnsøn ålti fri, men no skal åll gå soldat, og småfolks barn fær fri, hvonær te di gammel trænger til ham.“ Disse hans ungdomserfaringer sad som spigret fast i ham; om alt var han imidlertid ikke så nøjagtig underrettet. „E kejser fær få lidt te løhn, for e bynder er jo snart lišå godt kørend som han.“ Han har jo dog 15 millioner. „Fær han 15 millioner; næ så tykkes æ nok, han kan slå sig igjæmmel.“

Ud af småkårsfolk rekruteres særlig lærerstanden, idet dennes tilværelse for almuen står som et ideal af magelighed og finhed. Men er sønnen kommen på seminariet og der bleven tysk, får Tyskheden tilbagevirkende kraft på faderen derhjemme. Er vedkommende småmand fader eller broder til en præst, er det så meget „villere“ endda. Ja man kan blive tysk, fordi ens broder er kreaturkommissionær i Hamburg. Og sådan en lille mand kan så lige så energisk i sin snævre kreds arbejde på at skaffe sig meningsfæller som en gårdmand i sin.

Blandt småfolk kan også præsten bædre gøre proselyter end blandt bønderne. Når sådan en dejlig og nedladende mand, der står Vorherre nær, er tysk, må det jo være det rette; og så bliver jo mælkekrukken lidt mere fyldt, når en snakker ham lidt efter munden, og en resikerer

ikke at få til givendes kartoffelskrællinger, som en præstekone for fuldt alvor gav de fattige i sit sogn; sådan var de vante i hendes hjemstavn deroppe i Tyskland. Selv på Als er der småfolk, der lader være at stemme af hensyn til præstens venskab.

Enkelte steder kan også de nysoprettede forsvarsbrødreforeninger (kriegerverein) gøre fortræd, f. ex. i Ravsted. Folk lokkes derind; foreningen byder på understøttelse og sygehjælp. I foreningen er de alle som gamle soldater lige gode kammerater, hvorved de lavere stillede smigres. I så tysk en rede som Ravsted by holder folk heller ikke af at isolere sig og melder sig ind.

Men stemmer sådan et sted en småmand ikke som de store vil, er det ude med venskabet. „Så sætter e bynder dem e næwer for e hoi.“ Og de har mange midler; de kan opsige penge, som de har stående hos småfolk; de kan nægte at pløje for dem, de kan gå fra dem med deres arbejde, de vil ikke tage deres børn i tjæneste. I de sidste år har de nye tyske love om invalide- og alderdomsforsørgelse skræmmet adskillige gamle til at stemme tysk eller ialfald fra at stemme dansk. De er rædde for ellers at miste deres forsørgelse, ti forud for valget får de tilstillet fra landråden en tysk stemmeseddel og en opfordring til at gøre brug af den. I fremtiden bliver dette nok anderledes, når det går op for folk, at Tyskerne ikke har kunnet gøre dem nogen skade, som trods deres offentlige understøttelse har lagt deres sindelag åbent for dagen ved valget.

Langt mere uafhængigt end husmændene og landarbejderne er tyendet stillet, når man undtager de aflægs røgtere, som er blevet gamle i gårde og som ingen andre vil

have i tjæneste. De tyske gårdmænd kan som oftest ikke få deres karle til at stemme tysk. De har deres akkorderede løn og kan let få anden tjæneste ved faretid. For dem gælder Niels Ebbesens ord til grev Gert: „Hofmand rider og hofmand bier, hvor han vil tage tiltakke.“ En bosat mand med kone og en børneflok er anderledes stavnsbunden og afhængig af sine omgivelser.

Det er mærkværdigt, så få indvandrede småfolk der er i dette land, som dog må være som et Kanaan for Tyskere, hvor folk får mælk i kaffen og om ikke honning så dog smør på brødet. Kun ved teglværkerne langs Flensborg fjord findes de i lidt større mængde. De 274 stemmer, der ovenfor er udregnet som afgivne af indvandrede småfolk, repræsenterer imidlertid ikke dem alle; en ikke ubetydelig del af de indkomne er heroppe blevet dansk, nogle både i sind og sprog, andre af sind, men ikke i tale, atter andre nok i tale, men ikke i sind. Det går måske flere som en Hamburgersadler, der taler dansk med sin kone, som er fra Lippe-Detmold; de kan til nød forstå hinanden. I den grad virker Nordslesvigs overvældende danskhed, at mand og kone taler dansk sammen, skønt de dårligt kan. Kun ned mod Flensborg fjord beholder de i reglen deres tyske tale, men selv her finder man tyskfødte folk, som er ivrige danske.

Disse indvandrede er fra deres hjemstavn undertiden kendte med socialismen eller er modtagelige for den i den tyske skikkelse, hvori den hidtil i Nordslesvig er blevet prædiket.

XI.

Ved de sidste valg er socialismen kommet op til Nordslesvig. På landet havde den forrige gang 258, denne

gang 289 tilhængere. De findes væsenlig i enkelte sluttede områder, som det vil ses af følgende tabel:

Afstemningsdistrikt:		1890	1893
Løjtland, Genner, Sønderballe.	om Åbenrå og Genner fjorde	57	17
Stubbæk, Felsted, Skovbøl....		36	38
Rinknæs, Holbøl	ved Flensborg fjord	40	41
Broagerland, Nybøl......		75	79
		208	175

mens resten af stemmerne pletvis og umotiveret af sociale eller topografiske årsager er afgivne rundt om i landet.

For de egnes vedkommende, hvor bevægelsen har hvervet sig tilhængere i større tal, er det let at angive årsagerne. Omkring Flensborgfjord og Nybølnor har vi den højtudviklede teglværksindustri, der sysselsætter mange mennesker; i Holbøl sogn, om Hostrupsø, på Løjt og ved Genner findes de store tørvemoser, som har givet anledningen til ophobelsen af et talrigt proletariat, der om sommeren færdes ude ved tørven, men det øvrige år har svært ved at bjærge føden; endelig sidder rundt om langs stranden en fiskerbefolkning, der ligeledes lever fra hånden i munden. Her er således dels tale om et virkeligt industriområde, dels om en overbefolkning, som lever af et usikkert erhverv. Derfor er her gunstig jordbund for socialistiske ideer. Ikke alle socialistiske stemmer skyldes imidlertid danske arbejdere; en stor del af teglværksarbejderne er Lippe-Detmoldere. Derfor vil valgene give vaklende resultater efter den årstid, på hvilken de foregår, eller efter det antal indvandrede, teglværkerne i øjeblikket sysselsætter. 1890 kom der 75 stemmer fra Broager og ikke een fra Nybøl, 1893 kun 54 fra Broager, men 25 fra Nybøl, hvor desuden endel i øjeblikket tilstedeværende arbejdere fra Lippe — de får valgret på stedet efter kun

sex ugers ophold — har stemt på den tyske kandidat. De tyske stemmer af denne art er altså afgivne af endnu mindre bofaste folk, end embedsmændene er. I Løjt og omegn er det gået svært tilbage for socialisterne ved sidste valg, hvad der allerede blev spået mig af en forstandig mand kort efter valget 1890: „Næste gang vil socialisterne kun få halvt så mange stemmer; de fleste stemte sidst hen i vejret.“ Men om Flensborg fjords nordkyst må det vistnok erkendes, at der har socialismen fået borgerret; det skyldes industrien, og det skyldes nærheden af Flensborg, hvis arbejderstand helt har sluttet sig til den, og hvorfra socialistførerne har let ved at agitere.

Men vil socialisterne i det øvrige land vinde mere end en mand hist og her? Jeg har i 55 sogne spurgt mig for: Gives her forhold, som kan skaffe socialismen fremgang, og gives der mænd, som vil kunne propagere for den. Gennemgående lyder svarene benægtende, men jeg har en følelse af, at folk er for sangvinske, fordi de ingen erfaringer har om socialisternes virkemåde. I Haderslev Østeramt trøster de sig med, at forholdene der er for patriarkalske; bønderne er så gode mod deres arbejdere. I Vesteregnen mener man, at her vil socialismen aldrig komme ud, da de fleste landarbejdere ejer eller ialfald pagter jord.*) Nogle steder mener man, at folk er for

---

*) I Bjolderup sogn er der så få husmænd, og de er velstillede; i Vollerup by går der således på 14 gårdmænd kun een kådner; tjænestefolkene er danske undersåtter eller indvandrede danske. — Et sogn med meget betænkelige sociale forhold er derimod Visby ved Tønder: 2—3 meget store gårde, nogle små og endelig et overvættes talrigt proletariat, samlet dels på grund af storgårdene, dels for den fortjænestes skyld, den store Skast mose kan give.

dumme dertil, andre steder, at de er for kloge. Nogle tror, folk ikke tør vove det, da de så vil blive uglesete og komme til at lide personlige tab. Et sted skal der ingen fare være for böndernes arbejdere, men nok for herremændenes, da disse behandler deres folk usselt. En mand siger, at kun „bærmen“ vil blive socialistisk, en anden, at tilsidst bønderne selv vil blive det for at slippe for at trælle for kapitalen.

Man kan måske udtale, at det er både de dummeste og de klogeste, der bliver socialister. De første, der af ren tankeløshed og letsindighed bider på, strax man lover dem guld og grønne skove, og de sidste, der gennem læsning og selvtænkning er komne til den overbevisning, at en samfundsændring er nødvendig. Mærkelig nok er fiskerbefolkningen tilbøjelig til at gå med. Fiskerne, der forherliges både af malere og forfattere, og af patrioterne, der sværmer for det sortladne hav, gøres til den rette urtype for de danske, hører efter mine erfaringer til de intellektuelt mindst udviklede lag i vort folk; det er dem, hvem livet lærer mindst, ligesom de i deres bedrift i modsætning til landmændene holder på gammel slendrian; de har kun liden vilje og liden kritik; de er som børn. De ni socialiststemmer, der iår er afgivne i Hørup sogn, skyldes sikkert fiskerne i Høruphav. Forrige gang fik socialisterne sex stemmer i Sønderballe. Da jeg havde erfaret, at de var faldne fra fiskerne på Kalø, tog jeg derned, lod en fisker sætte mig over til Løjt og kom i snak med ham. „Vi havde aldrig før vidst, hvad socialismen var, for „Dannevirke“ fortalte os altid, at det var noget ondt; men nu kom de herud med deres opråb, ‚å så kund vi da sjel løjs vos te, te de kun var rigte, hva de vild.‘ Var de kommet

før, havde de fået flere stemmer, men næste gang stemmer vi alle på socialisten.“ Fiskerne på Kalø må imidlertid være blevet omsindede, for 1893 kom ingen socialiststemmer herfra. De er lette at lokke, men for overfladiske til at holde ud. — Omvendt er det på Broager slet ikke de ringeste individer, men mere intelligente småfolk — adskillige med hus og jord og køer — som vil med til den ny samfundsordning.

Jeg deler ikke H. P. Hanssen-Nørremølles optimistiske tro på, at socialismen foreløbig er færdig i Nordslesvig, eftersom den ved sidste valg viste sig stationær. Hvorfor skulde den ikke have samme betingelser her som i Kongerigets landalmue, blandt hvilken den stadig breder sig, ikke blot i herregårdsegne, men også i rene bondesogne, særlig i Jylland? Sønderjyllands småkårsfolk deler dog karakter og kår med Nørrejyllands. Muligvis er de lidt bædre stillede i økonomisk henseende, men trykkes til gengæld af den store told på levnedsmidler og af ærgerlige bidrag til en alderdomsforsørgelse, der ikke blot koster dem penge, men også tidsspilde og hovedbrud, og som de allerfærreste får gavn af. Hvormange udslidte arbejdere når op til de 70 år? Netop misfornøjelsen med dette fortvivlede afgiftsvæsen kan få dem til at slå over i socialismen, siges det fra Felsted sogn. De blakkede småfolk, som ofte er blakkede af utilfredshed, kan ligeledes finde sig et standpunkt, der tiltaler dem, ved at blive socialister.

Men en hovedbetingelse for, at socialismen kan gøre propaganda, fattes endnu i Nordslesvig: Førere indenfor selve den danske befolkning, der kan agitere på landets sprog og kender den måde, folk skal tages på. Uden at denne betingelse opfyldes, nytter det ikke stort, at

Tyskerne agiterer heroppe. Noget kan der udrettes ved trykte opråb og piecer på dansk. „En søndag før valget 1890 kom de herud på Broager fra Flensborg med tyske opråb, men folk forstod dem ikke og tog ikke imod dem; næste søndag kom de igen med danske valgprogrammer, og så gik folk med.“ Men bædre end det trykte ord virker sikkert det mundtlige, såvel på møder som mand og mand imellem. Hidtil er ingen socialistførere fremstået, og såvidt mig bekendt, findes der ingen føreræmner.

Dr. Georg Brandes siger i sin bog om Polen, at i dette land må de folk resignere, der ved siden af de nationale interesser kunde ønske at indføre evropæiske strømninger i folket. De vilde derved sætte splid i dette mellem den klerikal-konservative del med hele almuen bag sig og den lille evropæisk dannede kres, en splid, som kun kunde være til skade for den fælles sag, den store enkle selvopholdelseskamp mod undertrykkerne. Brandes kloge og kønne ord borde gøre indtryk på vore socialister i København, der efter ævne understøtter deres tyske fællers agitation i Nordslesvig og med alle deres verdensomfattende ideer er snæversynte nok til at tro, at der ingen andre livsinteresser er end de rent økonomiske. Socialismens fremtid beroer såvist ikke på, om den hværver nogle hundrede stemmer til i Nordslesvig, dens udbredelse heroppe kan kun drage opmærksomheden og kræfterne bort fra den elementære nationalitetskamp, der absolut må kæmpes tilende, før Nordslesvigerne kan blive mere end interesserede tilskuere, kan blive aktive deltagere i kampe af anden natur.

Det er gårdmændene — bondestanden —, der hidtil

har båret den danske fane højt. De har haft de pligter, der påhviler førere, men de indkasserer også disses indtægter. De har selve den fornøjelse og den ære, der ligger i at være fører, de har kunnet pleje deres danske sind gennem foreninger og fester, det er dem, de danske fra Kongeriget besøger hernede, og det er dem, der i Kongeriget sendes bud efter, når man vil fejre Sønderjyderne. Småfolk har måttet lide lige så meget under militarismen, skilsmissen fra deres sønner, som er landflygtige, børnenes forkvaklen i skolen og så meget andet, men fornøjelserne ved det at være Sønderjyde har de ikke smagt fuldt såmeget. Jeg læste i en sønderjysk avis engang om et vælgermøde vesterude; bagefter kom punsjen på bordet, og der blev en herlig stemning med taler og sange; ja, anfører referenten, udenfor stod mange småfolk og lyttede til gennem vinduerne. Hvilken hjærtets råhed hos vedkommende, der kan skrive disse ord, uden at det skærer ham i hjærtet, at de fattige og ringe må stå udenfor og nøjes med krummerne fra de riges bord, og hvilket ligegyldigt sind hos de om bordene bænkede, siden de ikke kaldte dem ind og gav dem plads ved siden af sig, for at de kunde dele deres punsj og deres glæde.

Som helhed må det dog siges, at bønderne har udført deres forpligtelse; småfolk er hidtil bevarede. Det er ikke som i Polen med en national bevægelse blandt adelen og en sløv og ligegyldig bondebefolkning; her hjemme svarer heldigvis ikke bønderne til herremændene i Polen og landarbejderne ikke til bønderne hist. Som forholdene ligger, vil det også i fremtiden være bønderne, der må føre an. Der hviler et stort ansvar på dem. De har først den forpligtelse at holde på deres gårde, så de ikke

falder i Tyskeres hænder, hvad de, som statistikken viser, har gjort godt. Så har de at holde den hellige ild vedlige ikke blot i deres eget hjærte, men også i deres børns; også denne del af deres ansvar har de indfriet. Men endelig har de at holde samme ild brændende hos de små i samfundet. Det er ikke gjort ved før valgene at trykke dem en dansk stemmeseddel i hånden, men det gælder for dem om hver eneste dag at mindes, at de er deres ligemænd i alt, fordi de er fælles om det bedste: deres håb for fremtiden og kærligheden til deres gamle fædreland. Det må ikke gå som ved et møde i Enklaverne, hvor en storbonde, da det gik trægt med sangen, kunde forklare dette af, at det var en „fejt ring mand“, som begyndte at synge, så de andre kunde ikke være med dertil. Men de bør mindes den scene i Runebergs Fænrik Ståls Sægner, hvor generalen sætter den gamle invalid, der synger for brød på markedet, ved sin side i vognen og fører ham hjem med sig:

„Jag fått glans og rika håvor, du fått ringhet, du, og nød;
men det bedsta ha vi lika, trohet, aldrig vilseført,
æra, med vort blod beseglat og vort hjertas vitnesbørd.
Derfør ero vi kamrater, derfør kom og sæt dig her!
Gladt vi dela må det mindre, nær det større lika er.“

Til virkeliggørelsen af dette ideal kan der nu også ydes hjælp fra kongerigsk side, hvis det kan blive muligt at vise hen til Danmark som til et land, hvor man først og fremmest arbejder for de små. Se dette er løsenet i eders gamle fædreland: mad og frisk luft, hvile, oplysning og ligestillethed for de fattige; men Tyskland, det er junkervæsen og embedsmandshovmod og militarisme. Så veed den sønderjyske småkårsmand nok, hvad han skal vælge.

Også en anden tysk bevægelse kunde foruden socia-

lismen synes at true den danske sag. Agrarrøret i sin tyske skikkelse er nået op til Nordslesvigs grænse, men har i landet selv kun ævnet at vække splid mellem Tyskerne, idet tyske gårdmænd hist og her gør mine til ikke i fremtiden at ville nøjes med de national-liberale kandidater, der hidtil har været opstillede her, mens omvendt tyske håndværkere og købmænd skal være villige til ved lejlighed at understøtte Danskerne mod agrarerne og deres tillidsmænd. Før sidste rigsdagsvalg måtte den nationalliberale rigsdagsmand for Flensborg, skibsreder Michael Jebsen, underskrive Angelboagrarernes fordringer for at få deres stemmer. Dette spørgsmål er endnu ikke blevet brændende heroppe; om agrarerne forstår at lokke en eller anden dansk bonde over til sig, vil tiden vise. Det bliver afgjort kun ganske få. De danske gårdmænd er gennemgående oplyste nok til at se, at de store økonomiske spørgsmål i Tyskland nok bliver afgjort uden deres hjælp, og at de ved at stille deres økonomiske interesser over de nationale kun kan svække disse sidste.

XII.

En bevægelse, der kan jævnstilles med socialismen ved dens ævne til at denationalisere, er den indre mission; den griber også særlig småfolk, der ikke har noget imod at købe sig en gårdmandsstilling i Himmerige, mens de tillige kan fryde sig ved tanken om, at de hernede bædre stillede kan komme til at gøre daglejerarbejde histoppe. Fra gammel tid, fra Brorsonnernes dage, har pietismen været udbredt i Vestslesvig, og fra slutningen af forrige århundrede virkede Hernhutterne i Kristiansfeld, som tilmed var et virkeligt førtyskningssted. Nutildags spiller Kristiansfeld

selv kun en minimal rolle i religiøs henseende for Nordslesvig, endogså dens opdragelsesanstalt er nedlagt; men på resterne af den gamle pietisme rundt om har moderne præster bygget videre, og enkelte steder har de fundet villigt øre ikke blot i religiøs retning, men også når de præker, at de udvalgte bør sky politik. De samme hyrder, der formaner deres får til at lade være at stemme dansk, fordi det er politik, har iøvrigt selv intet imod at aflevere en tysk stemmeseddel. Tyskerne kender godt den indre missions betydning til gunst for dem; betegnende nok er Vilhelm Beck den eneste præst fra Kongeriget, de giver lov til at præke hernede. Også gennem lægprædikanter virker den indre mission, særlig en afdeling af den, som kaldes Bornholmerne. Det første, der møder ens øje, når man fra Vamdrup kører over grænsen, er et nyopført missionshus, til hvilket de folk, der nordfor de sorthvide pæle i Skandrup sværger ved pastor Moe, og de, der i Sommersted syd for grænsemærkerne har pastor Nielsen til bannerfører, har lige lang vej; kom man ved pinsetid ifjor med banen nordpå, fik man fra Sommersted station følge af missionsfolk, der skulde til ynglingemøde i København og generede de andre passagerer ved højrøstet salmesyngen i kupeerne. Udenfor vognvinduerne stod andre hellige, der med himmelvendte øjne ønskede de rejsende et velsignet møde.

De allerfleste steder preller heldigvis den indre missions bestræbelser af på folkets sunde tænkemåde; på Als og Sundved, i landets bedste egne, kendes den ikke og vil aldrig kunne få fremgang; det første, et sogn på Als spørger efter, når det skal vælge en ny præst, er: hvem af ansøgerne er hellig, for så at vrage ham. Men enkelte

steder i Haderslev Østeramt (Sommersted-Tyrstrup) har den vundet proselyter; for Arrild og N. Lygum sognes vedkommende har den været med til fortyskningen; i Hellevad, hvor der også er et missionskapel, bidrager drikfældighed og Bornholmervæsen hver på sin vis til, at folk sløves; helt ude ved havet mærkes den f. ex. i Emmerlev, hvor de hellige sidst demonstrerede ved på valgdagen at køre forbi afstemningsstedet med deres tørvelæs; „skulde de stemme på nogen, skulde det da være på Jesus;“ og endelig gør bevægelsen fortræd i Burkal sogn, som kan være slemt nok i forvejen; i Stemmild by i dette sogn vilde de sidst ikke vælge; „der bejer di kun, te di må blyw salig.“ Heller ikke til andre nationale opgaver går disse folk med: „det står ikke i Guds ord, at vi bør være medlemmer af sprogforeningen.“ De er i det hele ikke velsete; det sandes, hvad en gammel pranger udtalte som sin erfaring: „En skal pass å for de helle, de er di ållervæhst.“ Han mente til at snyde i handel, men folk anvender talemåden på andre områder. — Når autoriteterne ægger også dem, f. ex. ved at nægte dem tilladelse til kollekter ved deres møder, kan det have en heldig indflydelse til at stramme dem op i dansk retning.

Dette kapitel kunde føre en ind på at skildre de tyske præster i almindelighed, men det gøres ikke behov til at oplyse den nationale stilling, fordi med undtagelse af ganske enkelte præster af den indre missions retning de nordslesvigske gejstlige ingen som helst indflydelse har på deres menigheder, og de allermindst, der mest optræder som germanisatorer. Det er ikke så let at tjæne to herrer; men præsterne plejer ikke at være store psykologer og mærker ikke selv deres tvetydige stilling. Som Tyskere er de vist

også i besiddelse af mindre selvkritik og mindre taktfuldhed end de danske og har mindre let ved at skjule deres uheldige sider. Enkelte af Nordslesvigs præster er dansksindede, men kan selvfølgelig ikke røre hånd eller fod for den danske sag, om den end ikke er i den grad kneblede som lærerstanden. Af denne tør endnu mange regnes for i hjærtet at være danske, men det er helt uvæsenligt, om læreren et sted er dansk og ikke tysk; det er ham fuldstændig umuligt at vise sit sindelag. Og netop blandt lærerne er der, efterhånden som tøjlerne er blevet strammede, foregået et stort frafald; den ene efter den anden springer over i tyskheden for at gøre pinen kort. Enkelte lader sig forflytte ned i Sydslesvig, hvor det ikke i den grad som heroppe kan skære dem i hjærtet at indprænte deres skolebørn den tyske herlighed. Andre har brugt den trafik at udæske autoriteterne — f. ex. ved at holde juletræ for børnene med Danebrog i toppen — for at blive afskedigede og så som martyrer lettere at kunne få ansættelse i Kongeriget.

Folket hernede må tiende til præst og degn, som de katolske Irer tidligere til den anglikanske statskirke; og ligesom Irerne ved siden måtte underholde deres egne præster, således må befolkningen heroppe på egen hånd sørge for sine børns opdragelse og sine religiøse fornødenheder. Mange steder står kirkerne tomme, jeg kan nævne det store Burkal sogn; fra Rens og Jyndevad f. ex. kommer aldrig nogen i kirke uden ved jordfæstelser eller andre nødvendige lejligheder. *)

*) De tyske teologer kan — menneskelig skrøbelige som de er — ikke modstå den fristelse, som ligger i de rige indtægter, de kan få ved at søge kald i Nordslesvig fremfor

XIII.

Kristiansfeld-pietismen betegner den ene yderlighed af Tyskernes væsen og agitationsmåde; drikkeriet, som det især træffes i Tønderegnen og i Slogs herred, den anden. Ravsted by har altid givet tonen an i egnen, da den ligger ved en korsvej og bønderne i den har kunnet drikke bedst. Jeg har en aften overværet en svirescene fra en krog i en krostue i Ravsted. Svære bønder med soldateroverskæg sad med hinanden om halsen og sang med øllede basstemmer: „Deutsche tugend, deutsche treue sollen in der welt behalten ihren alten guten klang“ og tyske soldaterviser. Et tyndt postbud forsvandt næsten mellem de grove karle, men hævdede sin værdighed ved sin åndelige overlegenhed: „Ich als königlich preussischer beamte.“ Men for sådanne karle med deres brutale og hensynsløse kraft viger tit fredelige folk afvejen, eller de retter sig efter dem. Således kan drikkeriet blive en hjælper for den tyske sag.

Den drikfældighed, som ikke få steder er en herskende last hos Tyskerne, gør desværre også enkelte steder fortræd blandt de danske. Om den end ikke fremtræder i så storslået en form som i visse tyske byer, efterlader den dog undertiden et stødende indtryk hos folk fra Kongeriget; det er en gammel slesvigsk uvane, men man kan ikke undgå

---

sydpå, hvor sognenes udstrækning og folkemængde tilmed gennemgående er større. De kan få en ansættelse heroppe for den ulejlighed, der er forbundet med at lære gebrokkent dansk. Gennemsnitsindtægten af et præsteembede i Nordslesvig er 5200 ℳ, i Mellem- og Sydslesvig og i Holsten 3600 ℳ. I Nordslesvig findes 13 embeder på 7—8000 ℳ, 6 på 8—9000 ℳ, 3 på 9—10,000 og et på over 10,000 ℳ. I Mellem- og Sydslesvig er intet kalds indtægter over 7000 ℳ, i Holsten er 3 kald på 7—8000 ℳ, et på 8—9000.

at tage den med, når man vil nævne alle de faktorer, der kan svække de danske. Med den stigende kultur og efterhånden som gårdmandsstanden arbejder sig ud af almuen tager drikkeriet af; det er meget kendeligt at mærke, at der drikkes mindst i de egne, hvor befolkningen står højest. Men hos mangen brav mand har kaffepunsjen og øllet sløvet ævner og vilje og derved berøvet den danske sag en kraft. Også den evindelige drikken personlige skåler, den ene for den anden, bordet rundt, som er gængs i nogle krese, kan gøre en vammel; ved denne skik fremmes selvforgudelsen. Ligesom kårtspil hører de personlige skåltaler en tid til, da man ikke på anden måde kunde få det hyggeligt ved lagene, fordi ingen ædlere interesser optog en. Her som på visse andre punkter mærker man, at den sønderjyske landbostand kommer bagefter den kongerigske, tildels fordi den er blevet hindret i helt ud at deltage i den rige kongerigske udvikling siden 1864.

Ganske vist adles Sønderjyderne af ulykken, men på den anden side hæmmer den udfoldelsen af de muligheder, der ligger i dem. Hverken intellektuelt eller fra karakterens side er der nogen grund til at regne Nordslesvigerne for en overklasse indenfor de danske. Fynboerne overgår dem i den åndelige begavelses hurtighed og spænstighed, for ikke at nævne, at de har rent formelle ævner forud for Nordslesvigerne, og den energi, den aggressive livskraft, hvormed Nørrejyderne i de sidste 30 år har bekæmpet det onde princip, heden, og i det hele udviklet deres lands hjælpekilder, fortjæner ligeså megen respekt som den sejge ubøjelighed, Sønderjyderne har udvist i forsvaret af deres nedarvede nationalitet. Det er sikkert

lettere at være konservativ end at være nybyggende; det sidste stiller større krav både til åndslivlighed og viljestyrke. Men ved afvejelsen af Sønderjydernes værdi i forhold til deres landsmænd i Kongeriget vilde man gøre dem en stor uret, hvis man ikke tog hensyn til, at de gennem mange og trange år har måttet kæmpe uden iblandt sig at have en ungdom, som kunde give dem elasticitet og bevægelighed. Nu de unge fylkes hernede igen, vil forholdet blive et andet. Sønderjyderne ved 1900 vil i mange måder være et andet folk end de var i 1880.

I visse egne har det skadet den danske sag, at de dygtige har været de tilbageholdende og beskedne, mens skrålerne og snakkerne har fået lov til at spille førerrollen; i andre har det været i vejen, at de største hartkornsejere, sognekongerne, har troet sig at være i besiddelse af alle kvalifikationer til at overtage denne post, blot fordi de havde hartkornet, og ikke har tilladt andre at arbejde med i sagen. En enkelt mand kan så ved træghed og mangel på initiativ i forbindelse med storbondeoptræden gøre danskheden mere fortræd end alle Tyskerne i hans egn.

XIV.

I reglen omgås danske og tyske hinanden fredeligt og uden at ryge i hårene på hinanden. Tyskerne er som oftest de små og må ved gilder og sammenkomster finde sig i de danske taler og sange; fra et sogn hører jeg dog om, at Tyskerne der vil overdøve de danske sange med tyske, og enkelte steder som i Højst står de to partier meget tilbageholdende overfor hinanden. Det er lettere herinde, hvor bestemte byer og slægter er tyske og andre danske. Anderledes ligger forholdene, hvor som på Løjt

de danske og tyske familier er stærkt blandede i hinanden. Her opstår en fare for, at danske folk af deres tyske slægtninge skal blive draget over til denne side, og exempler kendes herpå, men rigtignok hyppigere på, at Tyskere er blevne vundne for den danske sag. Under den daglige omgang har da særlig kvinderne med deres magt over mændene en opgave.

Der findes rundt om i Sønderjylland mange ypperlige kvinder, der også direkte tager del i den nationale kamp og som såmeget mere bør æres, fordi de gør det i det skjulte. Men skal jeg være sandheden tro, må jeg dog sige, at mændene dernede gennemgående står over kvinderne. Det er vistnok en kendsgærning, at jo højere man kommer op i samfundskresene, des nærmere står mand og kvinde hinanden, desmere formår den sidste at hæve sig ud over hjemmets snæverhed til almene interesser og objektiv værdsættelse af fænomenerne; jo dybere man derimod kommer ned, des mere indskrænket bliver kvindens horisont, des mere snobbet, smålig eller ængstelig bliver hun. Allerede i skolen viser dette sig; mens jeg ingenstedsfra veed om, at den gør drenge tyske, hedder det fra et sogn, at nogle piger bliver tyske under indflydelse af skolen; det falder dog bort kort tid efter konfirmationen. Fra købstæderne kendes det, at pigebørn giver sig til at tale tysk indbyrdes; de har lært om dette sprog i skolen, at det er det fine, og det kender de i skriftsprogform, mens det danske, de kan tale, kun er landets dialekt. Det at noget er fint, har kvinderne ofte svært ved at stå imod i den unge alder. Jeg har hørt om en ung pige, der har været på Askov, men siden i en tysk præstegård „for at lære høflighed og at klæde sig.“

Der har hun lært så meget tysk, at hun skriver breve på dette sprog. Bliver kvinderne gifte og får børn, vejer hensynet til disse mere for dem end hvad deres stolthed byder dem; de råder ikke altid deres sønner til at fægte med åben pande, men undertiden til at gå læreren under øjnene. Også deres mænd giver de ikke altid som Niels Ebbesens hustru det svar: „de værste råd ere nu de bedste.“ Jeg har oplevet det, at konen har stået over manden og villet hindre ham i at give mig oplysninger: „Tag dig iagt for hvad du siger, pas på ikke at komme i fortræd derved; fortæl ikke, at din nabo er tysk, du veed jo ikke, hvem det er du taler med.“ Tyskerne kender også denne egenskab hos kvinderne; samler de underskrifter på et eller andet, og de ikke troer at kunne få manden med, venter de, til han er af by eller til marks, og får så i hans fraværelse konen overtalt til at skrive under. Den anden yderlighed, kvinden kan gå til, er den at blive blindt fanatisk. Det gælder måske mere de tysksindede end de danske, undertiden er de sådan, at mændene må holde igen på dem. En kone har etsteds syet et tysk flag til skolen, „men fatter vil ikke have det op.“

Der er visse folk i Sønderjylland — ret anlagte på at leve i det blå — der altid fører ord som den sønderjyske kvinde eller den sønderjyske ungdom i munden. Lad os heller tale lidt sagte om den sønderjyske kvinde, eller skal endelig hendes skål tømmes ved enhver lejlighed, bland så lidt malurt i alle de lovtaler, hun får, og ønsk især, at hun må blive bædre end hun er. Ingen regel uden undtagelse; når jeg tør skrive dette om kvinderne, er det netop i tillid til, at mange af dem er overlegne nok til at give mig ret i den almindelige dom om deres

køn og ikke optager den som en fornærmelse mod dem personligt.

XV.

Jeg sejlede engang med en dame på et dampskib på Flensborg fjord og vilde vise hende den daværende tyske rigsdagsmand, landsretsråd Gottburgsen: „Ak nej, lad mig ikke få ham at se, det kan jeg ikke tåle.“ Jeg troer tværtimod, at det er rigtig sundt og styrkende at gå tyskheden på livet og se den efter i sømmene. Man står sig bædre ved at skaffe sig kendskab til sin modstanders magt og ævne end ved på strudsevis at stikke hovedet i busken. De unge førere dernede er ikke begyndt med blindthen at styrte sig ind i kampen. De har først spurgt: Hvad kan det nytte? Er der rimelighed for, at vi kan opnå vore ønskers mål? Kan vi holde ud sålænge? Hvad magt har vore fjender? Kunde den kraft, vi må lægge i det nationale arbejde, været bædre anvendt på andre opgaver? Først efter at have fået disse spørgsmål besvarede har de taget fat, men nu med et så meget bædre grundlag at bygge på, efter at de har vejet angribernes og forsvarernes styrke mod hinanden.

Disse blade har også til formål at give et bidrag til at vurdere betingelserne for kampen i Sønderjylland. Jeg håber, at den læser, der har haft tålmodighed til at holde ud til enden gennem de mange tal og de mange exempler, har fået det indtryk, at den danske sag dernede ikke blot er god, men at den står godt. Hvad forfatteren derimod ikke har kunnet meddele læseren, er den glæde, han selv har haft af arbejdet under indsamlingen af stoffet. Læseren har ikke kunnet følge ham fra sogn til sogn, spændt på,

om det sted, hvor man nu skulde hen, vilde lægge til eller trække fra i det danske styrkeforhold, og han har ikke kunnet dele hans overraskelse ved de allerfleste steder at få et plus og ikke et minus. Da forfatteren begyndte på sit arbejde, anede han ikke, at resultatet vilde blive af den beskaffenhed, at det ligefrem kunde lægges frem til opbyggelse for de danske. Dette arbejde har haft sin rigelige løn i sig selv.

Til det glædelige hører ikke blot, at den gamle sæd er kraftig, men også, at der mange steder uventet skyder nye spirer frem. Hvorledes den danske bevægelse begyndte i Haderslev Østeramt i fyrrerne, er alle bekendt; jeg har tidligere skisseret, hvorledes i halvtreserne Nørre Rangstrup herred vågnede; det morsomste gennembrud nu i de senere år er det på Nørre Als. Vækkelsen i de unges kres i Nørreherred begyndte, da N. N. kom til en gårdmand i Ryslinge på Fyn, og han drog sine fættere derover. Siden har flere været på højskole her i en meget fremmelig egn. Så stiftede de en foredragsforening, og Begtrup fra Askov skulde tale til dem. Da herredsfogden nægtede tilladelse til mødet, åbnede en ung gårdmand sine stuer; de blev propfulde; selv nogle hjemmetyskere kom af nysgerrighed. Foredragsholderen vilde tale om Ansgar; nogle troede, at det var et landbrugsæmne. Herredsfogden opløste imidlertid forsamlingen, skønt Begtrup forestillede ham, at Ansgar var en Tysker; den mand, der havde lånt hus, fik en bøde på 40 ℳ. En præst blev forskrækket og kaldte sine kirkeældste sammen; han bad dem om ikke at række hånd til, at sådant ustyr kom ind i menigheden, og det gav de ham håndslag på. Dygtige bønder er imidlertid siden komne til møderne og har talt godt om dem; men

det er dog de unge, der bærer dem. Meget heldigt er det imidlertid, at ældre og yngre her forstår at arbejde sammen, mens i andre egne undertiden de ældre med uvilje ser, at yngre folk også vil have et ord sagt. Sit næste opsving fik bevægelsen, da sindene æggedes ved præsternes vage og vaklende optræden i spørgsmålet om danske sprogtimer i skolen for den danske religionsundervisnings skyld. Fra Nørborg, hvor røret først opstod, forplantede det sig nu ud over hele herredet, og tyngdepunktet er for øjeblikket det tidligere så tyske Havnbjærg sogn, hvor i vinter en ny foredragsforening er stiftet, og hvor man i Maikro har holdt møder, på hvilke der er faldet skarpere ord end ellers tilfældet er i Nordslesvig. Under denne stormflod er alle tyske dæmninger blevet overskyllede; Tyskernes sønner går over i den danske lejr den ene efter den anden, og de gamle Tyskere føler sig ensomme og begynder at resignere. Deres politiske livsværk har været uden frugt. En af de stiveste iblandt dem sagde nu i julen til en besøgende: „Det er bedst, at vi gamle går bort; vi kan jo snart ikke nære os længer.“ Den unge slægt lader sig lettest begejstre for ideelle formål, og at det danske i Sønderjylland er det ideelle, kan der ikke være to meninger om. Overalt, hvor de danskes stilling ikke er rent slet, vil det sikkert komme til, at alle hæderlige elementer bliver danske. I Havnbjærg, hvor i 1886 kun 46 Danskere mødte ved valgurnen, har 1894 i løbet af en måned 62 indmeldt sig i sprogforeningen. At glæden over opgangen følger de danske, hvad de så end tager sig til, kan man finde et exempel på i en gådeløser i et sønderjysk blad, som triumferende kalder sig „en fra en by i Havnbjærg, hvor der nu ikke er en eneste Tysker.“

Det glædelige er, at sådan et gennembrud kan man vente at få, hvor det skal være i Nordslesvig, blot der brydes et hul, selv i egne, som for øjeblikket er sløve; få sogne har været længere nede end Havnbjærg. Til en vis grad kan man påstå, at danskheden i tidernes løb er voxet mere og mere ind i folkets bevidsthed. Mens i fyrrerne væsenlig kun Haderslev Østeramt bar den danske fane oppe, og endnu i det næste tiår nordslesvigske egne og byer sendte tyske stænderdeputerede til Flensborg, vilde ganske sikkert hvert eneste landsogn i Nordslesvig, selv de, der nu står dårligst, give et stort dansk flertal ved en endelig afstemning, og det samme vilde gælde hver en af byerne og flækkerne, undtagen Tønder og Augustenborg.

Ligesålidt som forfatteren har kunnet give læseren del i glæden under arbejdet, kan han delagtiggøre ham i de mange stemningsindtryk, stærke, fine, rørende, han har modtaget ved at færdes i naturen eller mellem menneskene. Kun et eneste. Det er en stille sommernat, at han vandrer fra Rødding nordpå. Der lyder i det fjærne vognlarm; den kommer en imøde, nærmere og nærmere. En vogn kører forbi, nok en, en tredje følger; snart kommer de enkeltvis, snart i hele tog, ialt er der nogle og tyve. Det er folk, der har været over grænsen i Skibelund eller Askov til møde. Men i natten, hvor konturerne udviskes og forholdene forstørres, forekommer det en, som om det var selve den danske folkeånd, der var på tog herned sønderad. Om dagen er landet Preussernes, det fortæller selv herude vejviserne og skoleflagstængerne og gensdarmerne højt til hest med pikkelhue og klirrende sabel. Men om natten i det stille stryger de danske luftninger ind over landet, og alt det blæses overende, som Tyskerne har opført ved

dagen. De må hver dag begynde forfra, og endnu har de ikke nemmet det trylleord, der kan virke som mørtel og få deres stene til at blive liggende.

Til udarbejdelsen af denne afhandling har jeg haft hjælp af op imod 300 nordslesvigske mænd, hvem jeg herved bringer min tak. Jo mere tyskhed et sogn indeholder, des flere har jeg søgt bistand hos. Således har jeg for N. Lygums vedkommende haft 9 medarbejdere, i Burkal 8, i Ravsted 5, i Vilstrup 4. Også tilbageblikket på tiden før 1864 er bygget på den mundtlige tradition alene og har deri sin styrke og sin svaghed.

Trykfejl, som bedes rettede før læsningen:

Side 41 linje 11: 953 læs 955.
— 47 — 2: 2 læs 21.
— 60 anm.: 2, 2 og 2 læs 9, 2 og 1.
— 73 linje 8 fra neden: hjemmetysker læs hjemmetysker, der atter afstod den til en indvandret.

Mårkær kloster i Angel.

Af A. D. Jørgensen.

De talrige klosteranlæg i middelalderen falder i to store grupper: herre- og tiggerklostre. Herreklostrene hørte til de ældre ordener: Benediktinere, Avgustinere, Cistercienser, Præmonstratensere osv.; de lå på landet, som oftest i en smuk egn, hvor der var skov, søer og rindende vand, og de ejede faste ejendomme, avlsgårde og bøndergårde, ofte med meget betydelige indtægter. Klostret var som en herregård, omgiven af abildgårde og urtegårde, med fiskedamme og lunde, og livet indenfor de hellige mure var ikke altid et mønster på afholdenhed og nøjsomhed. Tiggerklostrene derimod lå i købstæderne; de måtte ikke eje jordegods, munkene skulde tvært imod leve af folks fromme gaver og færdedes derfor jævnlig udenfor klostermuren; de prædkede, hørte skriftemål og underviste folks børn, medens de drog tiggende omkring i byerne og på landet, med pose og stav, eller til visse tider med deres almissevogn, der som oftest bragte rigelig forsyning tilbage til køkken og kælder.

Der fandtes i Sønderjylland tre gamle herreklostre, alle tre rige på jordegods: Johannes døberens jomfrukloster på holmen ved Slesvig, lige ved den ældste dåbskirke i Norden, grundlagt af Nordens apostel Ansgar, og de to Cistercienserklostre i Løgum og Ryd. Løgum kloster

under Ribe stift havde jordegods spredt over hele hertugdømmet, det havde en stor og smuk kirke og anselige bygninger; Ryd lå ved Flensborg fjord, oprindelig på Guldholm ved Langesø i Angel, og var mindre anseligt; det blev som bekendt nedlagt og i hertug Hans's tid afløst af Glyksborg slot.

Af tiggerklostre havde hver af hertugdømmets større stæder et, Slesvig endog to. De hørte til de bekendte ordener, Dominikanere og Franciskanere, eller sorte- og gråbrødre; de første havde klostre i Slesvig og Haderslev, de sidste i Slesvig, Flensborg, Tønder og Husum.

Antonius-klostret i Mårkær var en mellemting mellem et herre- og et tiggerkloster, eller rettere det forenede begges egenskaber. Ordenen var oprettet på det første korstogs tid i Vienne i Frankrig og oprindelig et broderskab til at pleje de syge, som led af en dengang fremkommen farlig hudsygdom, „den hellige Antonius' ild“, (nu „helvedes ild“). Den hellige Antonius var en berømt eneboer fra de første kristelige århundreder i Ægypten, hvis navn påkaldtes imod de utålelige lidelser, som denne sygdom medførte. Der fortælles, at en adelsmand ved navn Gaston, hvis søn lå hjælpeløs syg, havde gjort det løfte, at de begge vilde vie deres liv til de syges pleje, hvis han måtte blive reddet. St. Antonius viste sig derpå for ham i drømme og forkyndte, at Gud havde hørt hans bøn og at han skulde stifte et broderskab til at bekæmpe „den hellige ild“. Godt hundrede år efter (1218) omdannedes dette broderskab til en munkeorden efter den hellige Avgustins regel; dens tegn var et blåt kors i form af et T (Antonius-korset) på brystet af en sort kappe.

Her til landet kom ordenen først i slutningen af det

fjortende århundrede, idet Antonius-klostret Tempsin i Mecklenburg købte herregården Mårkær*) med mølle og jorder på Spentinge og Bukstorp mark af Emmeke Lembeks sønner. St. Hansaften 1391 opholdt Sønderjyllands hertug, grev Gerhard af Holsten, hans farbroder grev Klavs og deres råd sig på Sønderborg slot. Her indfandt sig for denne Antonius-brødrenes „mester“ Peter tilligemed væbneren Markvard Broktorp for at få stadfæstelse på den nævnte handel. Lembekkerne var dengang den mægtigste adelsslægt i Sønderjylland; de ejede Tørning med Gram herred, Trøjborg med Løg herred og Søgård med Lyngtoft herred, foruden meget andet gods; men alt ved denne tid begyndte deres udstrakte ejendomme at gå over i andre hænder, en menneskealder senere var de fuldstændig forsvundne fra hertugdømmet. På Sønderborg „tilskødedes“ nu Mårkær Antoniusbrødrene, idet mesteren „efter dansk skik“ fik en håndfuld jord af gårdens marker lagt i sin kappes „skøder“, medens vidnerne holdt i dens flige. „Skødet“, som i den anledning udstedtes, er endnu bevaret. Fra dette øjeblik af var ordenen hjemstedt i Danmark. Den havde alt tidligere udsendt sine betroede mænd hertil; således siges 1379 en udsending af Antoniterne ved navn Konrad at have optaget nonnerne i Dalum på Fyn i broderskabet og tilsikret dem syndernes forladelse. Først nu kom der dog system i det og fra den følgende tid forlyder der jævnlig om ordenens virksomhed overalt i de danske lande.

Det er dog egenlig først fra kong Kristian I.'s tid, at der nu er opbevaret sikre efterretninger om ordenens

*) Navnet, hvis danske betydning ligger lige for hånden, forvanskedes senere på tysk fra „Morker“ til „Moorkirchen“.

erhvervelser og ejendomme. Han stadfæstede hertug Gerhards gave af Nørre Brarup kirke til klostret, og gav det dertil kaldsretten til Bøl, begge i Angel, i klosterets nærhed. Dronning Dorotea lod sig endog optage i broderskabet og efterlod det 300 gylden. Af Rejmer Sehested, Ottes søn, købte munkene 18. November 1467 gården Kisby med tilliggende gods: en mølle med mølledammen, og bønder i Tumby, Skryfstrup, Bøl og Skovby. Købesummen var 1850 mark lybsk. Af Hartvig Skinkel, Schaks søn, købte de 1478 gården Aneby med tilliggende bøndergods i Skovby og andre steder i Struksstrup og Ny herreder; købesummen var 2800 mark. Af Eggert van der Herberge erhvervedes Ryggesgård (1487), af Henneke van Kroge gårdene Skadelund (1488) og Nisvrå (1490). Borgere i Flensborg solgte munkene Mølmarkgård med tilliggende bønder, såvel som bønder i Østerholm osv. Det således samlede jordegods beregnedes i reformationstiden til en årlig indtægt af 600 mark lybsk, deri indbefattet Mårkær ladegårds avl og indtægten af kirkerne, hvis præstetiende tilflød klostret. Disse 600 mark svarede omtrent til 1000 tønder byg.

Kong Kristian havde imidlertid betænkt brødrene med endnu en anden gave, som blev en rig indtægtskilde, nemlig vor frue kirke i Præstø på Sjælland. Den 17. September 1470 overdrog han i Segeberg denne kirke til hr. Povl Winter, „præceptor i st. Antonius's hus i Mårkær“, tilligemed præstegården og præsteembedet, efterat biskoppen af Roskilde i forvejen havde givet sit samtykke til det; pavens stadfæstelse opnåedes nogle år efter. Der blev nu anlagt et datterkloster ved Præstø kirke, og munke fra Mårkær flyttedes herover, ligesom nu selvfølgelig andre

indtrådte i dette broderskab. Det fik gaver i penge og jordegods, optog lægfolk i sit samfund og fik huse i København (i nuværende Antonistræde) og Malmø. Forbindelsen mellem de to klostre vedblev bestandig at være meget livlig, Præstø måtte købe sig retten til at indsamle gaver i den danske kirkeprovins, som Mårkær havde hævd på, ved en årlig afgift af 30 læster korn og 15 gylden, foruden en gave én gang for alle af 200 mark. En læst korn var 40 tønder rug, 48 tønder byg eller 80 tønder havre. Det var rigets to østligste og største stifter, Sjælland og Skåne, som særlig blev henlagte til Præstø, medens Mårkær altså beholdt hele Jylland, Fyn og småøerne.

Endnu et mindesmærke er bevaret om Antoniusmunkenes færd i slutningen af den katholske tid, idet der 1510 oprettedes et „Kristilegems broderskab“, en såkaldet „Kaland“, mellem præster og lægfolk i Angel, med Mårkær til midtpunkt. Medlemmer kunde alle præster i Angel blive, medens der kun måtte optages syv par lægfolk; blandt disse sidste skulde adelsmændene med deres fruer have det øverste sæde. Sammenkomsterne til fælles gudstjeneste og glade gilder holdtes i Mårkær, og til klosterkirken gik også lagbrødrenes fromme gaver. Iøvrigt minder de opbevarede vedtægter om det St. Anna-lag, der samtidig oprettedes i Ullerup for præsterne i Sundved (Sønderj. årbøger 1891, s. 45 ff.)

Om der fra de danske Antoniusklostre virkelig blev gjort noget for at opfylde ordenens bestemmelse, sygeplejen, véd vi intet om; det må dog antages, at det har været tilfældet. I et brev, hvorved fru Pernille Olufsdatter, Anders Bilde til Søholms hustru, 1511 optages i broderskabet i Præstø og hvorved der gives hende del i alle de

gode gerninger, som øvedes i ordenens 365 huse, nemlig messer, „tider“ (d. e. andagtsøvelser til alle døgnets hellige tider), faster, nattevagter og almisser, omtaler som sådanne særlig underholdningen af fattige og syge af helvedsild, vanføre eller lemlæstede. Dette brev består af en trykt formular, der kun er udfyldt med klosterforstanderens og fruens navne; lignende har altså utvivlsomt været udstedte større mængde og vistnok været en rig indtægtskilde for munkene. Men det må da vel antages, at der også var noget om „de gode gerninger“, som man købte sig del i til syndernes forladelse.

Denne optagelse i broderskab med tilhørende sjælesorg fører tanken over til klostrenes virksomhed med indsamling af milde gaver rundt omkring i landet. Denne blev øjensynligt dreven i det store, om kap med de egenlige tiggerklostre, således som det især fremgår af reformationstidens satirer. Antoniusbrødrene samlede særlig flæsk, idet svinet var bragt i forbindelse med deres helgen: han havde i sin ørken ikke haft andet selskab end de vildtløbende svin. I Italien lader munkene endnu, eller lod i mands minde, en gris løbe omkring i byen med en bjælde om halsen; den kaldtes „Antonigrisen“ og fodredes af folk til ære for munkenes fader, indtil den var skikket til slagtning i klostret. Indsamlingen af flæsk synes især at have været en rig indtægtskilde heroppe og der var forskellige beretninger om oprindelsen hertil. Særlig synes man at have skumlet over en helgenlevning, som uden al tvivl fandtes i Mårkær og blev udgiven for at være et ben af den hellige Antonius, idet man påstod, at det var af et svin. Det hedder således i en satire over den katolske tro, at præsterne har lært folk at stole på det ydre:

til helligdom i fremmed land at løbe,
af Antonis præsten benedielse at købe,
des må vi vel os skamme,
fordi de Antoniter lære ej det samme,
enten det ben er af st. Antonio,
eller det er benet af en so,
ved hvilket de den ganske verden svige,
herrer og fyrster, borger og bønder tillige.*)

Fyldigst underrettes vi dog om disse forhold i et fortællende digt fra år 1530, skrevet i Viborg stift midt i den hedeste kamptid. Det kaldes „En historie om Peder smed og Asser bonde“ og fortæller, hvorledes Peder smed i Las fogeds hus i Skive, og i overværelse af en præst og en munk, overbeviser Asser bonde om de katolske lærdommes indre usandhed, præsters og munkes misbrug af folks tillid og de mange kirkeskikkes ukristelige oprindelse. Han kommer her også ganske naturligt ind på Antoniusbrødrenes færd omkring i landet, for Nørrejyllands vedkommende med Ålborg som midpunkt, og de lærdomme som forkyndtes om den hellige mand i Mårkær. Peder smed siger:

Af Mårkær i Ålborg bor en mand,
hr. Lavrens Pedersen hedder han,
sankt Antonii kors han bær',
i Nørrejylland hans termen **) er.
Han for os lyste aflad stort.
Da var der en, som havde forgjort
sit liv og skulde derfor rettes,
i fire parter på stejle sættes;
af bøddelen købte hr. Lavrens der
det menneskes hjerte, som partet er.
Bøddelen tænkte i hjertet det:
den præst vil gøre der skalkhed med;

*) Danske magasin, II 150. Teksten er her meget fordærvet, men må vel omtrent have lydt som ovenfor angivet.

**) Distrikt, af terminus, grænse.

et svinehjerte da fik han
og ikke det af den døde mand.
Hr. Lavrens tog hjertet af det svin,
han svøbte og lagde det i sit skrin,
intet andet vidste han,
end det var af den døde mand.
Han fo'r til Mårkær i den skov
og hjertet neder i jorden grov;
jeg ikke for sanding sige vil,
hvad han gjorde der andet til:
men alle de svin mellem Skagen og Slæ,*)
de løbe til det samme træ,
som dét svinehjerte under lå,
så mangen mand så der på;
de samme munke og lærde mænd
ere med sådant vel bekendt.
Endog at svin løbe ikke nu (så) fast,
som de da gjorde med en hast,
dog sender hr. Lavrens mange hundred stykke:
så er i Mårkær flæske-lykke!

Asser bonde svarer hertil:

Underlig tingest jeg høre må,
som jeg gav aldrig agt uppå.
Jeg gav hannem og både flæsk og gris,
aldrig var jeg herpå vis.
Som min nabo gav, så gav jeg med,
for det haver været en gammel sæd.
Nu haver jeg lært så meget her,
af mit flæsk får han ikke mer!

Senere hen i digtet kommer Peder smed oftere tilbage hertil. Kristus sagde: du skal elske din næste, som dig selv:

han sagde ikke: du skal løbe
til paven og afladsbreve købe,
du skal flæsk til Mårkær give,
for de skulle dig i broderskab skrive osv.

---

*) Det eneste opbevarede (senere) aftryk har fejlagtig: „mellem skoffuen oc slæ“, hvad der ingen mening giver (blad c. iiy) Skagen hedder (blad k. y) „Skauffuen“. Slæ er Slien: „mellem Skagen og Slæ“ er hele Jylland.

Hvad der tillægges den samtidige Lavrens Pedersen i Ålborg er åbenbart et gammelt skæmtesagn om Antonius-brødrene, som af forfatteren uden videre overføres på klosterets nuværende repræsentant. Man forklarede den „flæskelykke“, Mårkær havde, af en hemmelig troldom, der ligesom trak svinene ned til Mårkær skov. Præsten havde vel tænkt på at drage mennesker til klosteret med et menneskehjerte; men da bøddelen narrede ham blev det til svin. Det er et sidestykke til tvivlen om det hellige bens ægthed.

Iøvrigt indskrænkede Antoniusmunkene sig ikke til at samle flæsk, de tog også mod oste; Asser bonde beklager sig over at disse hentes ud af huset ligesom de bliver færdige:

Den ene ost hente de bort,
før min hustru fik en anden gjort:
af Randers komme munke, de vare grå,
her komme af Års de sorte også,
af Horsens kommer den, som korset bær',
så kom hr. Anders af Mårkær,
her komme og flere, hvor de har hjemme,
de ville det ingenlunde forsømme.
Jeg undrer derpå i alle måde,
hvor munkene de mange oste lade.

Det vil være umuligt at læse, hvad der i denne digtning fortælles om Antonius-brødrene uden at få en levende fornemmelse af, i hvor høj grad hele Jyllands enhed „fra Skagen til Slæ“, i kirkelig og folkelig henseende, endnu dengang lå i den offenlige bevidsthed. Det antydes ikke med et ord, at disse brødres tiggerier ved Limfjorden ansås for et overgreb af fremmede, således som det nødvendigvis måtte være sket, hvis man havde holdt dem derfor; de sammenstilles uden forbehold med gråbrødrene

fra Randers og sortebrødrene fra Århus. Lavrens Pedersen, der sad i Ålborg „fra Mårkær“, var 1535 broder i Præstø og blev luthersk præst i Skibbinge, medens hr. Anders Andersen, måske den samme, som samlede oste til Mårkær i Jylland, blev sognepræst i Præstø og efter hr. Lavrens's død 1557 tillige i Skibbinge. På deres ligstene findes Antoniuskorset som minde om den orden, de havde tilhørt. Det var jo danske folk; Mårkær og hele Angel var dengang lige så dansktalende som Præstø og Skibbinge.

Mårkær kloster blev som alle de andre nedlagt ved reformationen, der for Sønderjyllands vedkommende havde den uheldige virkning at sønderrive forbindelsen med den danske kirke. Da hertugdømmet 1544 deltes mellem kong Kristian III. og hans tvende brødre, kom Mårkær til hertug Adolf af Gottorp; indtægterne beregnedes, som forhen anført, til 600 mark. Afgiften af Præstø og indsamlingen af flæsk m. m. var naturligvis falden bort for længe siden. Det vilde vistnok have været det naturligste, om klostergodset var gået over til en hospitalstiftelse for at gøre fuldt alvor af den hensigt, hvori det var lykkedes at samle det; men som bekendt udførte reformatorerne kun meget delvis, hvad Luther havde pålagt dem, at bevare kirkers og klostres ejendomme til fremme af undervisning og sygepleje.

Henvisninger:

Kirkehistoriske samlinger, II. 96—106. 342 fl. 369. 387. Samme, 4. række II. 193—230.

Staatsbürgerliches Magazin, IX. 437—45.

H. N. A. Jensen, Angeln, 188—95.

S. Grundtvig, Peder Smed (1880).

De „47".

Da Navnene paa de 47 danske Sønderjyder, der først i September 1866 overbragte Kong Wilhelm af Preussen en Adresse for at takke ham for den i Fredsvilkaarene fra Nicolsburg optagne Bestemmelse om Nordslesvigs Gjenforening med Danmark paa Grundlag af en fri Folkeafstemning, saa vidt vi ved, ikke findes aftrykte noget Steds, gjengives de her tilligemed Ordlyden af den Adresse, de overbragte:

Allerdurchlauchtigste, stormægtigste, allernaadigste Arveherre og Konge!

Fredspræliminairerne i Nicolsborg og Deres Majestæts Ord til Deres Landdag: „at Deres Majestæt, saafremt Befolkningen i de nordlige Distrikter af Hertugdømmet Slesvig skulde udtale sig derfor ved fri Afstemning, er villig til atter at aftræde disse Distrikter til Danmark, have givet os som danske Slesvigere Mod til at henvende os til Deres Majestæt med Tak og med Bøn om vore dyrebareste Ønskers Opfyldelse, og vi have følt os forpligtede til at foretage dette Skridt saameget desmere, da vi fra alle Sider faa Efterretning om Adresser til Deres Majestæt fra et lille Parti, som sandelig ikke er berettiget til at tale i hele Befolkningens Navn.

Allernaadigste Konge!

I det Øieblik, da Tydskland ved den Preussiske Armees Seire og Deres Majestæts vise og kloge Politik er gjen-

givet sig selv til national Gjenfødelse, vove vi i en haardt prøvet Befolknings Navn, hvis Skjæbne nu af Forsynet er lagt i Deres Majestæts Haand, at nærme os Deres Majestæts Throne for at udtale vort Haab og vor Frygt.

Omend vi kun møde her Faa i Tal og dog tillade os at tale i den hele dansk-slesvigske Befolknings Navn, da skeer det deels for at undgaae endog Skinnet af Agitation, deels fordi vi ere fuldstændig overbeviiste om, at, ligesom vi selv høre hjemme i alle Nordslesvigs Egne, saaledes udtale vi ogsaa kun det, der rører sig i Brystet hos Befolkningens overveiende Fleertal ligefra Kongeaaen til sønder for Flensborg, hvilken sidste Paastand vi fortrøste os til at bevise ved Tusinder af Underskrifter.

Vi føle hos os selv dybere end nogen sinde tilforn, at vi aldrig ville kunne udvikle os frit og naturligt undtagen i Forening med vort Moderland Danmark, til hvilket vi have været knyttede saalangt Historien naaer, og med hvilket vi hidtil forenet ved fælles Minder, fælles Historie og ligeartet Udvikling, have ført det lykkeligste Samliv. Deres Majestæt vil derfor ei fortørnes, naar vi i dybeste Underdanighed udtale, at vi altid have anseet det for en fuldstændig aandelig Tilintetgjørelse, naar det Øieblik først var indtraadt, at vi skulde træde i Forbindelse med en Stat, med hvilken vi ikke have nogetsomhelst aandeligt Baand tilfælles, ligesom Deres Majestæt ogsaa vil kunne fatte den inderlige Glæde, som greb den hele dansk-slesvigske Befolkning ved Efterretningen om, at Deres Majestæt højmodig vilde give os tilbage til det Land, som vi ene og alene ere istand til at kalde vort Fædreland.

Vi hengive os til det Haab, at Deres Majestæt vil træffe en Afgjørelse, der til samme Tid er højhjærtet og

statsklog, der vil bane Veien til evig Fred og nabovenskabeligt Forhold mellem nærbeslægtede Folkestammer, og at Deres Majestæt vil sætte Kronen paa den store Daad, Forsynet har lagt i Deres Majestæts Hænder, derved, at De høimodig tillader Befolkningen at yttre sig og at bestemme sin Skjæbne i et saadant Omfang, at Alt, hvad der utvivlsomt nærer Ønsket om at komme tilbage til Danmark, bliver adspurgt.

Vi nedbede Himlens Velsignelse over Deres Majestæt! Vi bede, at den Høieste vil skjænke Deres Majestæt Visdom til at skabe Lykke og Velsignelse for en Befolkning, som uden dette imødeseer sin aandelige Død.

Allerunderdanigst

N. Ahlmann,
Deputationens Ordfører.

Deputationens Medlemmer vare:

Flensborg By:

Kjøbm. Detlefsen.
Glasfabrikant Jensen.
Kjøbm. Hoek, dep. Borger.
Garver J. Plaetner, do.
Kjøbm. Petersen, do.

Flensborg Amt:

Bruhn, Munkvolstrup.
Lorenzen, Grumtofte.
Brodersen, Hyrup.
Andresen, Frøslev.
Nielsen, Veibæk.
Kmrd. Schmidt, Kollund.

Aabenraa Amt:

Farver Jürgensen, Graasteen.

Sundeved:

Farver Hansen, Ullerup.
Møller Gørrissen, Nybøl.
Lorents Petersen, Ragebøl.

Als:

Jernstøber Petersen, Sønderborg.
Slagtermester Reimers, do.
Propr. Ahlmann, Augustenborg.
Hans Lassen, Lysabild.
Consul With, Nordborg.

Haderslev By:

Skomager Simonsen.
Garver Bløcker.

Haderslev Amt:

J. P. Friis, Eisbøl.
Iver Friis, Fredsted.
Andr. Juhl, Kjelstrup.
N. Steffensen, Styding.
Wildfang, Bæk.
Nissen, Lunding.
Scherrebeck, Djernæs.
P. Skau, Bukshave.
Bjerrum, Skjærbæk.
Jens Jannichsen, Barsbøl.
B. Refslund, Bovlund.
Appel, Rangstrup.
Knudsen, Midtgaard.
Øsster, Christiansfelt.

Tønder og Løgumkloster Amter:

Knudsen, Trøiborg.
Terkelsen, Skads.
Jeggersen, Emmerlev.
Nicolaisen, Ballum.
Kjøbm. Bertelsen, do.
A. T.-Hansen, Randerup.
Boesen, Medolden.
Clausen. Bansholm.
Clausen, Sønder Vollum.
Møller, Døstrup.
Rosenbom, Løgumkloster.

1

Nogle Uddrag af R. Mejborgs Bog:

Slesvigske Bøndergårde (1500–1800).

Ved Forfatteren.

Man skal lede længe for at finde halvandethundrede Kvadratmile Land, om hvilke der kan fortælles såmeget som om Sønderjylland. Og dette gælder, hvad enten Talen er om Statslivet og om fremragende Mænd, der deltog i det, eller om Folk i Almindelighed, deres Sæder og Skikke, Næringsveje, Bopæle og alt andet, som vedrører deres daglige Liv og Færden. Heraf er da Følgen, at der er skrevet meget om dette Land og dets Befolkning, og at der desuagtet endnu er overmåde meget at behandle. Blandt dette sidste er der på Menigmands Område noget, hvormed det særlig haster, fordi det må gøres af Folk, der ikke længere er unge, og det er Beskrivelser af den

Fig. 1: **Dybbøl Mølle**, tegnet omkring År 1800.

gammeldags Bondestand, i Lighed med Pastor Feilbergs hjertevarme og derfor så fortrinlige Skildring i „Fra Heden“, hvor Tanke- og Følelsesliv, Blad for Blad, ånder os imøde. Men et sådant Arbejde kan kun udføres af en Mand, der År ud og År ind, mere og mere lærte at holde af den Befolkning, han færdedes iblandt. — „Slesvigske Bøndergårdes“ Forfatter har ikke en sådan lang Erfaring at støtte sig til. Han har kun samlet, hvad han kunde overkomme af formålstjenlige trykte og skrevne Kilder, samt berejst Landet for at undersøge de forskjellige Egne og Bygningsformer; derfor minder hans Bog i mange Måder om en Rejsebeskrivelses spredte Skildringer.

Bogen omhandler alle de Landsdele, der har hørt ind under Hertugdømmet; men her i Årbøgerne skal vi holde os til den Part, hvis Befolkning er dansk. — For Landskabernes Vedkommende er der Beskrivelser af: Femern, Landet sønder for Sli og Danevirke, Ejdersted, Halligerne og det øvrige Frisland, Mellemslesvigs Hedeegne, Angel, Sundeved, Als, det østlige og det vestlige Nørreslesvig samt Rømø. — Om sidstnævnte Sted hedder det:

Fra Ballum (halvanden Mil Nord for Højer) er der Overfart til Rømø; der køres fra begge Bredder så langt ud på Vaderne, at Båden kan lægge til ved Vognen. Man lander på Sydspidsen af Øen; her fra går Kørevejen langs med Østkysten, hvor der er en smal Strimmel Eng og Agerland, og hvor alle Bopæle ligger. Nordspidsen (Landet Nord for Juvre) er en vidtstrakt Eng og Landets bedste Del. Engdraget fortsætter sig langs med Vestkysten; men Resten af Rømø består af Hede og Klitter.

Jorden er udskiftet. Bønderne ejer Strimler, der går tværs over Øen fra Øst til Vest; som Følge heraf har hver

Mand noget af al Slags Jord, og Alle har ens Besvær med at vogte Kvæget og bjerge Afgrøden på den fjerntliggende Vestkyst.

Gårdene har T-Form. Som Figur 2 viser, består de af et „Rethus“, der ligger i Øst og Vest, samt en Lade og en Staldbygning, som går i Nord og Syd. Denne Byggemåde skaffer så meget Læ for Vestenvinden, at der kan være små Haver: Humlen ranker sig op ad Væggene; ikke blot Pil og Sølvpoppel, men også Frugttræer bliver ret anselige, og hårdføre Blomster, især Morgenfruer, forekommer i stor Mængde. Med de øde Strækninger til Baggrund er disse Pletter tiltalende.

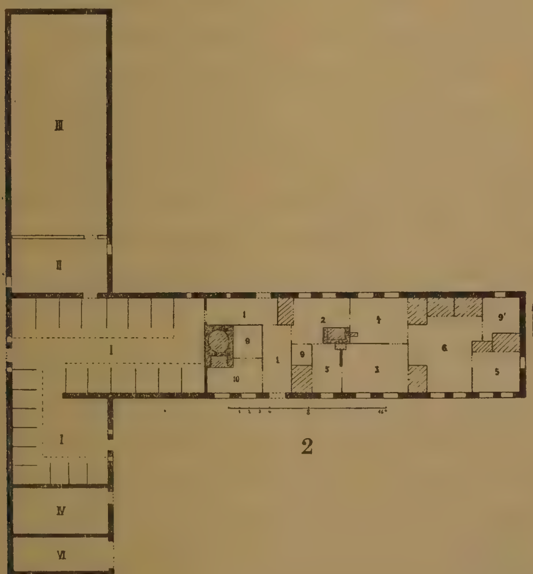

Fig. 2: **Bondegård på Rømø.** Jævnf. Fig. 3. I Stald, II Lo, III Lade, IV Faaresti, VI Vognskjul. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 3 Sønderdørns, 4 Nørredørns, 5 Kamre, 6 Pisel, 9 Bod, 9' Kælder, 10 Bagers.

Kornet — Rug og Byg — gror godt i våde Somre. Men selv da er Græsmarkerne tarvelige; Somme er blå og gule af Blåmunk og Kongepen, og Andre er beklædte med den lådne, grå Musevikke og blege Hundevioler. I tørre Aar ses næsten ikke andet end det nøgne Sand.

Lyngen dækker største Delen af Indlandet og ligner under Blomstringen et tykt Tæppe af violet Fløjel bredt fra Kyst til Kyst. Gennemgående voxer den på et Lag Flyvesand, hvis Ujævnheder nærmest kan sammenstilles med Bølgegang i Magsvejr; derved fremstår vexlende Belysning, som forhøjer Farvevirkningen. Går man hen over denne Hede, ser man snart, at her er fuldt op af forskellige Planter: Mange Tuer er tæt bevoxede med Gråris og Hvidmos; mange andre er rige på Blåbær; i Lavningerne er Masser af Ulvefod, Frytle og andet Halvgræs; her gror den azurblå Entian, der hades af Almuen, som mener, den er Skyld i Fårenes Drejesyge, og her står Fluefangeren, hvis hårede Blade kan lukke sig sammen om små Insekter og holde dem fast, til de har sprællet sig tildøde. Langt inde findes sumpede Dale med forkrøblede Siv, som på Afstand giver dem Skin af saftige Enge. Dernæst kommer et Belte af høje Klitter, hvor Toppene for det Meste danner brudte Ringe og således minder om de Landskaber, som afbildes på Månekort. Læsiderne er fulde af Klitroser, der om Forsommeren pranger med fine, bleggule, svagt duftende Blomster og senere hen frembyder velsmagende Hyben, som ligner små, sorte Kirsebær. Men hvor Nord- og Vestenvinden har frit Spillerum, er Klitterne enten nøgne eller kun sparsomt dækkede med Marehalm og Klittag. — Her fra ser man Vesterhavets Brænding, som synes nem nok at nå. Gangen

er dog træls i Lyng og Sand; den ene Klitrække dukker frem bag den anden; Dalene snor sig, så det bliver umuligt at holde Retningen, og Afstanden skuffer idelig Øjet. — I denne Ørken er der ensomt og tyst. Man lytter efter Firbenets Raslen og Biernes Summen; det er en Begivenhed, at en Hare springer op, at en Hjejle fløjter ad sin Mage, og at Vildgæssenes Skrig ved Aftenstide lyder hen over Landet. Kun om Efteråret, når Ævret er opgivet, søger Kvæget Nattely „under Bjergene“, og på visse Årstider, da Folk bjerger Lyng til Brændsel langt inde i Heden og Hø vesterude, kommer en belæsset Vogn ad dybe Hjulspor, hvor den truer med at vælte.

Er man endelig nået gennem Klitterne, har man endda et godt Stykke Vej til Kysten; men dette Mål er Vandringen værd, eftersom Naturforholdene i al deres Simpelhed er uden Lige i det øvrige Norden. Landet er mager Strandeng og fuldstændigt fladt. Nærmest ved Klitterne dækkes det af Gråris; efterhånden afløses denne forkrøblede Busk af kort Græs — spættet med Hvidkløver —, som bliver tættere og tættere, jo nærmere man kommer Havet. Her græsser Flokke af Får, og her ligger Rækker af Hytter — Opholdssteder for Sletkarlene samt Fårefolde —, hvis Vægge er af Græstørv, og hvis Tag dannes af Vragstumper og Tang. Yderst ude er Plantevæxten frodigst: Der spreder Strandmalurten overalt sin Æbleduft; højrøde, vilde Nelliker står i store Klynger, og den violette Strandasters voxer helt ud i Havet. Selve Strandbredden er så sønderreven, at den danner talløse små Øer og Halvøer. I Vigene kan Vandet være så spejlblankt og stille, at man næppe nok fatter, man står ved Vesterhavets Bred. — Gåden løses, når Øjet søger ud mod Synskredsen; thi omtrent en halv

Mil fra Land ligger den inderste Revle, der har en Brede af flere Tusinde Fod og rager op over dagligt Vande; den danner en mægtig Dæmning langs med hele Øens Vest-

kyst. Udenfor er det dybe, vilde Hav; man ser en voldsom Brænding derude og hører dens fjærne Brusen; indenfor

Fig. 3: **Bondegård på Rømø,** set fra Øst. Vistnok fra Tiden omkring År 1700.

ligger et roligt Indhav, som er så fladvandet, at det engang i Ebbetid for omtrent 30 År siden lykkedes et strandet Mandskab at vade tværs over det. — I Magsvejr tiltager Landet; men Stormfloderne, som går hen over Revlen, sønderriver Kysten. Ikke sjældent skyller Bølgerne op over hele Forlandet; under sådanne Forhold sker det ofte, at en Mængde Får drukner, og derfor kaldes disse Enge for „Slagterbænken“. — Iøvrigt mener Øboerne, at Revlen stadig bliver bredere, at Indhavet engang vil blive udfyldt, og at Flyvesandet da atter vil fyge hen over Landet.

For en Menneskealder siden var Rømø bedre befolket end nutildags. Dengang var alle Mændene Søfolk; de Fleste levede næsten udelukkende af deres Hyre og Skibsparter. Et Stykke Jord til Byggeplads og Have kostede ikke stort; Sommergræsning til en Ko var nem nok at få; Hø til Vinterbrug blev købt i Juvre; vilde man have et Stykke Agerland, var det også overkommeligt, og Kvinderne drev Agerbruget. I vor Tid er ét Hus afbrudt efter et andet. De unge Mænd udvandrer. De Gamle bliver hjemme og passer Avlingen, så godt de formår; når de taler om svundne gode Tider, hænder det, at de tilføjer: „*No da æ Skivsfart æ forbi, å dæ kun æ Damskiv, så æ der ent nåve ve å sejl tilsøs*“.

Fra denne fattige Ø, som kun under særlige Forhold taber sit barske Præg, går vi over til det smilende Als, hvorom det hedder:

Alsingerne mener — mulig med Rette —, at deres Hjemstavn er den rigeste og smukkeste i Sønderjylland. Min Kusk sagde, at „her gror hvert År alt det, der kan stå på Jorden, og tit meget mere, end der er Plads til i Husene“. Og Kromanden i M. fortalte, at en Mand, som

havde været både i Italien og Amerika, havde stået udenfor hans Port, set mod Sønden og sagt, at kønnere end her var der intet andet Sted i hele Verden. — Den Fremmede må indrømme, at Øen er meget frugtbar, samt at Landskabet overalt er smilende og mange Steder i høj Grad malerisk. Langs med somme Hovedveje har Hasselhækkene en Højde af sex til otte Alen, og op over dem rager nu og da mægtige Asketræer og Sølvpopler. På afsides Biveje slår Grenene fra begge Hegn sammen over ens Hoved, så man på lange Strækninger går i skyggefulde Løvgange; her dufter overalt af vilde Jordbær; Humlen snor sig fra Gren til Gren, og Brombærrankerne ligger helt ud i Hjulsporene; på fugtige Steder, hvor Solen har Magt, er der store Grupper af røde Brudelys. Ved Markleddene ser man snart ned i ensomme Dale, hvor der er små Søer, som næsten helt dækkes af Åkander, snart henover bløde Bakker med Mark og Skov og med Havet til Baggrund, og snart udover tæt bebyggede Strækninger, hvor de ejendommelige brede Kirketårne tager sig ud som Borge fra Middelalderen, og hvor Hundreder af skinnende hvide Skorstene angiver Huse, som ligger så fjærnt, at deres mørke Stråtage går i ét med Abildgårdene. — Især midt på Øen er Frugthaverne anselige; de er tæt besatte med store Træer, hvis bugnende Grene må afstives omhyggeligt; under Kronerne er et Tæppe af kort tæt Græs, og der søger Fårene ofte hen på varme Sommerdage. — Man studser ved her at finde Motiver til det forrige Århundredes Hyrdebilleder. — Nordpå er der yppige Blomsterhaver. Storbønderne har moderne, engelske Anlæg med Plainer og Buskadser. Småfolk derimod følger middelalderlig Skik og lader Rabatterne danne geometriske

Figurer; hos dem kan man næppe nok komme frem for en myldrende Mængde af gammeldags Blomster. Allevegne ses Balsamblade og Krusemynter, Jomfruen i det Grønne, Riddersporer, Fløjelsblomster og Baldersbryn; sommesteder findes en sådan Mængde af Morgenfruer og brændende Kærlighed, at det skærer i Øjnene. Langs med Husene står Rækker af Stokroser; brandgule Pralbønner slynger sig op ad de rødstolpede Vægge, og de små Vinduer er fulde af Balsaminer og Geranier. Her og der har Husmandsfolk fået finere Blomster; somme Hytter er helt dækkede af Slyngroser og Klematis, og i Haver, som ikke når synderligt udenfor Tagdryppet, er der prægtige Fuchsier og Veronicaer, ja undtagelsesvis endogså Kasser med Myrther og Lavrbærtræer. — Yndet af alle er den røde „Blåreklokke“ (Valmuen) med det hvide Kors.

Samtlige Landskabsbilleder er blevne til på den Måde, at Forfatteren, strax når han kom til en ny Egn, spændt iagttog det, der gav Stedet sit Særpræg, og uopholdelig nedskrev sine friske Indtryk; før han forlod det pågældende Område, blev Fremstillingen udfyldt og afrundet. Det, der er fortalt, gengiver altså en pålidelig personlig Opfattelse. Hvem, der har levet hernede med åben Sands, kender sikkert alle de omtalte Enkeltheder; derimod kan et stærkt sammentrængt Billede, hvor de interessante Punkter er rykkede tæt sammen, vistnok forekomme en og anden for farverigt. — Om de Forandringer, der i Tidernes Løb indtrådte i Naturen, haves kun sparsomme Optegnelser.

Hvad de gamle Bopæle angår, må det siges forud, at de nuværende Gårde ikke i og for sig kan give os et fyldigt Indblik i de foregående Århundredes Bygningsskikke, og at Forskeren desuagtet er heldigt stillet på dette Om-

råde, eftersom han har et fortrinligt Hjælpemiddel i talrige, bevarede Aktstykker, særlig i Skiftesager og Matriculskort. Disse udviser, at de forlængede Gårde, som repræsenterer gammel dansk Bygningsskik, endnu omkring År 1700 kunde findes helt nede ved Sli og Danevirke samt vesterude, så langt som Gesten strækker sig; og de viser tillige, at alle øvrige Bygningsformer nord og vest for disse Punkter er yngre end Reformationstiden. Følgelig ligger det nær at slutte, at i Middelalderen fandtes danske Bygningsskikke overalt, hvor det danske Sprog havde hjemme.

Alle de gamle Gårde har været ens indrettede. „Sædehuset“ *), der lå i Øst og Vest med Hovedfaçaden mod Syd, var så smalt, at der kun var Plads til en Række Værelser. For at bøde på denne Mangel, havde somme Folk bygget en bred „Kvist“ (Karnap) **) ud fra Midten af den nordlige Langvæg, og Nogle havde desuden rejst endnu en Kvist midt på Sydsiden; sådanne Huse kaldtes „Korshuse“, fordi deres Grundplan var korsformet.

„Fremgulvet“, der lå mellem Stuen og Loen, var Husets største Rum og gjorde Tjeneste som Forstue, Stegers, Bryggers og Bagers. Her var to Yderdøre, én mod Syd og én mod Nord, og når de ikke just brændte et mægtigt Bål på den åbne Arne, kom det meste Lys vistnok ind af de åbne Halvdøre; thi hvor Vinduerne ikke helt manglede, indskrænkede de sig sikkert til et Par Småglugger.

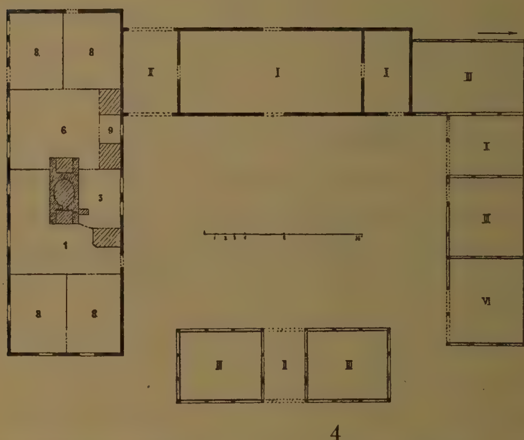
*) Bøndernes Sædehuse svarer til Adelens Sædegårde, hvor Herremændene havde deres Sæde; Modsætning til Ladegårdene, hvor kun Tyendet holdt Hus.

**) Da Navnet Karnap blev almindeligt, kaldte man Udbygningerne på Tagene for Kviste; men dette Ord har dog bevaret sin gamle Betydning i afsides Egne. I Aktstykker fra det 17de Århundrede omtales „jordgravede Kviste“ og „Jordkælderen under Kvisten“.

Det er desuden sandsynligt, at Fremgulvet savnede både Loft og Skorstenspibe, og man kunde følgelig se Tagets Underside, der var kulsort af Sod, og den lille lyse Lyre — et Hul i Rygningen, som Røgen trak ud af. Her stod Håndkværnen, en Bing eller to, Bryggerredet samt Dejgtruget og Saltolden, der fordetmeste var udhulede Stykker af tykke Træstammer og havde en ikke ringe Lighed med Egekisterne fra Broncealderen. — Småkreaturerne og Grisesoen gik ud og ind; ikke sjældent havde et Par „Ynglinger“ (halvvoxne Grise) fået Plads i en afskilt Krog.

Fra Fremgulvet kom man ind i Piselen, der tjente til Opholdssted både Dag og Nat. — For Lunheds Skyld havde Væggene Panelværk, og det kunde være ret pyntelig. En stor Kamin var opmuret midt for det Skillerum, som vendte ud mod Stegerset; tæt opad denne fandtes ved Vintertid de bedste Siddepladser. Langs med den nordlige Ydervæg stod to til tre faste Sengesteder, enten forsynede med Skydedøre eller med brogede Gardiner; en Bænk, som kaldtes Sengefjælen, var naglet til deres Forside. Hos velhavende Folk var den sydlige Væg rigt forsynet med Vinduer, i hvilke der sad et ikke ringe Antal malede Ruder med Årstal, Indskrifter og Billeder: Kvinder ved deres Husgerning, Bønder ved Markarbejdet eller på Købstadsfærd, Smeden og Præsten, Optrin af Bibelhistorien og meget andet. Under Vinduerne var Bænke og Borde, og der, hvor Vinduesbænken stødte sammen med den øverste Bordendebænk, stod et højt, smalt „Våskab“, hvori Selvejerbonden gemte sine Breve (Documenter) og andre Kostbarheder. Den fjerde Væg var i Reglen forsynet med to Døre, der førte ind til et Par Forrådskamre, som kaldtes Kleven; mellem disse Døre havde Somme et

stort Skab stående, Andre havde derimod en Kiste og ovenover denne: Hængeskabe, Pyramider, Manglebrætter og andet småt pynteligt Bohave. — Ladelængen lå ovenfor Sædehuset og udgjorde følgelig den nørre eller sønder Længe; Øster- og Vesterlængen var Stalde og Herbergshuse. — Ingen af disse gammeldags Gårde er bleven stående urørt. Mindst Forandring undergik en Gård nord for Åbenrå (Fig. 4), hvis Sædehus først for et Par År siden blev ombygget. Her var en Del af Fremmerset bleven lavet til Dørns; men hele Indhusets øvrige Indretning hidrørte fra 1638.

4

Meget tidligt krævede Sønderjyderne en bedre Bopæl. Allerede ved Midten af det 17de Århundrede havde man begyndt at forøge Rummenes Tal: Her og der havde man fået et Dørns (en Dagligstue), og det store Fremgulv var ikke sjældent blevet afløst af et Bagers, et Køkken og en Forstue; på denne sidste overførtes Navnet Fremgulv. — Hundrede År senere forekom baade Nørre-, Sønder- og

Fig. 4: **Gjenner** (Åbenråegnen). I Stalde, II Loer, III Lader, VI Vognskjul. 1 Fremgulv, 3 Dørns, 6 Pisel, 8 Kløver, 9 Bod. Sædehuset — fra 1638 — er Egebindingsværk; Staldbygningen — vistnok fra forrige Århundrede — er også Bindingsværk; de øvrige — meget gamle — Udhuse er Bulhuse.

Lilledørns, og da var det almindeligt, at der blev bygget Kamre til Karle og Piger, som forhen havde ligget i Stalden, i Køkkenet eller i Fremgulvet.

Samtidig med at Lejligheden blev forbedret, skiftede også Bohavet Karakter; men selvfølgelig foregik denne Forandring ikke lige hurtigt i de forskellige Egne. Særlig

5

Fig. 5: **Koldingegnen.** Bulhuse, en Del af Indhuset er dog Bindingsværk. I Stalde, II Loer, III Lader, V Svinesti, VI Vognskjul, VII Vedskjul, IX Huggehus, XI Brøndhus. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Storedørns, 4 Lilledørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 10 Bagers, 13 Karlekammer. Opført 1690—1700. Jævnfør Fig. 17.

talende Exempler afgiver Tidsmålerne og Ildstederne; derfor skal de omtales særskilt. Allerede i Frederik den Tredjes Dage var der Storbønder vesterpå, der havde Sejerværker, og i Frederik den Femtes Tid var det almindeligt herude, at selv Småfolk havde „Gangværk, Viseværk eller Stueværk med Hus“. Derimod fandtes endnu 1740 anselige Gårde sønden for Kolding, hvor man lod sig nøje med Solskiver og Glas (Timeglas) på tre og fire Stunde“ *). —

6

Fig. 6: **Tvillinggård fra Haderslevegnen.** Indhusene ere Bindingsværk, Udhusene ere Bulhuse. P Indkørsel, I Stald, II Loer, II' Foderlo, III Lader, V Svinestier, VI Vognport, IX Huggehuse. 1 Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Dørns, 6 Piseler, 7 Kamre, 9 Bod, 9' Kældere. Indhuset til Højre er opført 1724; de øvrige Bygninger er noget yngre.

*) Fra Timeglassene hidrører Udtrykket „at slå Glas“, der endnu bruges ombord på vore Orlogsskibe. Slagene, som nu angiver Klokkeslettet, tilkendegav i sin Tid, at Glasset var udrundet.

Ved Midten af det 17de Århundrede havde somme Bønder ved Lygumkloster anskaffet Kakkelovne; men i Østeregnen vedblev Folk længe efter den Tid at samles om Kaminen i Pisel eller Sønderdørns. I det 18de Århundrede blev der ikke bygget mange Kaminer, og nu var der — bortset fra de gamle Gårde — kun få Steder, hvor Piselen kunde opvarmes. Da havde de fleste Bolsmænd to til tre „blinde Ovne“ (Bilæggere); mange Husmænd lejede Jernovne af Gårdmændene.

7

Skiftebreve fra Bjært (1740), Skovbølling (1741), Vonsild (1742), Agdrup (1744) samt Stenderup og Favervraa (1747) viser os Udseendet inden Døre i Egnen om Skamlingsbanken. — Selv hos Storbønder frembød Dagligstuen dengang ikke meget af Interesse. Øjet fængsledes mest af Bilæggeren med dens Knapper og Skruer af Mes-

---

Fig. 7: **Tønderegnen.** Grundmur. I Stalde, II Lo, II' Foderlo, III Lader, VI Vognport, VII Tørvehus, 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Sønderdørns, 4 Nørredørns, 5 Lilledørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 9' Kældere, 10 Bagers, 12 Pigekammer. Fra forrige Aarhundrede.

sing, samt af de øvrige skinnende Messingsager, der var anbragte på og omkring den: På hver Side hang et Stikbækken; mellem dem var der stillet et stort Fad, og foran dette stod et Par Lysestager, et Strygejern, en Glødepotte for Tobaksrygere, og andre Småting. Under Loftet hang en Flint. På Væggene var der en Boghylde, som kunde indeholde temmelig mange Bøger for Exempel: Jydske Lov, Glossarium juridicum, en Bibel, en Huspostil, et Bind Ligprædikener, Den Bedendes Kæde, Solens blodrøde Undergang samt andre gudelige Skrifter. Her sad også én eller to Kærter (vistnok Messinglysearme). Desuden forefandtes et udskåret Hængeskab, nogle få Skilderier og — på Vinduespillen — et lille Spejl. Under Vinduerne stod et Slagbord og et Par Lænestole; andre Stole, som ofte havde Læderbetræk, var stillede ved Væggene, hvor de kunde få Plads. Langs med den bagerste Væg fandtes faste Sengesteder, for hvilke der var Gardiner med tilhørende Kappe pyntet med Frynser. Endelig stod der ved Husbondfolkets Seng en Halvkiste, hvor Penge og Sølvtøj blev gemt for at være sikret mod natlige Indbrud. — I Piselen så der ud omtrent som for hundrede År siden. Også her fandtes en Række faste Sengesteder med Gardiner. Ved Vinduesvæggen var der faste Bænke og to lange Borde. På Væggen hang en „Tressur“ (Pyramide) med en hollandsk Thepotte samt Kopper og Glas. Som Sidestykke til Pyramiden kunde der være anbragt et udskåret Hjortehoved med vældige Takker. Langs med Loftet — Stuen rundt — gik Tinrækken, som var fuld af „Lerkener“. Ved en af Væggene stod der en Kandebænk (Reol), hvis nederste Hylder bugnede under Vægten af „Bøstekedler“ samt andre Kobber- og Messingkedler,

medens de øverste prangede med skinnende Fade, Saltsirkener (Saltkopper), Kander, Skåle, Krus og andet Bordtøj. Der var sat ikke få Penge i alle disse Metalsager; men en langt større Kapital stak dog i de fyldte Klædekister, hvis Indhold udgjorde Husmoderens Stolthed og regelmæssig blev forevist, hver Gang der kom kvindelige Gæster. Enkelte var så store, at de ikke kunde komme igennem Dørene; man havde enten slået en Væg ud for at få dem ind eller i længst forsvunden Tid rejst Huset over dem; en Del var gammeldags udskårne Kister, en Del var nymodens og malede røde, grønne eller himmelblå samt rigt udstyrede med „Pukkelværk“ (drevne Beslag med bobleformede Prydelser); på Lågenes Inderside sad de såkaldte Kistebreve, som for det meste var bibelske Billeder. Velhavende Folks Kister, var så fulde, at de kun med Besvær kunde lukkes. Her lå Kristentøj med Silkebånd, Sølvtakker og gyldne Borter, som gik i Arv og blev anvendt af adskillige Slægtled, afblegede Stadsdragter, der havde tilhørt Bedsteforældre og Oldeforældre, og som opbevaredes for at vise, at man stammede fra Godtfolk, Familiens egne Kisteklæder, der for Husmoderens Vedkommende helst måtte være langt flere, end hun kunde slide i sin Livstid, idet de var bestemte til „at ligge efter hende“ som Vidnesbyrd om hendes Virksomhed. Desuden var her Bunker af Ligskjorter, Ligsærke og Ligbleer, hvoraf en Del var gjort til Børn, der forlængst var voxede fra dette Jordetøj, ja vel endogså gifte og hjemfarne og selv i Færd med at skaffe sig en ny Forsyning. Mest fyldte Døtrenes Udstyr: tunge Dyner, brede Lagen, pyntelige Puder, Pudevår med Kniplinger, fine Håndklæder på 6 til 7 Alen, der kun var til Stads, og „Håndtørre“ på

1 til $1^1/_2$ Alen, som gjorde Tjeneste, når man havde tvættet sig. Tilmed forekom allevegne Ruller af Dynevår, Vadmel og Lærred; når de blev tagne frem, blev der altid spurgt om, hvormange Alen de indeholdt, og hvad Tøjet var bestemt til. — I Kløven stod „Vævild“ (Vævestol) med Væveskeer samt tilhørende Trændekister med Bindselstræer, Spindehjul, Garnbukke (Garnvinder), Hørretræer (Hasper)“, og hvad der ellers var nødvendigt til kvindelig Håndgerning. — Bagved Pisel og Dørns (indskudt imellem Sengene) var ofte et Par Småkamre (Fig. 5), af hvilke et var Mælkekammer og et andet Saltmadskammer; her kunde man også gemme et Par Stegespid, som kun blev tagne i Brug, når der skulde være Gilde.

Som Følge af Vesteregnens Handelsforbindelser med Holland begyndte Bohavet herude at blive moderniseret allerede i det 17de Århundrede, og mange nymodens Ting blev anskaffede i den første Halvdel af det 18de. Før dette Tidsrum var tilende, havde Storbønder på Trøjborg Gods: „Vinduesgardiner med Kappe, Glas Urtepotter, Dragkister af ostindisk Træ og med Messingbeslag, Chatoller, Stole med Rørfletning i Rygstykket, trinde og halvtrinde Skiver, Theborde, Thebrætter med forgyldte Kanter, Porcellainsfade af ostindisk Fabrik og med Forgyldning, store Spejle med forgyldte Rammer, Conterfeyer og Gibsportraitter“. — Nu ophørte den gammeldags regelmæssige Opstilling af Bohavet, som på Reformationstiden var fælles for Høje og Lave, og som vistnok allerede dengang havde Århundredes Hævd. (Især i nogle Fortegnelser fra det 16de Århundrede — i Rigsarkivet — over de sidste katholske Prælaters Indbo fås et tydeligt Billede af Rummene).

De fineste gamle Bøndergårde findes dog nord for

Åbenrå i Løjt Sogn, hvor det i Slutningen af forrige Århundrede var bleven Skik, at enhver Bondesøn skulde fare nogle År tilsøs, og hvor de fleste Mænd havde været viden om, før de slog sig til Ro i deres Hjemstavn. Hist og her i denne Egn er der endnu Gårde med malede Dekorationer, som er 100 til 120 År gamle. I et sådant Hus har enhver Stue sin Hovedfarve. Vindueskarmene samt Rammestykkerne på Døre, Loft og Vægge er ens i et og samme Værelse — for Exempel kraprøde i Vinterstuen, zinobergrønne i Sommerstuen og ultramarinblå i Storstuen —; smalle Guldlister forhøjer overalt de dybe, klare Farvers Virkning. Fyldingerne rundt om i Stuerne er ofte malede som hvidt Marmor med blegblå Årer og rigt prydede med fine, brogede Bouquetter, Guirlander, Ornamenter og Figurer, der er udførte således, at det Hele ligner Porcellainsmaleri. — Hertil svarer Indboet: japanske Stråmåtter over alle Gulve, Mousselins Gardiner, Kanapeer og højryggede Stole, som er svejfede, lakerede, forgyldte og betrukne med „Skæg“, der ser ud som presset Fløjel; Theborde, Skueborde og Spejlrammer er dels rigt udskårne Rococosager, dels Lakarbejder med Indlægning fra China og Japan. — Rundtom findes en Mængde Nips, såsom: Porcellains Vaser og Dukker, Elfenbens Kunststykker, Gudebilleder og Templer udskårne i Træ, desuden Jerichoroser, Koraller, Conchylier og andre Naturalier, som gemmer hver sine Minder fra fjerne Havne. — Skibet, hvormed Bygherren sejlede, ses på et anseligt Søstykke, der tjener til Spjæld for Kaminen i Storstuen.

Også Husenes ydre Præg blev, i den største Del af Landet, efterhånden forandret. Endnu i Slutningen af Middelalderen var vistnok de allerfleste slesvigske Bønder-

gårde byggede helt af Træ, og det på den Måde, at Væggene bestod af Egebindingsværk, hvis Fyldinger var

8

Fig. 8: **Bulhuse i Åbenråegnen.**

lukkede med Egeplanker, og Gavlene var Plankegavle. Den Slags Bygninger, såkaldte Bulhuse, var nemme at tage ned og nemme at rejse igen; Fæstebonden, som kun havde Jord ibrug på Åremål, flyttede med sine Huse, og disse blev regnede til Løsøret.

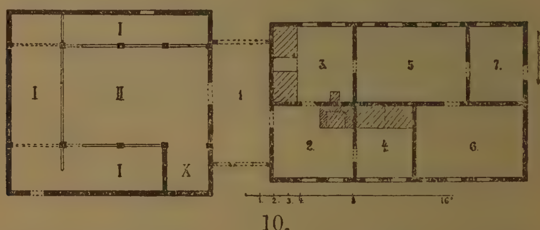

9

Allerede på Reformationstiden var dog en Del af Slesvigs Skove så forhuggede, at der ikke overalt kunde skaffes Træ nok til Bulhusene. — Muligvis er brændte Sten allerede dengang blevne anvendte; i hvert Fald nævnes

Fig. 9: **Bulhuse i Haderslevegnen.** Gavlene er smykkede med lange Stænger, såkaldte Husbrande; de forekom forhen rundt om i Landet.

omkring År 1600 et fyrsteligt Teglværk, som lå ved et af Tønderegnens største Mosedrag, og hvis Producter årlig blev solgte til de Omboende. Tilmed ser vi af Fortegnelser over den Skade, der skete ved Stormfloden 1637, at der dengang var Grundmur i Bøndergårde helt oppe i det nordligste af Løherred, samt at der langs ned med Vestkysten var Bygninger, hvis Gavle var grundmurede, og hvis Sidevægge var Egebindingsværk med murede Tavl (en Byggemåde, der har holdt sig på Rømø lige til vore Dage). — Fra dette Tidsrum er også den af så Mange omtalte Skadsgård i Højeregnen, som Brødrene Hans og Knud Åbsen lod opføre 1606 og som blev ombygget for en halv Snes År siden. Den gamle Gård var af fuld Grundmur, med Sokkel af Kampesten og med Vægge, der var en Alen tykke, med Portaler på begge Porthuse, med Kælder og med en stadselig Stue, hvis hvælvede Loft hvilede på ottekantede Granitsøjler. Rimeligvis har ingen anden Bondegård overgået Skadsgård; men det er sandsynligt, at adskillige kom den nær.

10.

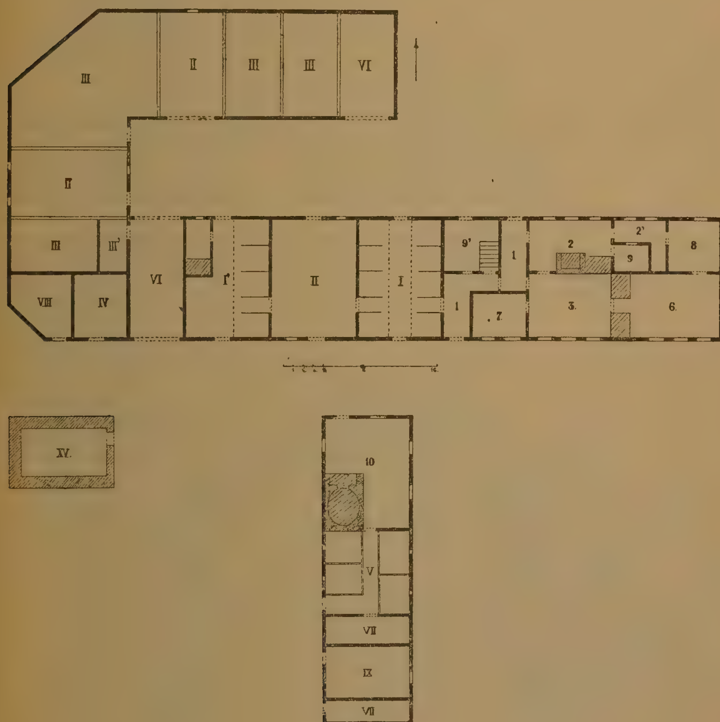
I Østeregnen, hvor der var Skov nok, vedblev man, tiltrods for Christian den Tredjes og Frederik den Andens

---

Fig. 10: Angel. I Stalde, II Lade, X Ragekrog, 1 Framgulv („Butterdiele“, ɔ: Butendiele, Yderdiele), 2 Sommerstue, der tjener som Køkken, 3 Vinterstue (Sønderdørns), 4 Nørrestue (Nørredørns), 5 Storstue (Pisel), 6 Brudekammer, 7 Kløve. Fra forrige Århundrede.

Forordninger, at bygge Bulhuse. (Fig. 9). Ikke få af disse, særlig Ladebygninger, er endnu bevarede; derimod findes der nu kun enkelte af de gammeldags, fine Stuehuse, hvis Tømmerværk er pyntet med Billedskærerarbejde, og hvis Tavl fremviser smukke Murmønstre.

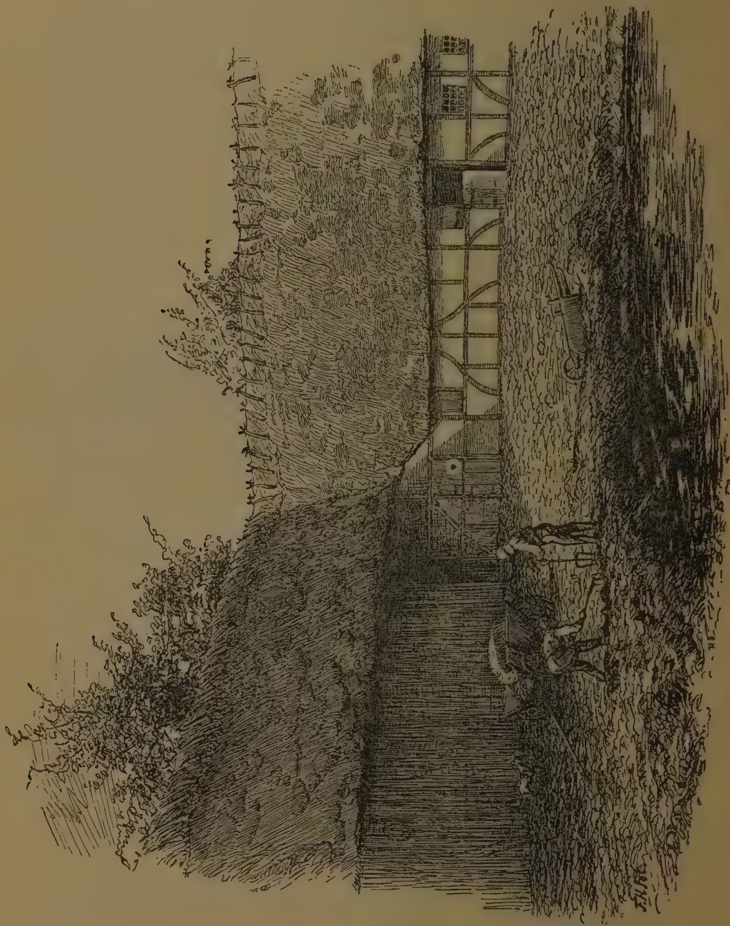
Det er allerede sagt, at de firlængede Gårdes Område blev stærkt begrænset i Løbet af de tre Århundreder, her

11.

Fig. 11: **Als.** I Stalde (I' Hestestald), II Loer, III Lader (III' Avnelade), IV Kalve- og Fåresti, V Svinesti, VI Vognport, VII Vedskjul, VIII Gåsesti, IX Huggehus, XV Kartoffelkælder. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 2' Rind (Rum for Opvaskning, 3 Sønderdørns (Storedørns), 6 Pisel, 7 Brudekammer, 8 Kløve, 9 Kælder, 9' Bod, 10 Bagers. Fra forrige Århundrede.

omtales. Ældst af de nye Bygningsformer er den én-længede Anglergård (Fig. 10), som allerede i det 16de Århundrede begyndte at komme i Brug, og snart bredte sig ikke blot over Angel, men også længere vesterpå, langs

12.

Fig. 12: **Parti af en Bondegård på Als.** Længen til venstre er en Trælade.

med Danevirke. Den var herskende, indtil Storbønderne omkring År 1820 begyndte at bygge de trefløjede Gårde, som har en Udhuslænge på hver Side af det fritliggende Indhus, en Bygningsform, der jo også er overført til Als. Her havde man i den nærmest foregående Tid bygget helt vilkårligt og haft Tilbøjelighed til at fortsætte i en Længe, indtil Pladsmangel tvang Bygherren til at dreje om (Fig. 11). — Noget lignende Forhold kendes fra Sundeved, og meget taler for, at det, såvel her som på Als, var Hertug Hans's stærke Udstykning (1571—1622), der væsentlig bidrog til at sprænge de gamle firlængede Gårde (Fig. 13).

13.

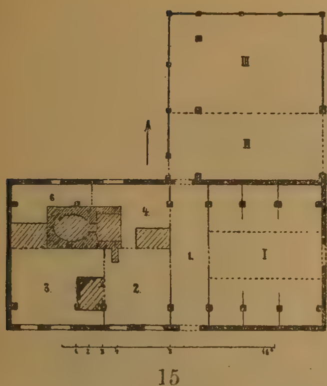
Fig. 13: **Sundeved.** I Kvægstald, I' Hestestald, II Lo, III Lader, IV Kalvesti, VI Vognport. IX Redskabsrum. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 2' Rind (Rum for Opvaskning), 3 Sønderdørns (Storedørns), 5 Lilledørns, 6 Pisel, 9 Bod, 9' Kælder, 13 Karlekammer. A Aftægtsbolig. (Skillerum i A er nedbrudte for så lang Tid siden, at der ikke kan gøres Rede for Inddelingen). Fra forrige Århundrede.

Den næste Bygningsform er indvandret fra Marsken, hvor fra første Færd to særskilte Huse (Indhus og Lade) lå tæt op ad hinanden, hvor man i det 17de Århundrede fandt på at forbinde disse, og hvor Smågårdenes Grundplan da blev vinkelformet, således som Fig. 15 viser det. — Denne frisiske Form bredte sig navnlig i forrige Århundrede mere og mere ud over det danske Område og strækker sig nu nordpå til Ribeegnen og østpå henimod Åbenrå- og Flensborgegnen.

14

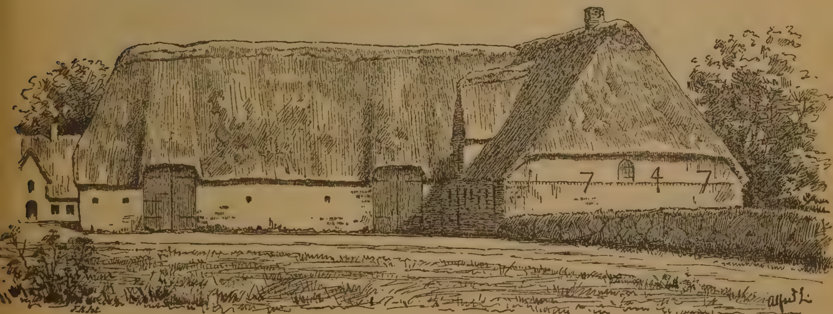
Følgelig findes firlængede Gårde i stort Tal nutildags kun i Nørreslesvig, og her har Vester- og Østeregnen hver sin Hovedform. I visse Hovedtræk stemmer Østeregnens gamle Böndergårde overens med de almindelige danske: Man kører ind på Gårdspladsen, hvis Midte optages af Møddingen. Her er ikke blot Indhusets Hoveddør, men også Døre til alle Udhusenes forskellige Afdelinger. Kun i selve Indhuset kan man gå fra Rum til Rum; man kan

Fig. 14: **Bondegård i Sundeved.**

15

hverken komme fra Indhuset til Udhusene eller fra et Udhus til et andet uden at gå ud på Gårdspladsen (Fig. 4, 5 og 6). Helt anderledes i Vesteregnen: Der kan man gå fra Længe til Længe Gården rundt uden at komme i det Fri. De fleste Døre selv Indhusets Hoveddør og Stalddørene vender ud mod åben Mark, og Møddingen ligger udenfor Gården. Gårdspladsen er en fredet Plet, hvor Kreaturerne ikke kommer, og hvor kun tomme Vogne i Høstens Tid kører ind for at vende; klædt i Grønsvær og overskygget af et Kastanie- eller et Lindetræ afgiver den et meget tiltalende Opholdssted. På sine Steder, hvor der kun er et Par små Vinduer, har den et klosteragtigt Præg (Fig. 7 og 18).

16

Fig. 15: **Egnen mellem Husum og Tønder.** I Stald, II Lo, III Lade, 1 Dile, 2 Stue, 3 Pisel, 4 Køkken, 6 Kælder. Fra Midten af forrige Århundrede.

Fig. 16: **Vinkelformet Bondegård i Flensborgegnen.**

17

Sluttelig er der overfor de gamle Gårde endnu et Hensyn at tage, og dette hidrører fra, at somme er byggede i gode og somme i onde Tider. — At der var Velstand i Nørreslesvig i Begyndelsen af det 17de Århundrede, fremgår af Lister over de Tab, som Bønderne her led 1627, da fjendtlige Tropper trængte ind i deres Hjemstavn. Vi tør sikkert forudsætte, at det meste Kvæg var drevet tilskovs, og at en Mængde Gods var nedgravet; men desuagtet ser vi, at der hos mange Bolsmænd blev røvet for

---

Fig. 17: **Parti af en Bondegård i Koldingegnen,** set fra Gårdspladsen. Opført År 1700. Jævnf. Fig. 5.

1000 til 2000 Mark, og at selv Husmænd mistede Ind- og Udbo for 500 Mark. — At adskillige af Datidens Bygninger har været fortrinlige, fremgår af, at nogle afbrændte Bøndergårde vurderedes til 4000 à 6000 Mark.

18

Man studser ved at se, at der i somme Gårde kunde tages en halv Snes Senge, af hvilke nogle var 60 til 75 Mark værd, samt 20 til 30 Par Lagen og desuden fine Pudevår, Silkepudesæt, lange Duge, udsyede Håndklæder, et halvt Dusin Tapeter og en Snes Stolehynder, som blev satte lig med to Kister fulde af Linned. Men navnlig Fortegnelserne

---

Fig. 18: **Parti af en Bondegård i Gramegnen**, set fra Gårdspladsen. Opført i Slutningen af forrige Århundrede.

over de røvede Klædningsstykker vækker vor Forundring. De viser nemlig, at Kapper, Trøjer, Benklæder og Strømper af tysk og engelsk Klæde var almindelige, at fine Lærredskraver (vistnok Pibekraver) fuldendte Mændenes Påklædning, og at de var tilstede i så stort Tal, at hele femten kunde tages i én Gård. — Kvindernes Dragt var ikke mindre kostbar. Også den var hyppig af udenlandsk Klæde; Silke Skørter, Fløjels Livstykker og dito Huer var ikke sjældne, ja der var endogså fornemme Bønderkoner, hvis Lommeklæder var silkesyede, og hvis Kaaber var af Fløjel og Damask. — Af Smykker nævnes: Spænder, Kæder, og Bælter af Sølv, som nu og da var forgyldt. — En Kvindes Stadsdragt kunde have en Værdi af henimod 200 Mark, og at denne Sum var betydelig, fremgår af, at en ny Vadmels Mandsdragt var tilfals for 2 Mark, at en Alen Vadmel kostede kun 4 Skilling og en Alen godt hjemmegjort Lærred 3 Skilling.

Allerede 1643 strømmede plyndrende Skarer atter igennem Sønderjylland, og desuagtet kunde vore Fjender femten År senere tale om det store Bytte, som de gjorde i det sølvrige Slesvig; men dengang blev Velstanden unægtelig grundig knækket. 1659, da de polske Røverbander var bortdragne, herskede på store Strækninger den dybeste Armod: Markerne lå udyrkede hen; Kvæget var røvet, Gårdene faldefærdige eller afbrændte; en Mængde Mennesker var drevne fra Hus og Hjem, ja i somme Landsbyer var næsten alle Beboerne dræbte. — Bønder, der for få År siden havde haft Overflod, måtte nu stille deres Hunger på kogte Kålstokke, og der var ikke få Folk, der døde af Sult. Intet Under, at mangen en Gårdmand i de Dage måtte tage tiltakke med en Hytte, som helt var

bygget af Græstørv. — Misvæxt var hyppig i det næste Tidsrum; og de høje Skatter, som blev Følgen af Christian den Femtes og Frederik den Fjerdes Krige, hindrede Bønderne i atter at komme til Kræfter. Fra de Tider har vi Klage på Klage, og ret betegnende for Stemningen er det, at et Par Gårdfolk i Vejstrup Sogn År 1700 lod sætte over deres Hoveddør: „Søren Hansen og Karen Sørensdatter bygger af Nød og ikke af Lyst, Gud give os Trøst!“ — Men denne Indskrift lærer os tillige, at man må være varsom overfor disse Klager og ikke tænke sig Kårene endnu værre end de virkelig var; thi de Bygninger, her omtales, er den anselige Gård, hvis Grundplan er gengivet som Fig. 5 og 17, og den har, indtil for et Par År siden, i en lang Årrække afgivet en god Bolig for en af Egnens rigeste Bønder.

At Tiderne var opadgående i sidste Halvdel af det 18de Århundrede, ses bedst af Skiftebøgerne, og de viser os især, hvorledes Sølvtøjets Mængde tiltog. Sølvspænder og Sølvknapper fandtes allevegne; Snørenåle, Fingerbøl, Krithuse og Snusdåser af Sølv var almindelige, sølvbeslagne Salmebøger ligeså. Omkring År 1800 havde formuende Bønder: Mælkeskåle og Sukkerskåle, Mælkeskeer, Sukkerskeer og Sukkertænger af Sølv, Sølvkander, Stob og Tumlinger samt Potageskeer og Snese af Spise- og Theskeer. — Smukke Højtidsdragter, Silkekjoler og Klædesfrakker, var dengang almindelige i Nordslesvig; men at udfolde en sådan Luxus i Klædedragt som for 200 År siden, stred mod Tidsånden. — Et af de mest talende Vidnesbyrd om Datidens Rigdom findes hos Rohde i hans Beskrivelse af Haderslevamt (udgivet 1775), hvor han siger (Side 5), at mangen en Bonde gerne vilde give henimod 1000 Rigsdaler

for at befri sin Søn fra at blive Soldat. — Som bekendt kom der atter en Række af drøje År i Begyndelsen af vort Århundrede; Datidens fattige Kår er jo endnu ikke gået ud af ældre Folks Erindring. — Vi vender gentagne Gange tilbage til disse Forhold.

Fra Beskrivelsen af Bopælene går vi over til at omtale en Del af Fremskridtene på Landbrugets Område, og vi begynder da med Egne i Mellemslesvig, hvor Forholdene længe efter Reformationen var som „i Konning Valdemars Dage og af Arild“.

Endnu omkring År 1600 var Mændene i Kragelund (Fjoldesogn, Husumegnen) ikke komne videre, end at de vel havde faste Bosteder, men ikke faste Bymarker. År for År, eller med et Par Års Mellemrum satte de Ild på Heden for at afbrænde dens „Urtefang“. — Sålænge Flammerne blussede, var Store og Små påfærde for at våge over, at de ikke løb ind på fremmed Grund. Og såvel ved dette som ved andre efterfølgende Markarbejder gik Bønderne med Sværd ved Lænd; thi endnu fejdede Landsby med Landsby, og det hændte, at Folk måtte lade Plovene stå, medens de kæmpede med et fremmed Naboskab, som de af en eller anden Grund havde Ufred med.

Når Ilden var slukket, udså Bymændene en passende Plads til et Agerskifte, og for at få dette i Stand afstak de først to jævnsidesløbende Linjer, hvis indbyrdes Afstand bestemte Agrenes Længde; det indstregede Fladerum deltes dernæst ved Tværlinjer i Agre, hvis Bredde var tre til fire Favne, og hvis Tal svarede til Naboernes, sluttelig blev der kastet Lod om Agrene, og derved fik hver Mand sin anvist. Fandt Bønderne, at de ikke havde fået tilstrækkeligt Pløjeland i det første Skifte, afsatte de endnu

et eller flere, hvis Agre ligeledes blev fordelte ved Lodtrækning. — Da der i mange Landsbyer ikke var mere end fem til sex Gårde, og en Hedebondes Udsæd sjælden oversteg fire til fem Tønder Korn, havde sådanne Bymarker kun ringe Udstrækning; men alle Bolsmænd havde lige meget, og deres Jord lå ens for Sol og Vind og var omtrent af samme Bonitet.

Kort efter at Inddelingen var sket, pålagde Oldermanden de udvalgte Hegnsmænd at rebe Bymarkens Omkreds og fordele Grænsen således, at hver Bonde kunde få sit Stykke at gærde. Fra gammel Tid tog Folk Stave og Ris, hvor de bedst kunde få fat i dem; og hermed vedblev de på mange Steder til langt ind i det 17de Århundrede, uden at de pågældende Lodsejere gjorde synderligt for at stanse dette Uvæsen. Derimod så Naboskabet ikke gennem Fingre med Bønderne, når de stjal af hverandres Gærder; i så Fald gik Dommen ud på, at Forbryderen skulde erstatte Skaden, give en anselig Mulkt og desuden vedligeholde det ødelagte Hegn „til evige Dage“. Men ude på Heden, hvor Marken blev flyttet efter et Par Års Forløb, når Jorden var udpint og Gærderne rådne, fik denne Evighed hurtig Ende.

Hundrede År senere var man vistnok overalt nået så vidt, at den Jord, der lå Byen nærmest, stadig blev dyrket. Men skønt Bymarkerne var blevne faste, og Agerskifterne en Gang for alle havde fået deres bestemte Grænser, vedblev man ikke desto mindre at flytte Agrene. Et skriftlig Vidnesbyrd herom findes i Frørup Grandevilkår fra 1687 (Oversøsogn, Flensborgegnen); her siges udtrykkeligt, at Jorden hvert År skulde opmåles og fordeles imellem samtlige Naboer. Af mundtlige Beretninger fremgår også, at

samme Skik holdt sig i andre Hedebyer lige til vort Århundrede.

For at få Klarhed over dette Forhold, må vi have nogle Oplysninger fra andre Egne; og vi skal da først betragte et forladt Agerskifte på leret Jord, som har skøttet sig selv i Århundreder. Et sådant Skifte ligner en Række Urtebede med tilhørende Gange; og de Linjer, der kan lægges tværs over det, vil se ud omtrent som hosstående Figur ——⌒——⌒——⌒——⌒——⌒——, hvor Buerne betegner Agrene, og hvor de vandrette Streger antyder udyrkede Strimler, som lå hen til Skel imellem Mand og Mand. — Man gjorde Agrene „højryggede“, for at Overfladevandet kunde få Afløb.

At Agrene kunde omlægges, fremgår af Valdemar den Andens jyske Lov; hvor det i 38te Capitel hedder: „*Man, thær sighær, at han havær minnæ af bol, æn han a, han kvmær alt bol til ræps. Æn skil bol withær annæt, tha kvmær han al by til Reps*“ [1]). Men at det allerede dengang ikke længere var almindeligt, at samtlige Bymænd atter og atter byttede Agre, fremgår vistnok af Lovens 43de Kapitel; thi et Apparat så stort, som det her omtales, vilde sikkert Ingen sætte i Bevægelse, når det kun gjaldt ét eller et Par Års ringe Tab. — En Omlægning, som den Loven antyder, var da også et betydeligt Arbejde; thi når Agrene skulde skifte Bredde, måtte man jo flytte både Skelstrimlerne og Agerryggene og følgelig pløje det krumt, som før var fladt, og omvendt.

---

*) Klager en Mand over, at han ikke har så stor en Part af et Bol, som der tilkommer ham, da kan han kræve hele Bolet opmålt på ny. Og er der Strid om Jord imellem Bol og Bol, da kommer hele Bymarken under Målesnoren.

Selve Agerskifterne viser os, at Inddelingen i lange Tider har været uforandret, idet Skelstrimlerne ikke sjældent er fulde af Marksten, som År ud og År ind blev opsamlede på Pløjejorden. Det samme fremgår af Matriculskortene, hvor vi ser, at Skellene hyppigt var groede over med Tjørne; og om gamle Tjørneren af betydeligt Omfang er der heller ikke få skriftlige Oplysninger. Således lærer vi af et Aktstykke fra 1620, at da nogle Bønder i Åbenrå Amt vilde forbedre deres Ejendom og derfor var ifærd med at fælde Revl og Krat såvel på Bymarkerne som i Koblerne, fik de en drøj Irettesættelse af Hertug Frederik den Tredje, der på det strængeste forbød et sådant „unyttigt og overflødigt“ Arbejde, som kun førte til, at den hertugelige Vildtbane blev ødelagt. Tjørnene fik da Lov til at brede sig mere og mere; hundrede År senere klagede Regeringen gentagne Gange over, at de havde taget Overhånd i Østerslesvig, og at mange Gårde derved var blevne således forringede, at de næppe nok kunde svare deres Skatter.

Ude på Heden var Forholdene helt anderledes. Da den lette Sandjord ikke kunde få for megen Regn, var der ingen Grund til at gøre Sædemarkerne højryggede, og da tilmed Skellene imellem Naboerne kun havde lidt over en Plovfures Bredde, var det nemt nok at omlægge Agrene. Sandsynligvis har Flyvesandet hyppigt udvisket de svage Grænsemærker og derved bevirket, at Pløjejorden idelig blev opmålt og inddelt.

Hvor Bymarkerne var flyttelige, kunde Agerskifterne gøres større, efterhånden som Naboernes Antal blev forøget. Herved kunde der opstå nye Gårde, uden at de gamle led under det. Og hvor der var overflødigt Over-

drev, var det nemt nok at fyldestgøre det ældgamle Lovsted, der siger, at der er vel skiftet, hvor Alle har fået lige gode Lodder. Spragebøl Grandevilkår fra 1689 viser os, at Hedebønder tre Mil vest for Flensborg fulgte denne Fremgangsmåde lige til forrige Århundrede; thi her hedder det endnu, at alle Bolsmænd skal have ligemeget Agerland og ens Ret til Byens Græsgange.

I de Landsbyer, der havde faste Bymarker og følgelig også Agerskifter med faste Grænser, kunde derimod en ny Gård kun fremstå, ved at en af de gamle blev delt; når det skete, delte man samtlige Agre. — I det 17de og 18de Århundrede var det almindeligt, at større eller mindre Parter af en Gårds Tilliggende enten blev solgte eller givne i brugeligt Pant; og i Hedebyer, hvor Markerne årligt blev opmålte og inddelte på ny, var det næppe ualmindeligt, at en af Naboerne lod alle sine Agre gøre smallere, for at en anden kunde få alle sine gjorte bredere. Disse Udparcelleringer var lovstridige, og Regeringen ivrede ofte imod dem; men på dette som på mange andre Områder tog Bønderne mere Hensyn til gammel Skik og Brug end til Lovsteder.

I det hele taget havde Hedeegnens Agerbrug ikke stor Betydning. Nogle Landsbyer var nåede så vidt, at de havde Trevangsbrug og skiftede med Vintersæd, Vårsæd og Græsjord; andre havde Tovangsbrug med fire Års Rugsæd og fire Års Græsning. Men endnu omkring År 1700 havde de fleste sikkert Alsædejord og såede År ud og År ind ikke stort andet end Vinterrug. — På sådanne Steder kunde der næppe nok blive Tid til Ævresgræsning, da Ploven måtte sættes i Jorden, såsnart Sæden var kommen i Hus.

Boghveden, som blev indført her i Landet i det 16de Århundrede, bredte sig ud over Heden i Løbet af det 17de. I Begyndelsen blev den vistnok kun sået på Steder, hvor Rugen var gået bort om Vinteren. Og skønt den allerede i forrige Århundrede var bleven Anledning til, at mange mellemslesvigske Landsbyer havde fået et regelmæssigt Sædskifte; var der dog lige til vor Tid adskillige Bymarker, hvor Boghvedeagre kun forekom nu og da.

Fra gammel Tid har Engene og Overdrevene været Hedeboernes Velstandskilder. Og med Undtagelse af Marsken findes der måske ikke nogen Egn i Slesvig, hvor Bolsmændene havde større Besætning. I Grandevilkårene fra Storevi (Flensborgegnen), som er tinglæste 1623 og er de ældste fra denne Del af Landet, siges der, at for hver Otting Jord, en Bolsmand har, må han græsse to Heste samt fem Bæster (Kør og Nød), og at et Helbol altså måtte have 16 Heste og 40 Bæster. At disse Tal ikke var enestående i det 17de Århundrede, fremgår af nogle Aktstykker fra Spragebøl. Her havde hver af Bolsmændene 1689 haft 14 Heste og 46 Bæster på Græs; Oldermanden og Fjerdingsmændene, der mente, at det var lovlig mange, vilde fastsætte Tallet til 12 Heste og 42 Bæster; men de øvrige Bymænd, som ikke var tilfredse med denne Bestemmelse, fik indført i Grandevilkårene, at de skulde have Græsningsret til 12 Heste og 44 Stykker Hornkvæg. — Ifølge Grandevilkår fra 1688 og 1692 var Besætningen en Del mindre i Frørup og Østerlindaa (Flensborgegnen); thi her havde Helbolsmændene kun Ret til at græsse henholdsvis 10 Heste og 24 Bæster, 8 Heste og 32 Bæster.

Rigmændene kunde holde endnu større Besætning,

når der var Lejlighed til at købe en Del af de øvrige Naboers Græsningsret; i så Fald blev den årlige Betaling for hvert Kreatur fastsat på Bytinget: I Haderslevegnen blev der 1609 givet 12 Skilling for et Øg og 6 Skilling for et Bæst; 1634 gav man i Tønderegnen kun 8 Skilling for hver Hest og 4 Skilling for hvert Stykke Hornkvæg; men i Flensborgegnen var Prisen 1688 steget til 1 Mark for Øget og 12 Skilling for Bæstet. — Hvad Får og Svin angår, var det almindelig Regel, at alle de Dyr, en Bolsmand kunde overføde, samt Tillæget fra hans egen Gård, måtte søge deres Næring på Heden, så længe han fandt for godt; et Par Vedtægter har sat Tallet på de Får, som gik frit, til tre for hver Otting og bestemt, at der for hvert af de øvrige skulde gives 1 Skilling årlig i Græspenge.

Mærkeligt nok var Husmændene på Heden usædvanlig heldigt stillede. Fra frugtbare Egne i Nørreslesvig hedder det 1619, 1621 og gentagne andre Gange, at „Otteskillingsmænd“ (Gadehusmænd, der svarer 8 Skilling årlig, „som hverken har Land eller Sand, skal heller ingen Græs have efter denne Dag i nogen Måde“; og det var store Ting, når de for rede Penge kunde få en Ko på Bøndernes Jord. Derimod står der i Storedanevirkes Vilkår fra 1637, at Husmændene *(„so keine Landt oder Sandt haben“)* må have 6 Bæster hver på Overdrevet; og i Storevis Vilkår siges endogså, at „det er blevet Husmændene i vor By bevilget, at de må have 2 Heste, 2 Kør og 6 Får på Græs“. — Fra Slesvig foreligger der næppe noget andet Exempel på, at Husmænd havde Ret til at holde Heste.

Idet vi går over til at betragte Arbejdsforholdene, skal vi først se, hvorledes de blev sat under Forhandling på Bytinget: Når Oldermanden stevnede til Tinge, sendte

han sin nærmeste Nabo en Budstikke, og denne gik „på standende Fode“ fra Gård til Gård i den bestemte Orden, som var fastsat en Gang for alle. — Såfremt det var muligt, skulde alle Naboer møde personligt; men var en af dem lovligt forhindret, kunde han ifølge Grandevilkårene for Tiset (Gramegnen) sende „sit myndige Bud“, der måtte være en Gårdmandssøn på 15 År og derover. „Kvinder“, hedder det, „hvor gamle de end er, tør ej tale eller høres på Tinge“. Og om Husmænd, siges der, at de ikke måtte understå sig til at komme på Grandestævnet, med mindre de blev kaldede af Øvrigheden; i så Fald fik de kun Ordet for at besvare et eller andet Spørgsmål; såsnart de havde aflagt deres Vidnesbyrd, skulde de forføje sig bort. — Kort efter at Budstikken var kommen tilbage til Oldermanden, gik han til Tingstedet, og den Nabo, der kom senere end han, måtte give Bøde. — For Tingfredens Skyld turde Ingen medføre „Våben eller Værge, Øxestav eller andet Gevær“. Ej heller måtte nogen: sværge ved „Herrens Vunder og Sår“, yppe „Kiv og Parlamente“, byde Oldermanden „at ville slås med hannem, når han taler om Byens Nytte og Gavn“, slå sin Nabo, bande ham, „løgte ham“ (kalde ham en Løgner) eller i anden Måde være uskikkelig. — „Når Oldermanden har talt“, hedder det, „da bør de Gamle først at sige deres Mening, og de Unge imidlertid at tie stille; thi troligt er det, at de Gamle bedst ved og vil Byens Lejlighed og Tilstand“. — Hvad Oldermanden foreslog, og de Fleste tog ved, det skulde være „en Regel og Rettesnor, hvorefter Menigmand sig haver at forholde“. Forslagene kom til Afstemning, idet Bymændene gik „udi tvende Parter“. Somme Steder var et simpelt Flertal tilstrækkeligt til at afgøre Sagerne; andre

Steder krævedes, at Totredjedele af Granderne skulde være enige, og atter andre Steder hed det, at, „hvad de Øvrige vedtog og pålagde, kunde én eller to ikke kuldkaste“.

Der stod i Bylovene, at Naboerne skulde pløje og så samtidigt, for at Kornet kunde blive modent på én Gang, så at alle Gårde kunde blive lige tidligt færdige med Høsten. På Bytinget fastsatte man en Dag, da Pløjningen skulde tage sin Begyndelse. Og Aftenen forud for denne gik her og der en af Fjerdingsmændene rundt i Gaderne, tudede i Byens Horn og råbte: „Imorgen pløjer vi“. Tidligt næste Dag blev der atter givet Signal, og i Kirkebyerne var det næppe ualmindeligt, at der blev ringet sammen. Så drog Naboerne afsted i sluttet Skare; og store og stærke, som de vistnok var, maa de have afgivet et ejendommeligt Skue, når de kom velbevæbnede og med Firspand for de plumpe Hjulplove; somme havde spændt Heste og Stude sammen. — Når Enhver var kommen på sin Ager, og Oldermanden havde stødt i Hornet, begyndte alle Mand at pløje. De vedblev, indtil det fastsatte Dagværk var tilende, og imedens vågede Øvrigheden over, at hver Nabo blev på sit, så at Ingen forrykkede Skellene mellem Agrene eller kørte ind på et andet Agerskifte for at vende med Ploven. — På lignende Måde gik det til ved de øvrige Markarbejder, såvel ved Såning og Møgagen som ved „Slet, Ragen og Skørd“ (Høhøst og Kornhøst.

Før Høhøsten begyndte, blev Engene inddelte; det skete en tidlig Morgenstund, medens Græsset endnu var vådt af Dug, idet Folk „løb Skeninger op“ og slog et Skår til Grænseskel, der hvor Græsset var nedtrådt. Sletkarlenes Antal var forud bleven fastsat på Bystevnet, og var Naboerne blevne enige om, at Hel- og Trekvartbolene

skulde have hver to Leer i Gang, men Halvbolene kun én, da havde de tillige vedtaget, at Trekvartbolenes ene Le skulde hvile for hvert andet Skår, der blev slået. Fjerdingsmændene, som ledede Arbejdet, passede nøje på, at det gik for sig efter alle vedtagne Regler, og gav Tegn til at holde op ved at løfte Leerne. — Medens Høhøsten stod på, sad Karlene hver Aften udenfor Huset med deres Harretøj, som bestod af Hammer og Ambolt, og skærpede Leklingerne ved små Slag langs Eggen. — Her og der bliver endnu „harret“ eller „pennet“, og når det sker, lyder der ligesom en dæmpet Klokkeklang udover Byen og dens nærmeste Omegn.

Såsnart Rugen så ud til at være moden, slog Fjerdingsmændene ind i den med deres Huer. Kom der nogle løse Kærner i Huerne, og disse Kærner hver for sig kunde stå på Enden bag på en Hånd, blev der stevnet til Tinge, for at den første Høstdag kunde blive fastsat. — Kornet blev skåret med Segl, og Folk kappedes om at blive først færdige med deres Dagværk; men den, der dristede sig til at skære mere på én Dag, end Naboerne havde vedtaget, fik en klækkelig Mulkt. Ifølge Ottersbøl Grandevilkår fra 1619 skulde han „uden al Nåde“ bøde 1 Daler til Herskabet, $^{1}/_{2}$ Daler til Fogeden, en Tønde Øl til Byen og 8 Skilling til Skriveren.

Såfremt gyldige Grunde hindrede en af Bymændene i at få kørt ind i rette Tid, måtte de øvrige enten hjælpe ham eller bie på ham; men kunde det godtgøres, at hans eget Sløseri var Skyld i Forsinkelsen, da blev Ævred opgivet og Kvæget drevet ind på Bymarken; så fik han tage Skade for Hjemgæld.

En stor Del af Bøderne blev betalte med Øl: en Otting,

en Fjerding, en Halv- og en Heltønde efter Omstændighederne. Mange Steder var det Skik, at dette Øl blev ydet uopholdeligt og drukket på Tinge, såsnart Forhandlingerne var til Ende, og da kunde det gå overmåde lystigt til. På sine Steder gik Løjerne ud over alle Grænser, når en af Naboerne nægtede at betale; i så Fald stimlede alle Mænd sammen, brød ind i hans Gård og bortførte en af hans Vogne, som de under allehånde Optøjer slæbte Byen rundt, indtil han bekvemmede sig til at indløse den; så begyndte Drikkegildet.

I Slutningen af det 16de og Begyndelsen af det 17de Århundrede var der rundtom i Østerslesvig alvorlige Bestræbelser for at udvide og forbedre Landbruget. I Spidsen gik Hertug Hans, som fra 1571 til 1622 herskede over Als, Ærø og Sundeved og følgelig i en Række af gode År sad inde med nogle af Danmarks frugtbareste Egne. Da han modtog sin Arvepart, lå største Delen af Jorden hen som Overdrev, og det hertugelige Bøndergods var spredt og blandet med Adelens. Da han døde, var Godset samlet; store Strækninger af Skov- og Græsjord var opdyrkede; der var bygget Sædegårde og Avlsgårde, indrettet Dyrehaver, gravet Fiskedamme og plantet Abildhaver; forgæves kunde man lede Riget rundt efter en Plet, som tog sig bedre ud og gav større Indtægter. — Men for at opnå disse Goder havde Hertugen i højeste Grad handlet ilde med Bønderne. En stor Del af deres bedste Land havde han lagt ind under Hovmarkerne. På sine Rideture, siges der, udpegede han en Mængde Bol, som skulde forsvinde; her tog han et Par Vange fra Bymarken, og der nedlagde han hele Landsbyer; ikke blot Fæstere, men også Selvejere blev fordrevne; de, som var tilbage,

fik større Afgifter og mere Hoveri. — Den omboende Adel fulgte Hertugens Exempel i Ondt og Godt. Især i Angel fremstod anselige Herresæder i stort Tal; og her, hvor Myndighederne var så mange, at de Undertrykte vanskeligt kunde komme til deres Ret, gik det så vidt, at Livegenskabet blev indført på adskillige Godser.

Driftige og velstillede Bønder, som boede på Kongens og Hertugen af Gottorps Grund, udvidede også deres Agerbrug og tog store Stykker af Overdrevene under Ploven. Somme Steder blev disse „Indtægter“ drevne i Fællesskab; men i adskillige Sogne blev de udskiftede; enkelte Selvejere nåede til at mageskifte nogle af den gamle Bymarks spredte Agre og indkoble dem, der blev samlede.

Både Christian den Fjerde og Hertug Frederik den Tredje søgte at standse disse Fremskridt. Fra 1620 til 37 udkom adskillige Forordninger, som skulde lægge Bånd på Bønderne. Men det fremgår af den yngste, at de Styrende ikke kunde gøre deres Vilje gældende; thi her siges, at skønt der for nogle År siden er kundgjort et kongeligt Brev, hvorved Indkobling forbydes, og man vel havde Grund til at vente, at Undersåtterne vilde efterkomme det, viste den daglige Erfaring dog det Modsatte, idet Bønder nutildags i alle Hjørner og Kanter af Flensborg Amt indhegnede og opdyrkede Jordlodder og derved ikke blot ødelagte Landevejene således, at Rejsende havde Møje med at komme frem, men også gjorde Skår i Kongens Privilegier. — Som sædvanligt blev de Ulydige truede med Kongelig Majestæts højeste Unåde og Straf; men Almuen, der vidste, at den Slags Trudsler som oftest var tomme, har næppe taget mere Hensyn til dette Forbud end til de foregående.

Fra 1641 foreligger der en Kortsamling, som giver fortrinlige Oplysninger om Landbruget i Åbenrå Amt. Et halvhundrede Landsbyer er opmålte, og Jorderne er beregnede således, at man overalt ser, hvormeget Ager, Eng, Skov o. s. v. der udgjorde en Otting. — Nogle Torper havde Overdrev fælles med Adelbyen; men de fleste Byer havde hver sit Område. — Arealerne var anselige. Blev alle Jorder udskiftede, vilde de største Helbol blive på 600 til 1000 Tønder Land, og hvis samtlige Jorder blev ligeligt

19

fordelte, vilde hvert Helbol få omtrent 400 Tønder. — I en halv Snes Landsbyer kan Sædemarkernes Omfang ikke beregnes, da Udmarkernes Agre og Græsgange er slåede sammen; men man kan dog skønne, at betydelige

Fig. 19: Efter Joh. Meiers Kort over Åbenråamt, fra 1641. Landsbyen **Lejerskov.** Kortet viser hele Byens Grund. De skraverede Firkanter er Hustofterne, Bogstavet P angiver Pløjejorden, der udgør 8 Marker; rundt om denne ligger Overdrevet, som optager den øvrige Del af Byens Område. (Efter Freden 1660 lå Byen øde, og samtlige Beboere var dræbte eller flygtede; som Følge heraf blev Gårdene nedlagte).

Strækninger her har været under Ploven; i tretten af de øvrige har over Halvparten af Jorden været tilsået, og af dem er der fem med over 60 og to andre med over 80 Procent Tofte- og Agerland; der vilde kun være få Steder, hvor Helbolet fik mindre end 120 Tønder Pløjeland. — I de tarveligste Egne lå Hustofterne og Bymarkerne gruppevis spredte henover Heden; men selv her havde Naboskabet indtaget én Vang efter en anden og fået 6 til 8 Indtægter, som blev drevne i Fællesskab; vi ser, at adskillige Bønder havde pløjet så langt udenfor den oprindelige Grænse, at Bymarkens Udkanter kunde lede Tanken hen på Murtinder (Fig. 19). — Nogle Kort viser helt andre Forhold. Her var det kun Enge, Moser og stejle Skrænter, der ikke var opdyrkede, og de lå da pletvis i Pløjelandet; blandt dem er Kortet over Varnæs Birk (i det nordlige Sundeved). Ikke få Gårde var flyttede ud på Markerne, og enkelte Steder var de lagte langs med Landevejene, så de dannede brudte Gader af meget betydelig Udstrækning; således fra Løjt-Kirkeby (en Milsvej, nord for Åabenrå) og østerpå næsten helt ud mod Havet. På Barsø (i Gennerbugten) var Bønderne i den Grad fremmelige, at tre Femtedele af Agrene var indkoblede (Fig. 20). — Om anselige Gårde og et fremskredet Agerbrug er der desuden talrige Vidnesbyrd i Regnskaber fra 1628 over Udplyndringer i Østerslesvig. Her er en Bondes Rugsæd hyppig vurderet til 100 Mark, og vi ser at der i somme Gårde var røvet 13 Heste, 11 Oxer, 40 Får, 12 Svin og en Snes Gæs. — I nogle Amter havde Folk betalt for en Vagt af fjendtlige Tropper — en „Salve garde“ —, som skulde beskytte dem imod Udplyndring; og andre Steder havde Almuen trukket sig tilbage til

Bondeborge, hvor de forsvarede deres bedste Ejendomme. Følgelig havde de store Tab kun ramt visse Egne; og selv der var meget nedarvet Sølv blevet skjult for Fjenden. — I de nærmest påfølgende År kom en Del Bolsmænd atter på Fode; de, der ikke magtede dette, gav Plads for velhavende Naboer. Landejendomme blev så højt vurderede, at en Bonde i Tumby (mellem Slesvig og Flensborg) 1641 kunde få 2400 Mark lybsk for sin Gård; det var tilmed hans Broder, der købte den. — Sporene af Ødelæggelsen var så godt som udslettede, og for Udflytningens

20

Vedkommende havde den endogså givet Anledning til ny Fremskridt.

Om de forfærdelige Tider efter Freden 1659 er der allerede talt, og det er ligeledes sagt, at Efterveerne varede langt ind i det 17de Århundrede. 1721 gav Chr. D. Reventlow Indberetning om den dårlige Tilstand i Haderslev Amt, og fra Als, Sundeved og Angel var Klagerne ikke

---

Fig. 20: Efter Joh. Meiers Kort over Åbenråamt, fra 1641. Vange og Vænger på **Barsø**. Skraveringen angiver Hustofterne.

mindre. Her søgte Almuen at formindske Trykket ved at splitte Gårdene. Amtmanden på Gottorp havde forbudt Bønderne — i et Aktstykke fra 1690 — at pantsætte, sælge og bortskænke Jord eller på nogen som helst anden Måde formindske Ejendommenes Værdi; og som Grund havde han angivet, at både Fæstere og Selvejere dagligt udstykkede deres Jord tiltrods for Love og Forordninger; samt at Almuen herved blev så forarmet, at den ikke kunde svare sine Afgifter. I Fæstebrevene fra de påfølgende År blev enhver Udstykning udtrykkeligt forbudt; men desuagtet gik den stadig for sig. — I det Mindste på Als var det Sædvane, at alle Sønner arvede en Del af Faderens Grund, idet hver af de Yngre fik en Parcel på Livstid, som han beholdt ubeskåren, selv om Hovedlodden i hans Dage gik over på anden Hånd og derved blev yderligere udstykket. Endnu ved Midten af forrige Århundrede klagede Regeringen gentagne Gange over denne Uskik.

Mærkeligt nok var der dog nogle Egne, hvor Bønderne endnu var velhavende, og hvor Jorderne gennemgående var i god Drift. Der foreligger — fra 1721 — en udførlig Beskrivelse af Selvejeres og Kirkefæsteres Gårde i Nyherred (det nordlige Angel) ialt 119. Ingen af disse Bolsmænd havde Restancer *). Ødegårde forekom ikke; var et Bo forblevet ubesat, var dets Jorder blevne udskiftede og bortfæstede til Naboerne. Bøndergårdene var så efterspurgte,

*) Til Sammenligning tjener, at Restancerne et Par År senere endnu var: I Flensborgamt 17,237 Rigsdaler, for Tønder-, Løgumkloster- og Åbenråamter 121,527 Rigsdaler, i Haderslevamt 165,340 Rigsdaler og for Ejdersted 186,177 Rigsdaler. — I Haderslevamt måtte 80,172 Rigsdaler eftergives, i Ejdersted 138,079 Rigsdaler.

at vi endogså ser det Særsyn, at en Bolsmand meddelte til Protokollen, at han nylig var flyttet fra Hamborg til Stenbjerg, og at han havde købt sin Gård „for Bekvemmeligheds Skyld“ og betalt den dyrt, fordi han elskede „Fred og Landvæsen“. Det Bol, han sad inde med, var vurderet til 8½ Mark Guld og havde en Besætning på 9 Heste, 26 Stykker Hornkvæg, 20 Får og 6 Svin. Købesummen må have været så meget større, som den årlige Afgift var ualmindelig ringe; de gamle årlige Skatter var 4 Rigsdaler og 15 Skilling; Extraskatterne (Contributionerne) var 31 Rigsdaler og 12 Skilling.

Bedst stillede var Kirkefæsterne, hvis Landgilde ofte kun beløb sig til et Par Mark. Det hidrørte fra, at Selvejere i Middelalderen havde givet Jord til Sognekirkerne eller til Præsteskabet på den Betingelse, at den skulde blive ved Gårdene som Fæstegods; og Datidens små Afgifter var blevne stående uforandrede. I Tidens Løb var de nærmere Omstændigheder ofte forglemte, og i de Aktstykker, her omtales, anføres atter og atter, at N. N. har Kirkeland, hvoraf der svares x Skilling; men „han ved ikke, hvor det ligger, og hvor meget det er“.

Både Selvejere og Fæstere havde udlagt en Del af deres Jord til Huslodder; de Fleste havde én eller to, somme tre til sex. Skønt Husmændene selv ejede Bygningerne, måtte de bære betydelige Byrder. Det var ikke ualmindeligt, at en Husmand gav sex til otte Gange så høj Landgilde som en Bolsmand, der var Kirkefæster; adskillige Gårdmænd kunde dække to Tredjeparter af deres samtlige Afgifter med den Indtægt, de havde af Huslodderne, og desuagtet var Husmændene forpligtede til at gøre Hoveri til Bøndergårdene. — Husmændene på deres Side vidste

at drage den størst mulige Fordel af Indersterne, og det kan tjene som Exempler, at én, der selv gav 8 Mark i Landgilde, tog 7 Mark af sin Indsidder for en Ende af Huset og en Stump Kålhave, samt at en anden, hvis Afgift var 7 Mark, lod en Tigger betale 4 Mark og 8 Skilling for et usselt Kammer i Baghuset.

De fleste Husmænd var Håndværkere. I Sørup, Sterup, Kværn og Eskris Sogne var der: 12 Hjulmænd, hvad der er betegnende for Vejenes slette Tilstand, 11 Skræddere, 9 Skomagere, 2 Træskomænd, 7 Snedkere, 6 Tømmermænd, 5 Smede, 5 Bødkere, 4 Tækkemænd, 4 Farvere, 4 Drejere, 2 Sadelmagere, 1 Knapmager, 1 Slagter og 1 Bager. Én Husmand holdt Skole, én var Spillemand, og ti holdt Kro.

Gårdenes Størrelse kan ikke angives nøjagtigt, da Registrene kun viser, hvor mange Tønder Korn Folk kunde så, og hvor meget Hø de kunde avle årlig. Efter et Skøn var der gennemsnitlig 45 Tønder Sædeland (dansk Mål) til hver Gård; de største, som var satte til 10 og 11 Mark Guld, havde dobbelt så meget, og to Bol havde endogså 128 og 147½ Tønde Pløjejord. De Fleste havde desuden Eng til 20 à 30 Læs Hø, adskillige til 40 à 50 Læs og derover; én Mand kunde få 64 og en anden 74 Læs. Hertil kom Huslodderne og Skovparterne, af hvilke sidste somme havde 7 til 8, samt Botoften med Abild-, Humle- og Kålgårdene. — Derimod var Overdrevene næsten forsvundne; Folk måtte leje Græsning til deres Ungkvæg på Hederne hinsides Flensborg.

De gamle Indmarker var så godt som uforandrede; kun undtagelsesvis var nogle Agre her slåede sammen til et Kobbel. Men udenfor „Gårdvangene“ lå Lykke ved Lykke, og i de fire Sogne, her omtales, var der over 800;

Middeltallet var 7 for hver Mand; Adskillige havde 10 og derover, Somme 14 til 16.

Sædejorden var delt i ti Dele; én af dem blev årlig taget under Plov, og når den havde været dyrket i fem År, kom den til at hvile i de næste fem. Den halve Pløjejord lå i Bymarken, hvor der var Fællesskab; medens den anden Halvpart fandtes i Koblerne og var under Særdrift. Da begge Parter var dragne ind i én Rotation, blev Agerbruget temmelig indviklet: Det ene År — da samtlige Kobler var tilsåede — var der Særdrift på alle dyrkede Marker, og da gik Kvæget på den fælles Bymark; Året efter blev der taget én Afgrøde på Fællesmarken og fire i Koblerne, næste År to på Fællesmarken og tre i Koblerne; efter fem Års Forløb lå al Sædejorden i Fællesskab — på Bymarken —, og da gik alt Kvæget i Koblerne; de påfølgende År kom mere og mere af Sædejorden ind under Særdriften og mere og mere Kvæg over på Bymarken, indtil man efter andre fem Års Forløb atter var vendt tilbage til det Forhold, som først er omtalt.

Brak var ukendt. I Reglen var Boghvede den første Afgrøde; dernæst blev Jorden gødet — så vidt det var muligt — og tilsået med Rug; så påfulgte Byg og to Gange Havre. Men, hvor Jorden var mager, faldt Byggen bort; der tog man enten tre Gift Havre efter hinanden, eller man nøjedes med de sædvanlige to Gift og lod Omdriften være på fire År. Enkelte Bønder, som havde deres Del af Bymarken indkoblet og stadig drev Særdrift, såede først Havre, dernæst Boghvede, så Rug, Byg og én Gan Havre. — En Del afsides Jord blev dog stadig brugt som Havreland.

Middeltallene for Udsæden var: 2 Tønder Boghvede,

3 Tønder Rug, $2^{1}/_{2}$ Tønde Byg og 15 Tønder Havre. På de største Bøndergårde blev der sået $12^{1}/_{2}$ Tønde Boghvede, 10 Tønder Rug, 15 Tønder Byg og 41 Tønder Havre. Af Hvede havde kun velstående Folk lidt til Husbehov, som oftest $^{1}/_{2}$ til 1 Skæppe; Beretningen, om at en Storbonde såede 4 Skæpper, er enestående.

I Sammenligning med vor Tids Afgrøder var Foldene få: Boghveden slog så ofte fejl, at Almuen ikke vilde angive en Middelhøst for denne Sædart, for Rugen satte de 4 til 6, for Byggen 2 til 4, for første Års Havre 4 til 5 og for andet Års 2 til 3 Fold. — I særlig gode År kunde Boghveden give 15 Fold.

Besætningen svarede bedre til vore Forhold. Middeltallene var: 4 Heste, 12 Stykker Hornkvæg, 6 Får og 4 Svin. Storbønderne havde 8 til 9 Heste, 32 til 40 Stykker Hornkvæg, 15 til 20 Får og 8 til 10 Svin.

I den lange Række af dårlige År var der næppe noget Sted, hvor Landbruget gjorde kendelige Fremskridt. I hvert Fald er der kun få Aktstykker fra 1650 til 1750, som angår Indkobling. Men ved Midten af det 17de Århundrede blev der atter Røre, især på Als. Somme Steder gik det nemt nok, for Exempel i Ulkebøl, hvor Bønderne 1762 udskiftede alle deres Udmarker. Andensteds kom det til Rivninger, og navnlig synes Striden at have været hård i Tandslet og Hørup Sogne, hvor Majbøl, Ertebjerg og Jestrup havde fælles Overdrev. Da Bolsmændene i Majbøl forgæves havde arbejdet på at få dette Fællesskab ophævet, indtog de ny Udmarker uden Nabobyernes Samtykke. Og at de to andre Naboskaber blev i høj Grad forbitrede herover, fremgår af en Klage af 21. Januar 1756, som slutter således: „Som disse Majbøller da altså — ved denne

deres egennyttige og ubetænksomme Misgerning — haver billigen overdraget dem både vores (og) deres egen Øvrigheds Unåde, når det bliver vel anset, og for Resten tilføjer os — deres Næste — så stor Skade, at, om vi kunde forsmerte det for vor egen Skyld, vi dog aldrig kunde forsvare det for vore Efterkommere". — Om Sagens endelige Udfald savnes Oplysninger; men da den stedlige Øvrighed støttede de Sagsøgte, har Klagen næppe haft Fremgang.

Fra 1766 var Indkobling lovhjemlet. I og for sig gør Forordningen af 10. Februar dette År kun nogle enkelte Indrømmelser, der måtte have såmeget mindre Betydning for Østerslesvig, som det Mål, her tilsyneladende sigtes efter, delvis var nået halvandet hundrede År forud. Bortset fra et Par Paragrapher, som omhandler Husmændenes Græsningsret, bestemmer Forordningen nemlig kun, at, hvor flere Landsbyer havde fælles Overdrev, og ét Naboskab vilde have sin Part for sig, kunde de Øvrige ikke forhindre det; at to Tredjeparter af Naboskabet kunde kræve et Stykke Land udskiftet, når ingen anden Landsby havde Part i det, samt at en Lodsejer havde Ret til at indhegne den Jord, han havde liggende samlet. — Men den Instrux, der samtidig sendtes til Amtmanden på Als, J. W. Teufel v. Pirckensee, viser, at Regeringen havde andre Hensigter. Det blev ham pålagt at anvende den størst mulige Omhu, Forsigtighed og Klogskab for, såvidt det på nogen Måde var gørligt, at fremme Fællesskabets Ophævelse, Udskiftningen og Indkoblingen. Fra Tid til anden skulde han sende Indberetning om de Fremskridt, der skete, og når han mødte Hindringer, skulde han gøre Forslag til at overvinde dem. Han skulde søge at overbevise Selvejerne om det fordelagtige ved Regeringens Plan

og overtale dem til at følge den. Over Krontjenerne kunde han befale; gjorde de Modstand, skulde han klage over dem til Rentekammeret. Hvor Selvejere, Krontjenere og Adelstjenere boede sammen, skulde Amtmanden forhandle med Godsejerne; nægtede disse at tage mod rimelige Tilbud, skulde dette allerunderdanigst indberettes til Regeringen. — Instruxen viser tilmed, hvorledes der skulde gås frem ved Udskiftningen.

Måske er det kun et Ordspil, når der endnu på Als er Talen om at bo i Helved (Landsby i Nørreherred) og have en Djævel til Amtmand. Sikkert er det dog, at Teufel v. Pirckensee havde en mærkelig Magt over Bønderne, og det har vel næppe været ved Mildhed alene, at han overvandt enhver Modstand.

Der blev Røre allevegne, da Forordningen var kundgjort, og Grandelagene skulde afgive deres Betænkning, så meget mere, som man her på Als — vistnok fra første Færd — var tilbøjelig til at gå videre, end Instruktionen lød på; og Vanskeligheder var der nok af.

I Landsbyer, hvor alt endnu var ved det Gamle, vilde Bønderne lade Overdrevene ligge og nøjes med at udskifte Bymarkerne. Således skrives der fra Østerby og Sønderby på Kegenæs den 1. og 24. Marts 1767, at Grandelagene har været tilsammen og rådslået for at udfinde det, som kunde være dem tjenligst. De har vel indset, at denne Indretning sigter til det almindelige Bedste; men de mener dog, at den ikke passer for deres Egn. De anfører, at der rundtom findes „stenagtig Grund, hvorpå er mange høje Klipper“, og at denne Jord næppe kan opdyrkes. De minder om, at deres Overdrev ligger langs med Havet, som årlig bortriver store Stykker af Landet, og de gør da

gældende, at den Mand, der ved Udskiftningen fik en Kystlod, let kunde miste alt sit og blive helt forarmet. Tilmed, siges der, ligger Byerne ved Strandkanten, hvor Fiskeriet giver Folk en betydelig Indtægt, som bortfalder, når Gårdene flyttes ind i Landet. Og endelig har de så få passende Kampesten og så lidt Tjørneris, at „Murene og Gærderne“, som allerede findes, næppe nok kan holdes vedlige; det vil være dem umuligt at rejse flere. For så vidt er Overdrevene allerede udskiftede, som hver By har fået sin Del. Og de beder om, at det må bero herved.

Da Amtmanden ikke vilde give efter, søgte Bønderne at komme ham imøde, og den 1. September næste År indberettede Bolsmændene i Sønderby, at de allerede på egen Hånd havde udskiftet tre Vange således, at de alle var velfornøjede og fuldkommen tilfredse; de lovede, at Ingen om kort eller længe skulde komme til at klage over den Måling og Deling, som de nu foretog i de øvrige to Vange, og tilmed forsikrede de, at denne „Indskling“ var foretagen til Alles Bedste, således, „at istedetfor de tilforn havde ikkun meget smalle og små Stykker, Ager om Ager med hinanden, så havde de nu således opmålt deres Grund, at Enhver fik ungefær overalt tolv Skæpper Havreland på hvert Sted, hvilket var såre bekvemt for hver Mand både for Pløjningen og Høsten og især for Tøjringen“. Brevet slutter med en underdanig Bøn om, at den højvelbårne Amtmand nådigst vilde konfirmere dette, så det herved forblive. — Lignende Ansøgninger indsendtes fra Skovby og Fjelby i Lysabild Sogn samt fra adskillige andre Byer; men Folk lærte snart, at de var frugtesløse.

Som Følge af Amtmændenes Indberetninger udkom Forordningen af 29. Januar 1770, og Virkningerne af denne

blev snart synlige på Als; thi nu kunde Teufel v. Pirckensee true med, at de Bønder, der ikke i Løbet af fire År udskiftede Overdrevene, skulde afstå dem til Naboskaber, som havde rettet sig efter Lov og Forordninger. — Allerede den 9. og 10. August samme År indberettede Østerby og Sønderby Mænd, at de havde „separeret deres Grundninger“, for så vidt som Jorden var opmålt, boniteret og inddelt i Lodder, der efter hver Mands Skøn var lige gode. Ingen vidste, hvilken Lod der kunde tilfalde ham, eller hvem, der skulde være Udflyttere; men alle var enige om, at de, der fik den gamle Bymark, skulde afgive 10 til 20 anselige Læs Gødning til dem, som måtte opdyrke Overdrevet, samt at hver Udflytter skulde have 15 til 30 Rigsdaler af dem, der blev boende i Landsbyen, og at disse Bolsmænd desuden skulde være behjælpelige ikke blot ved Byggeriet, men også ved Rydningen og Pløjningen af Råjorden. — 1779 siger August Niemann, at Sønderby og Østerby egentlig ikke mere kan kaldes Byer, eftersom næsten alle Bønderne har flyttet deres Gårde ud på Markerne.

I Hovedtrækkene var alle Overenskomster ens affattede; men den Hjælp, der skulde ydes Udflytterne, var ulige stor i de forskellige Byer. Forholdsvis anselig var den i Tandslet (Sønderborgegnen), hvor de 21 Mænd, der blev siddende i Byen, skulde give fem Udflyttere: 1090 Lægter og 221 Traver Tag samt 540 Rigsdaler, som fordeltes ligeligt. Desuden skulde de Fastsiddende yde en Del Hånd- og Spandtjeneste: hente Mursten, Brædder og nyt Tømmer fra de Steder, hvor disse Ting blev købte eller udviste, samt flytte og føre alle brugbare Materialier (Grundstene undtagne) fra de gamle Boliger til de ny Byggepladser; hver af dem skulde lade en forsvarlig Karl gøre

tyve Dages Håndtjeneste samt i to År pløje årlig fire Skæpper Land og i et År udage Gødningen fra det gamle Møddingsted til de ny Marker.

For Broagers og Nabobyen Mølmarks Vedkommende kan vi følge Udskiftningen i dens Enkeltheder. Her boede både Lyksborgs-, Gråstens- og Domkapitelstjenere, og derfor måtte Sagen forhandles i en Kommité, som repræsenterede de tre Myndigheder. Denne trådte sammen den 13. September 1773, og allerede den 22. November var den kommen så vidt, at der kunde sluttes Kontrakt med Landmåleren. Såvel Opmålingen som Boniteringen var færdige i Begyndelsen af August næste År. (Al Særjord, — endogså Tofterne — var dragen med ind under Opmålingen). Fra den 16. til den 30. i denne Måned var Kommitéen næsten daglig påfærde for at fjærne allehånde Vanskeligheder; samtidig var Byjorden bleven udskiftet i Mark- og Skovlodder, så kun Lodtrækningen stod tilbage. — Der var ialt 20 hele Bol, 12 lyksborgske, 6 gråstenske samt 2, som tilhørte Domkapitlet, og af dem skulde henholdsvis $5^1/_2$, 3 og 1 udflyttes. — Krat på Markerne måtte ryddes; men Ege og Bøge skulde blive stående og være Godsejernes. — I Løbet af de tre første År stod det hver Mand frit for at hente Planter til sine levende Hegn i de Skovskifter, han nu blev skilt ved. Hver Favn gode levende Hegn, som en Nabo måtte overlade en anden, skulde betales med tre Skilling lybsk, såfremt de var til Nytte for den ny Ejer; men Grøftevolde, der kom til at gå tværs over en Mark, skulde den tidligere Ejer sløjfe. Risgærderne skulde følge med Jorden, og Ingen kunde forlange noget for dem. — De Bolsmænd, der fik den gamle Bymark, skulde hjælpe til, når Overdrevene første Gang pløjedes. Og en Fæste-

bonde, Daniel Friis, der havde ladet sine Agre gro over med Onde-Urter *(Chrysantheum segetum)*, skulde bøde 11½ Rigsdaler til Sibbe Andresen, som havde fået hans Lykker til sin Part. — Langs ad Broager Gade skulde der lægges en brolagt Gangsti af 1½ Alens Bredde, og Kørebanen skulde planeres med Grus. Hovedvejene skulde være tolv Alen brede, Bivejene otte, og langs med dem alle skulde der udlægges sex Alen at dige på; Fodstierne skulde være fire Alen. (Andre Steder blev der udlagt sexten Alen til Bivejene: ti til Kørebanen og sex at dige på; men i Tidens Løb har Folk „straffet Gærderne“ således, at Vejene er bleven betydeligt smallere).

Mærkeligt er det, at Østerslesvigerne allerede dengang var meget dygtige til at bonitere. I Stedet for de tre Taxter, som Regeringen havde foreslået i Forordningen af 10. Februar 1766, var der i Broager 40 og i Lysabild (Sønderborgegnen) endogså 63. Ifølge Meddelelse fra Hr. Proprietair C. Knudsen til Lysholm var Datidens Bonitering så fortrinlig, at man i vore Dage kun i ringe Grad har set sig nødsaget til at forandre den.

Hvor Bønderne selv rådede for Udskiftningen, var der fuldt op af Stridigheder. For at hæmme disse, oprettede Naboskabet i Skovby og Fjelby (Lysabild Sogn) „et Forenings Instrument og fastsatte adskillige Poster til uryggelig Holdelse“. Her hedder det: „En eller anden af Naboskabets Interessenter og Medlemmer, [som] sig over kort eller lang Tid beviser urolig [og] vederstyggelig imod deres Aftale og [deres] engang fastsatte Foreningspunkter, den Samme skal være skyldig at betale 10 Rigsdaler udi Armekassen samt vilkårlige, kongelige Bøder, som af Øvrigheden bestemmes, og desuden være ansvarlig [for] alle hidindtil som

og tilkommende Bekostninger, som af Uenighed forårsages og oprejses; de monne navngives, som de vil. Hvortil enhver Landligger uden Forskel udi dette Grande- eller Nabolag — som og Landmåleren selv — medelst deres egne Hænders Underskrivelse på det Byndigste sig her udi forpligter“. — Om den Slags Aktstykker har nyttet noget, er et Spørgsmål. — Dagligt indløb Klager til Amtstuen. Ikke Få var misfornøjede med, at Jorden skulde fordeles efter Mark Guld. — Storbønderne havde fået deres Tilliggende forøget, i det Naboerne havde solgt og pantsat en Parcel efter en anden; og Forandringerne havde ikke medført, at Bolene var blevne omtaxerede. Nu vilde de, at Udskiftningen skulde rette sig efter Gårdenes daværende Størrelse og ikke efter den, Jordebogen angav. De Bolsmænd, hvis Område var forringet, gjorde derimod gældende, at de havde samme Skat og Tynge som hine, og fordrede, at alle Lodder skulde gøres lige store. — Med somme Landsbyer var der så meget mere Bryderi, som der måtte udskiftes to Gange. Således i Viby (Sønderborgegnen), hvor Bønderne allerede havde udskiftet 1771, og hvor Fordelingen var i den Grad mangelfuld, at de ti År senere måtte gøre dette Arbejde om igen. Så kom de endda ikke til Ro, fordi de ikke vilde udlægge Jord til Hegn langs med Hovedvejene; da Øvrigheden senere krævede, at sådanne skulde opføres, måtte de Bolsmænd, hvis Område herved blev formindsket, have Stykker udlagte af de øvrige Naboers Jord, og da blev det atter nødvendigt at flytte Grænseskjel. Tilmed var her Strid med Husmændene, som krævede hver sex Tønder Land til Arv og Eje, skønt de tidligere kun havde haft et Par Skæpper tilleje af Bols-

mændene. — Andensteds klagede Småfolk over, at de blev forurettede af de Velstående, som ikke kunde få nok.

Samtidig med Udskiftningen foregik der en omfattende Udstykning af Kronens og Adelens Gårde. — Ved en kongelig Resolution af 15. August 1763 blev det bekendtgjort, at Regeringen vilde afhænde alt sit Jordegods med Undtagelse af det, der lå i Københavns-, Frederiksborg- og Kronborg-amt; at Begyndelsen skulde ske i Hertugdømmerne, blev fastslået ved Resolution af 1. Oktober 1764.

Kort efter indså de Styrende, at det vilde være fordelagtigst at udstykke Krongodserne således, at Lodderne kunde sælges til Bolsmænd og Husmænd; og denne Plan kom snart til Udførelse. Allerede 1765 solgte Regeringen Hjortholm og Nygård samt Kobbelen Kegenæshøj — alle på Kegenæs. Her blev noget over 120 Tønder Land udlagt til Huslodder; Resten deltes i et halvhundrede Parceller — på 15 til 75 Tønder —, af hvilke de Mindste tjente til at forbedre de omliggende Bol, og de Øvrige blev bebyggede. Lignende Forhold gjorde sig gældende andensteds i de følgende År.

Fra 1765 til 1788 udparcelleredes nogle og halvtredsindstyve Domainer; ved Salget af disse Godser blev en Mængde livegne Fæstere til privilegerede Selvejere. — Idet Hovmarkerne kom i Bøndernes egne Hænder, bortfaldt jo Hoveriet samt de bestemte årlige Ægter. Og Overgangen fra før til nu blev såmeget større, som Regeringen ikke blot gav Afkald på de ubestemte Ægter, men endogså fritog Køberne og deres Efterkommere for Værnepligt samt for næsten alle de Extraskatter, der vilde blive pålagte i Fredstid. — For at Udgifterne ikke skulde blive Bønderne for store, blev det vedtaget, at Halvparten

af Købesummen skulde blive stående i Ejendommen (som en uopsigelig Prioritet til fire Procent), og Udbetalingen af den anden Halvpart fordeles på adskillige årlige Terminer. De fleste Parcellister, som havde stor Bekostning hvad Udflytning og Indhegning angår, slap desuden i tre til sex År for Halvparten eller Tredjeparten af deres Afgifter.

Herremænd, der var kede af Landvæsenet, udparcellerede også en stor Del af deres Godser; og ved Salget fulgte adskillige adelige Rettigheder med Jorden. Således blev Køberne og deres Efterkommere fritagne for Værnepligt, ja de Fleste fik endogså Toldfrihed. Alene i Angel udskiftede en Snes Godsejere i Tidsrummet fra 1755 til 1800; og her blev ikke få Livegne til fri Bønder. Kun for at godtgøre, at Ejendommen var privilegeret adelig Jord, blev der givet en ringe årlig Landgilde, og denne kunde være så ubetydelig, at for Exempel Bolsmændene, som havde købt Tøstrup Hovmark, ikke gav mere end én Skilling af hver „Byskæppe“ (omtrent en Tønde Land dansk Mål).

Hovedgrunden til Udskiftningen var selvfølgelig, at den betalte sig; men hertil kom, at humane Ideer var rådende i de højere Kredse, samt at det ikke længere var let at holde Styr på Bonden. Især hvor jævne Forpagtere trådte i Herremændenes Sted, blev der mange Stridigheder. Hovbønderne undlod ofte at yde mere Arbejde, end de selv fandt for godt. Ikke sjældent slog de på Lommen og sagde, at det skulde koste 100 Rigsdaler, før de vilde give efter; selv for Øvrigheden vilde de næppe nok bøje sig. — Nogle af de mest talende Exempler hidrører fra Krongodserne: Gudsgave, Vodrup, Søbygård og Gråsten på Ærø, som dengang hørte under Sønderborg-Nørborgamtmandskab.

Her havde Bønderne ved Midten af forrige Århundrede rottet sig sammen og sløset således, at flere Forpagtere var gåede fallit, og under Efterfølgerne vilde de opføre sig på samme Måde. Efter gammel Skik skulde Folk møde til Hovarbejde Klokken otte om Vinteren og Klokken syv om Sommeren; men Hovfolkene kom en Time eller to senere, og så gik de endda og drev Tiden hen uden at udrette noget, som var værd at regne. Bønderne sagde, at de vilde have deres egne Marker tilsåede, før de tog fat på Hovmarkerne, og de vilde kun gøre to ugentlige Pløje- og Høstdage, skønt Forpagterne kunde kræve tre; Mange truede med, at hvis de på dette Punkt skulde rette sig efter Kontrakten, vilde de til Gengæld lade lave ny Fadinger og møde med så små Høstvogne, at Kornet kunde blive stående og rådne på Hovmarkerne. Da en af Forpagterne sagde, at han vilde klage til Amtmanden, blev der svaret, at det stod ham frit for; det var sket så tit tilforn; men endnu havde de ikke hørt, at Nogen var blevet straffet.

Der siges (i et Brev af 27. April 1761), at „den gamle Hr. Amtsforvalter Hanefelt, som skulde holde Bønderne i Orden, var mere bange for dem end de for ham“. At dette var sandt, synes at fremgå af en Klage, der samme År blev indgivet til Amtmanden; thi her skriver Forpagter L. Moritzen på Gråsten: „For den på min underdanigste Ansøgning meddelte og her ved i Copi anliggende, nådige og retfærdige Ordre, haver jeg største Årsag at takke, hvilket og herved sker i al Ydmyghed og Underdanighed. Men da denne høje og respective Ordre endnu aldeles ingen Respect eller Lydighed kan finde iblandt Bønderne, og Hr. Amtsforvalter Hanefelt ej heller besidder den Fri-

modighed at execuere samme, så er jeg endnu lige så ulykkelig som tilforn; og ifald jeg ikke kan blive handthævet ved min Contract, bliver jeg nødt til at forlade Gården og dens Dyrkning og søge til Hans Majestæts allerhøjeste og helligste Trone om Hjælp; thi når her in loco ingen Assistance er at få, og man med mange Rejsers Bekostninger fra Amthuset må udvirke Ordre, hvilke, når de her komme til Publication, aldeles intet agtes; men enhver gør dog, hvad han vil, er jo ingen anden Vej øvrig end at søge Majestæten. Igår den 8de Maj vare tvende Bønder af hver By indkaldte til Tinge for at lade Deres Høj- og Velbårenheds Ordre bekendtgøre; men Bønderne nægtede endnu som tilforn, at de ikke vilde gøre deres sædvanlige trende Dages ugentlige Hovtjeneste i Høst- og Pløjetiden. — — Ja, det gik så vidt på Tinget i min, Tingskriverens og Sandemændenes Overværelse, at Peter Lauritzen i Storerise, som (er) Formand og Hovedoprører for Gråstens Hovebønder, slog i Bordet, som Hr. Amtsforvalter Hanefelt sad udi Retten".

At man heller ikke kunde ave Tyendet, fremgår af et Tingsvidne af 11. Januar 1763, som beretter; at „Lars Christensen, Tjenestekarl i Ommel, tilligemed trende andre for nogen Tid (siden) i deres Hovtjeneste i Loen havde ulydig opført sig imod Fogeden, idet de havde arbejdet selvrådigt og uordentligt med Rugen, som og samme Tid af trende Sandemænd blev besigtiget og da på Tinget tilstået at være ganske uordentligt arbejdet og behandlet, hvorpå Fuldmægtigen efter sådant tilstrækkeligt Bevis dømte enhver at give to Skilling til Straf til de Fattige og levere samme til Præsten, hvormed den samme Sag var ophævet. Men med den største Forundring så vi, at

Lars Christensen derefter indkom af Loen, ukaldet, af sig selv (og) spurgte, hvem der havde sat ham til Brøde. Da han strax skete Forklaring af Retten og Sandemændene, som havde besigtet hans og de trende andre Hovningers uordentlige Omgang med Rugen, brød han ud med adskillige grove Ord og Talemåder, så Retten blev styrret. Da Fuldmægtigen (som) hans tumulttariske Forehavende ikke kunde tåle eller tillade sådant et Menneske, sagde, han skulde gå bort, han var ikke kaldet til Tinge, (og) følgelig (havde han) der intet at bestille. Men han brød ud med sin Ondskabs Forøvelse, så at Hr. Weise derover blev benødiget for at nyde Fred (at) ansige Fodsvenden til at anholde hannem til Beskedenhed eller føre hannem ud, (da) attaquerede han ham med touchante Ord og Injurier. Og da han endda ikke vilde lade af (med) sit Ondskabs Fortsættelse, måtte Hr. Weise bede hans Assistent, Monsieur Hansen, at træde frem, om han vilde bære Respect for hannem. Og da han altså tiltalte Lars Christensen, at han skulde gå ud, og holde Fred på den kongelige Gård og Amtstue; thi der var ingen Krohus, og han endda satte sig imod, fik Fodsvenden Befaling, at han skulde føre hannem ud af Tingstuen. Da trængte han sig imod Fodsvenden og vilde absolut ikke vige af Stedet, men råbte højt: Hvor er alle mine Camarader! Og Selskabet, som han sammenråbte, var strax hos hannem, hvilket var en temmelig Forsamling. Og brugte da Lars Christensen mange ublu, hårde Ord, som havde Anseelse til et forskrækkeligt Oprør, så at vi nødtes til på Hr. Weises Ansøgning at secundere Retten og træde til (for) at holde Styr på det kongelige Ting. Og ifald vi ikke havde været såmange, der i Nødsfald kunde have styret hans Ondskab

tilligemed de Andres, han stolede på, skønt de Øvrige af Frygt for os tav stille, kunde der have fulgt onde Suiter på“. — — — Forpagteren stillede den Fordring, at Lars Christensen ikke mere måtte møde til Hoveri. Da Retten havde givet ham Medhold, indgav Lars Christensen den 2. Maj samme År en Contraklage, som angår „*das grausame Verfahren des Gevollmächtigten Wejse*“. Heri spørger han, hvorledes han skal ernære sig, når han ikke må gå til Hove, og hans Husbond afskaffer ham som en unyttig Knægt: „*Auf welcher Art,*“ gentager han, „*soll ich denn bei diese Theurung mich ernähren, da ich als Landsoldat verbunden bin zur Stelle zu bleiben? Dasz Stehlen ist verboten, und dasz Betteln würde mich als Soldat nicht gut geheisen.*“ — De Vidner, han førte i Sagen, modsagde hverandre.

Et stilfærdigt, men talende Vidnesbyrd om de alsingske Bønders Selvfølelse er det, at man ved Midten af forrige Århundrede begyndte at kalde dem Herrer. Således udstedte Slotsgartneren på Augustenborg 1754 et Lærebrev for en af Egnens Bondesønner og talte heri om hans Hr. Fader, Hr. Hans Kaad; denne Mand boede i Mintebjerg og havde en Gård, hvoraf der svaredes et anseligt Landgilde.

Vistnok med Urette fremhæves det som en Særegenhed for Als, at Bøndergårdene i Århundreder gik fra Fader til Søn; thi det blev sagt i forrige Århundrede af en troværdig Mand, at også Bonden i Fyn og især i Jylland „roste sig af at besidde den Gård, som mange af hans Forfædre før ham havde drevet“. (E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660 til 1720. S. 21). Indrømmes skal det dog, at Alsingerne var fastere knyttede til Stedet

end de fleste andre Sønderjyder; thi ifølge Amtmændenes Indberetninger af 1741 havde Fæsterne her på Øen ikke Lov til at sælge deres Gårde, og Selvejernes Tal var kun ringe. — Tilmed er det forholdsvis let at gøre Rede for Slægtskabet på Als, hvor mange Bønder i lange Tider har haft Stamnavne: Blad, Grav, Hjort, Brag, Kaad o. s. v. Gamle Aktstykker viser, at nogle af disse Navne hidrører fra Middelalderen. 1524 nævnes Hans Christensen Kaad, og i et Tingsvidne fra 1502 siges der, at „Ejendomsbonden, Mads Grav i Sillerup og hans Forfædre har bestandig haft i rolig Besiddelse den Bondegård, som er beliggende på Stevning Mark, (så) at der aldrig af Nogen er krævet Tjeneste eller Byrde af samme.“ — Unægtelig giver det en vis Anseelse, når der tales for Exempel om den tolvte og trettende Nis Brag.

Om Nørreslesvigs Landbrug i den sidste Halvdel af forrige Århundrede er der fyldige Oplysninger i Bøndernes egne Optegnelser, som tillige kaster et ikke ringe Lys over Sæder og Skikke. Særlig udførlige er nogle Regnskabsbøger, der skyldes Sognefogeden, Iver Iversen, i Fredsted (ved Haderslevdam); de begynder med Året 1779 og fortsættes ind i vort Århundrede. — Fortrinlige, såvel skriftlige som mundtlige Meddelelser fra hans Dattersøn, Hr. Iver Friis, der nu ejer en Parcel af Bedstefaderens Gård, har ydet Hjælp ved Bearbejdelsen. — Til Påskrift kunde disse Regnskaber passende have Ordene: „I Jesu Navn bør al vor Gerning ske“; thi overalt, hvor der er Tale om væsentlige Arbejder, er Udfaldet lagt i Guds Hånd, og ingensinde er der glemt at takke for Udbyttet. Således hedder det: „Begyndt i Herrens Navn at så Byg pro 1783 den 17. Maj. Herren give Velsignelse dertil“. — „Begyndt

i Herrens Navn at ploue og så Rug pro 1786 den 19. til den 21. Oktober. Herren selv give hans Velsignelse dertil, at det må vel lykkes, og give deraf gode Frugter". — „Det sidste Neg Korn indaget den 7. September 1782. Herrens Navn være velsignet". — „Dette År pro 1798 var Rugen kuns ganske mådelig og ringe, såvel i Strået som også til at give Korn af sig. Men Herrens Navn være derfor lovet; thi vi kan jo ikke selv skabe en eneste Kærne". — Her og der findes Psalmevers midt inde i Regnskaberne; et af dem lyder: „Jeg ved, på hvem min Tro er sat; ham får man mig vel unde. Hvem Gud kun holder for sin Skat, skal aldrig gå tilgrunde. Vel den, der bygger fast på Gud; lad alt så tumles ind og ud; han står, når alting ligger".

I en Alder af 27 År overtog Iver Iversen sin Fædrenegård; begavet, driftig og velhavende, som han var, er det sandsynligt, at han har gjort den til en Mønstergård. — Før 1794, da den endelige Udskiftning fandt Sted, lå en Del af hans Jorder: Egager, Ballesager, Højsager, Have med flere på den gamle Bymark, og de var skør Muldjord med godt Afløb. Resten bestod af Holme i Haderslevdam samt Kobler i Udmarkerne, som Naboerne forlængst havde udskiftet på egen Hånd; at her fandtes sid og våd Jord i Mængde, er tilstrækkelig betegnet ved Marknavne som: Kærkrog, Troldkær, Rørkær, Overkær, og lignende. — Da Markerne lå spredt, er det ikke underligt, at Boniteten var højst forskellig. Efter dansk Bonitering vilde den bedste Jord have haft Taxt 18 og største Delen 13 til 15; der var næppe noget ringere end til Taxt 8. — Beregnet efter slesvigsk Mål var Gården på noget over 140 Tønder Land (omtrent 175 danske Tønder). Heraf var ca. 30,

13 og 5 Tønder henholdsvis Skov, Eng og Husmandslod; af de 92 Tønder, der blev brugt til Agerjord, kom næppe nok Halvdelen årlig under Plov, da Jorden — efter Boniteten — var udlagt til Græs i et Tidsrum af 4 til 7 Aar.

Sædskiftet var: 1) Boghvede eller Grønjordsbyg, 2) Rug, 3) Byg, 4) Havre og 5) den såkaldte Andenkærvs-Havre. — Der blev gødet til Grønjordsbyggen og til den Rug, som havde Boghvede til Forfrugt. — Man fallevendte (pløjede Grønjord) i Eftersommeren og helst så tidligt, at Grønjordsfuren blev muldnet således, at den kunde få endnu en Pløjning forinden Vinteren; når denne Jord blev pløjet en eller to Gange om Foråret, var den tjenlig for Boghvede og Græsjordsbyg; — i Reglen fik Bygmarken fire, men Boghvedemarken kun tre Pløjninger. I det påfølgende Efterår blev Bygstubben pløjet to Gange og Boghvedestubben en Gang, før Rugen blev sået; til de øvrige Sædarter blev der kun pløjet en Gang. — Indtil 1850 havde Nordslesvigerne Hjulplove, som var forholdsvis lette, og for dem spændte de ofte tre Heste.

I Årene 1782 til 1787 var Iver Iversens årlige Udsæd omtrent: 8 Tønder Rug, 13½ Tønde Byg, 32 Tønder Havre og 5 Tønder Boghvede; Hvede, Ærter og Vikker forekom i ringe Mængde, kun 1 til 2 Skæpper Hvede og 1 til 1½ Tønde Bælgfrugter; senest fra År 1786 såede han nogen Kløver. — Altså var hele Udsæden henimod 54 Tønder af de langstråede Sædarter og omtrent 6 Tønder af Boghvede, Ærter og Vikker tilsammen. — Som bekendt såede Bønderne meget tykt i de Tider.

Engene gav i de omtalte År 68½ til 88 Læs Hø; Rugen gav 36 til 52 Traver, Byggen 62 til 105 og Havren 80 til 102; Boghveden gav 11 til 17 Læs. — I Gennem-

snit var Udbyttet 16 Læs Boghvede samt 226 Traver af det langstråede Korn og altså over 4 Traver af Tønden. — Regnet i Skæppevis gav Boghveden 5½ til 9⅗ Fold, Rugen 5¼ til 9½, Byggen 6⅓ til 8 og Havren 4 til 4⅔; Udbyttet af samtlige Kornsorter var 6½ Fold. — Dette Resultat er overraskende og af så meget mere Betydning, som de omtalte 6 År ingenlunde regnes til de gode.

Ved Hjælp af Regnskaberne kan vi følge det daglige Liv i dets Hovedtræk. — Midt i Oktober eller lidt før begyndte Sognefogedens at pløje til Vintersæd og så Rug, og dette Arbejde, som jo rettede sig efter Vejret, varede tre til fire Uger. Allerede før den Tid var noget af Sæden aftærsket: til „Magasinkorn“ (Skattekorn) og Sæderug, til Brødkorn og Maltkorn samt til Fedning af Svin og Gæs. Men først når Rugsæden var tilende, blev der for Alvor taget fat på Tærskningen, og denne varede til langt ind i Foråret, fordetmeste til Midten af Maj. Som oftest var det dog kun to Tredjeparter af Kornet, der blev aftærskede; Resten fik Kreaturerne i Strået, og det var 60 til 70 Traver „Skaftekorn“. Husmændene, Søren og Jakob, hjalp Karlene med at tærske. Når Kornet skulde renses, måtte endogså Pigerne på Loen. Sæden blev først kastet med en Skovl til én Hånd; dernæst kom ½ Skæppe ad Gangen i et Sold, og nu gjaldt det om, at snurre dette således rundt, at Avner og Stråstumper, som var fulgte med ved Kastningen, kunde samles i Soldets Midte og skummes af med Hånden. — Til Gengæld måtte Mandfolkene hjælpe Kvinderne med at slagte og støde Frugt til Most.

To store Vinterarbejder afbrød Tærskningen. Ved Midvintertid, når Isen på Haderslevdam kunde bære, skulde der skæres Rør. Dette Foretagende lagde Beslag på alt

det Mandskab, Sognefogeden kunde samle, på Smeden og Hjulmanden, der lod sig leje, samt på Karle og Drenge, som låntes hos Naboerne; der kunde være henimod en Snes til at skære, binde og slæbe op. Udbyttet var henimod 200 Traver à 20 Bundter, og altså havde Iver Iversen ikke alene til eget Brug, men også en Del at sælge. Sommetider kom en Række Slæder fra Gramgåsed for at hente Rør i Fredsted. Kort efter Nytår måtte Folkene til Skovs. Det kunde hænde, at Træer blev solgte på Roden, og enkelte År var der nok af Vindfælder; men fordetmeste skovede Sognefogeden både til Husbehov og til Salg. Navnlig synes han at have holdt Amtmanden i Haderslev, Gehejmeråd Stemann, med Brænde, og et og andet tyder på, at det har smigret hans Forfængelighed at have så fornem en Kunde. — Extraindtægt fik han ved at afbarke Egetræerne og handle med Skomagerne, som i de Tider selv garvede alt Læderet.

Når det lakkede ad Forår, fik Bønderne travlt med at gærde; thi endnu omkring År 1800 stod Risgærder og levende Hegn Side om Side i Nørreslesvig. — Omtrent samtidig begyndte det øvrige Markarbejde. Først blev der pløjet til Havre og Ærter, så til Byg og sidst til Boghvede; Såningen gik for sig i samme Orden som Pløjningen. 1782 og 1787 begyndte Iver Iversen at pløje den 7. April, og sidstnævnte År var al hans langstråede Sæd sået den 23. Maj. I det kolde og våde Forår 1784 fik han først Ploven igang den 22. April, og da blev han ikke færdig med at så Byg før den 29. Maj. Det er de to Yderpunkter, hans Regnskaber angiver. Til Boghveden blev der pløjet sidst i Maj eller først i Juni, og der gik en Uges Tid, før der var tilsået.

Husmændene, som havde hjulpet til ved de første Markarbejder — „plauet“ og „ladet Mogvogn“ —, måtte i Mosen ved Midten af Maj. Man nøjedes med Skæretørv, indtil Købmand Lars Nissen i Flensborg lærte sine Landsmænd at lave Formtørv (1793 beskrev han Fremgangsmåden i Provinzialberichte). Fra første Færd kørte man Tørvejorden op på en Stenbro eller et Fjællegulv, hældte den over med Vand og æltede den ligesom Klineler; Tørvene blev strøgne én for én på samme Måde som Mursten. Men snart lærte man at hælde Tørvejorden i Rammer, der stod på Marken og rummede tre Gange fire. „Når man har strøget Formen af,“ hedder det, „og løfter den, se, da står der 12 Tørv“. Det er øjensynligt, at den ny Opfindelse blev betragtet næsten som et Vidunder: der kunde graves Tørv, hvor det ikke før var muligt; Arbejdet var lettere og Varerne bedre. Hurtigt synes Skikken at have bredt sig over en stor Del af Slesvig; i hvert Fald var det ikke ualmindeligt omkring År 1800, at Sønderjyder udlånte Penge mod årlig at få et Læs Formtørv i Rente af hver 10 Rigsdaler. 1784 har Iver Iversen første Gang anført Udgifter til Tørvegravning. 1817 lod han stryge over 100,000 Stykker, 26,800 til eget Brug, 73,700 til Salg; — de kostede ham 20 Rigsdaler 45 Skilling foruden Øl og Mad til Tørvegraverne.

Iver Iversen har gjort Optegnelser om Høsttiden fra Forsommeren 1783 til Efteråret 1788. I det første År var det særlig godt Høstvejr; da begyndte Høsletten i Engene den 28. Juni, og den 22. Juli var der indaget; den 1. August begyndte han at meje, og allerede den 28. i samme Måned kom den sidste Kærv i Hus. Værst var det 1786, da Kornhøsten ikke begyndte før den 25. August

og trak ud til den 22. September. Herom skriver Sognefogeden: „I dette År var det en bedrøvelig Høst med Regn og Storm; ja det regnede i 8 til 12 Dage bestandigt, så at der i den Tid ikke kom et Neg ind. Den 14. September begyndte det med godt Vejr igen, (og dette varede) til den 23. September, så gav det Regn igen. Ellers kom dog Kornet skikkelig godt i Huse. Herren være derfor lovet.“

Der blev skåret Siv, når Vejret hindrede Folkene i at tumle med Kornet. Om Efteråret var der Travlhed med Hør- og Humleavlen.

Besætningen var anselig, men af vexlende Størrelse. I gode År kunde Iver Iversen købe mange Kreaturer og tilmed tage „Græsleje“ af fremmed Kvæg. (Der er Exempel på, at han fik Ulden af henimod en Snes fremmede Får og Lam, som havde gået Sommeren over i hans Kobler). Var der Fodertrang, måtte han derimod tinge Græsning i Landsbyer, som lå adskillige Mil fra Fredsted; således i Sest tæt ved Kolding. — Uden Hensyn til Afgrøden vexlede Studenes Tal ved de årlige Køb og Salg. I Årene 1779 til 1786 „indbandt“ Sognefogeden hvert Efterår: 28 til 34 Stude, 8 til 10 Stykker Ungkvæg og ligesåmange Kør, 8 Heste samt 13 til 15 Får; desuden havde han et Par Sør og adskillige Grise. Når det ikke var Oldenår, blev Svinene satte på Sti ved Midten af Oktober, og samtidig blev nogle af Hestene tagne ind; de øvrige Dyr kom på Stald i Begyndelsen af November. — I Nørreslesvigs anselige Bøndergårde var dengang tre Stalde: Kostalden i Indhuset, Hestestalden i en af Udlængerne og Studestalden i en anden; således også hos Iver Iversens, hvor Studestalden kunde rumme 34 Stykker foruden Ungkvæget.

I den Grad optog Besætningen Bøndernes Interesse, at Folk, som kom i Besøg, strax skulde ud at se på „dem Stud'“.

Næppe nok var Studene tagne ind, før Handelsmændene indfandt sig. Det hændte, at hele Besætningen blev solgt på engang, og så rejste Sognefogeden rundt og købte nogle Stykker her og der, indtil han atter havde et passende Antal; men disse Dyr var et eller to År yngre end dem, han havde solgt. Handelen blev altid afsluttet på den Betingelse, at Sælgeren skulde beholde Kreaturerne til sidst i April. — Ved Indkøb af Heste og Kør måtte Folk se sig for; thi Bønderne satte en Ære i at gøre „en god Handel“, og Spot og Skade fulgtes ad, når En lod sig narre. Derimod herskede der stor Ærlighed i Studehandelen, hvor det gjaldt om at holde Kunderne til Huset; Sælgeren vågede nøje over, at Studene blev afleverede i fortrinlig Stand, selv om han skulde fodre dem et halvt År, efter at der var drukket Lidkøb.

I Begyndelsen af Maj blev de ny Stude og den øvrige Besætning slået på Græs i Skoven; og så overflødigt var Sognefogedens Vinterfoder, at han til den Tid kunde have halvfemte Hundrede Lispund Hø at sælge.

Man skulde mene, at Bøndernes Regnskabsbøger først og fremmest gav et Overblik over deres Indtægter og Udgifter; men dette er dog ikke Tilfældet. Gennemgående førte Folk kun Bog over „Ind- og Udgæld“ (Credit og Debet). Nu og da forsøgte de at få Rede på, hvad der blev brugt i et bestemt Øjemed, og hvad der kom ind for en og anden Vare; men Talstørrelser, som årlig var ens, blev ikke opskrevne, og samlede Opgørelser tænkte Ingen på. — Vil vi forsøge at danne os en Mening om Iver

Iversens Bruttoindtægter, må vi tage Hensyn til, at Alt, hvad der blev brugt i Husholdningen, var taget forlods ud af Gårdens Avl. Traditionen beretter, at Huset var et godt Madsted, hvor også Sognets Fattige daglig hentede deres Del af Gryn, Mel, Brød og Sulevarer; Regnskabsposterne tyder ligeledes på, at her har været fuldt op af Føde- og Drikkevarer. Omtrent hver 16de Dag blev 10 Skæpper Rug malet alene til Bagning; til Mel og Gryn blev der i Årets Løb brugt 30 til 32 Tønder Korn, og noget mere kunde gå med til Øl og Brændevin. — Således i Regnskabsåret 1787 og 1788 (fra Høst til Høst) til Øl 23 Tønder, 2 Skæpper Byg, til 286 Kander Brændevin 13 Tønder Byg, Rug og Boghvede, men vel at mærke, i det År gjorde Iver Iversen sin Datters Bryllup. — Da det ikke kunde falde Sognefogeden ind at blande sig i sin Kones Sager, savner vi Oplysninger om Indslagtningen samt om Forbruget af Smør, Ost og så videre; ligesålidt er der gjort Rede for Hør, Uld, Skind og andre Beklædningsgenstande. — Efter Sigende blev det anset for en Skam at gå til Kræmmeren, når det ikke gjaldt Silketøj til en Brudekjole og anden Højtidsdragt.

Vi ser, at Magasinkornet og andre Extraskatter blev ydede in natura, samt at Husmænd og Håndværkere for største Delen blev betalte med Gårdens Produkter; men om Størrelsen af Skatten er der ingen Oplysninger, og hverken Daglejen eller Tuskhandelen lader sig beregne. Salget af Smør, Svin, Lam, Gæs og Småkreaturer ved vi heller ikke noget om.

De fleste Penge kom ind ved Studehandelen, og denne var så meget mere indbringende, som Sønderjyderne var fri for den anselige Told, der blev opkrævet ved Udførsel

fra Kongeriget. I Årene 1783, 1786 og 1798 fik Iver Iversen henholdsvis 627, 718 og 832 Rigsdaler for 34, 35 og 32 Stude. Af Korn blev der i Årene 1785 til 1788 solgt henholdsvis 76, 70 og 104 Tønder for 750, 680 og 573 Mark. 1786 gav Salget af Træ og Rør 260 Mark. — Vi tør vistnok anslå et godt Års Bruttoindtægt til 1200 Daler (à 3 Mark), og det var en betydelig Sum i de Tider.

Omfanget af Iver Iversens offentlige Regnskaber fører til den Slutning, at hans Bestillinger som Sognefoged har optaget hans meste Tid. Når han desuden skulde føre Tilsyn med sin store Bedrift og afslutte de nødvendige Handeler, var det sikkert med Nød og næppe, han selv kunde så sit Korn samt gå foran med en Le i den travleste Høsttid. — Hans Folkehold var da også betydeligt. Skønt Husmændene og deres Kvinder gjorde en stor Del af Gårdens Arbejder, var der til Stadighed to Karle, en Dreng og to Piger, desuden en „Tredjekarl“ og en Malkepige om Sommeren samt en Studerøgter om Vinteren; han var som oftest Nørrejyde.

Når Folkene blev fæstede, fik de nogle Skilling i „Gudspenge“. Halvårslønnen var for en Karl 6 til 8½ Rigsdaler; Røgteren fik ligeså meget, i hvorvel en Del af hans Indtægt bestod i Drikkepenge og følgelig var usikker; Drengen og Pigerne fik omtrent det Halve. Husbonden måtte betale Kopskat for hele sit Tyende; en Karl, der var „Nationalrekrut“ og fri for Skat, krævede til Gengæld „en Madpose til Mustring“. Både Piger og Karle fik desuden Hør og Uld samt Træ til to Par Træsko.

Der var jævne og fortrolige Forhold mellem Husbondfolket og Tyendet; men Sognefogedens Husholdning adskilte

sig dog fra de øvrige Bønders derved, at Folkene om Middagen spiste for sig selv — i Køkkenet; og denne Skik er så meget mærkeligere, som der endnu omkring År 1700 var Herregårde i Koldingegnen, hvor Tyendet indtog sine Måltider i Fruerstuen. — I de lange Vinteraftener var derimod Alle samlede i Dagligstuen. Når Sognefogeden ikke sad ved sit Chatol og skrev og derfor krævede Tavshed, blev der fordetmeste fortalt om Nisser og Troldtøj, Varsler og Gengangere; da kom der tit en Gysen over dem alle, og det hændte, at selv Forkarlen blev så bange, at han ikke turde gå ene ud til Hestene. — Gamle Røgtere, som kunde mange Historier fra fremmede Egne, stod højt anskrevne. . . . .

Intet Emne har fængslet Bøndernes Opmærksomhed mere end Kvægpesten, og om den foreligger der så mange flere Beretninger, som det Afspærringssystem, den medførte, tvang så at sige hver Mand til at skrive Breve. Den efterfølgende Skildring hidrører i det Væsentlige fra en Brevvexling, som Trøjborgs Ridefoged har ført med Almuen, samt fra Optegnelser i Bøndernes Dagbøger; til Indledning fremsættes en Side af Jef Tygesens Regnskabsbog, hvor han skriver: „Anno 1744 straxen efter Nytårsdag lod sig en usædvanlig Stjerne se på Himlen om Aftenen Klokken 7 slæt udi Sydvest med et Ris op fra sig, og (den) gik neder udi Vesten til Norden så ungefær Klokken 11 til 12. Mens hvad kommer herefter? Stor Syndestraf! Anno 1745 om Pintsdagstid begyndte Fæsygdom hos mig, som var den første i Byen, og tog mig sex Stykker fra det ene efter det andet. Så blev det hos mig stille indtil Allehelgensdag, så begyndte det igen og tog alt det, jeg havde, undtagen én Ko, som gik Sygdommen igennem.

Og den gode Gud gjorde det så godt for os, at vi hjalp os vel med den samme om Vinteren og fattedes intet enten Melk eller Smør". *)

For Nørreslesvigs Vedkommende begyndte Kvægsygen hos Christen Mamsen i Søndervollum (2 Mil nord for Tønder). Gården blev strax afspærret; Naboerne måtte stadig holde Vagt ved Indgangene, og Beboerne havde kun skriftlig Forbindelse med Omverdenen. Den 11. Marts skrev Ridefogeden til Bolsmanden: „Velagte Christen Mamsen! Det gør mig hjertelig ondt, at Eder så stor Ulykke er tilslået. Dog kan det blive godt, om den fromme Gud vil bevare de Omliggende; thi så kan Mange endda hjælpe én Mand eller to. Ellers haver jeg igår med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpå grundede Ordre så strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, mens ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt. Jeg havde ikke ventet af Eder, som en fornuftig Mand, så stor Formastelse, og får I da at stå Eders egen Fare i sin Tid. Ved den Expresse, som afleverer dette ved Søndervollum Bro, befales Eder endnu engang under Æres og Velfærds Fortabelse, at, ifald endnu i Eders Stald skulde findes mere sygt Fæ, I det da ufortøvet ihjelslår og nedgraver. Så må også under samme Straf hverken I selv eller nogen af Eders Folk uden nærmere Ordre komme udenfor Eders Hus. I Særdeleshed må I tage Børnene vel iagt, som ikke betænker, hvor betydelig denne Sag er. Jeg forbliver Eders — —". To Dage senere stod Christen Mamsens Stalde tomme; 10 Stykker Kvæg var slåede ihjel, og 21 var selvdøde. Somme Folk

*) Jef Tygesen var Bolsmand i Emmerlev (Højeregnen). Hans Regnskabsbog begynder 1743.

troede, at nu, da der ikke var mere sygt Kvæg i Byen, var der ikke længere Fare for Smitte. Der lyder som et lettende Suk, idet en af Naboerne skriver: „Velædle Hr. Forvalter! Eftersom De af Deres Kærlighed og Omsorg for os nu bedrøvede Underdaner her udi Søndervollum haver gjort sig den Umage udi disse forbigangne Dage at rejse til os angående den smitsomme Syge, som hos Christen Mamsen haver grasseret, da haver vi nu idag ved dette lidet Skrivelse villet give Hr. Forvalter Clausen vores Tilstand og Lejlighed tilkende. Gud være lovet, endnu er (vi andres) ganske sundt alt tilsammen. — — (Jeg) forbliver velædle Hr. Forvalter Clausens beredvilligste Tjener. Iver Andersen.“ Endnu den 16de hedder det: „Fæet er Gud ske Lov sundt og veltilpads i Søndervollum“. — Christen Mamsens Stalde blev rensede, og Vagterne blev inddragne; men Trygheden og Friheden varede kun kort. Der gik ikke en halv Snes Dage, før Kvægpesten viste sig i andre Stalde, og så blev hele Byen afspærret. Den 26de skriver Ridefogeden: „Som Sygdommen sig nu desværre videre i Søndervollum imellem Hornfæet udbreder, og Byen derfor i allerunderdanigst Følge af den Kongelige Forordning idag med Vagt er vorden omsat, så gives sligt Indvånerne i bemældte By herved tilkende, og befales der i Kraft af allerhøjstbemældte Forordning, at de hverken selv eller nogen af deres Tjenestefolk eller Børn under Straf af Tugthus eller Skubkarre lader sig antræffe udenfor Byen på 50 Skår nær ved de anordnede Vagter. Og pådet de ikke skulle lide Mangel for noget, så sættes en Pæl ungefær midt imellem Vagten og Byen, hvorpå Bymændene daglig i den derved hæftede læderne Brevtaske kan lægge deres Breve og deri mælde, hvad de behøver. Sådanne

Breve må præcise hver Morgen Klokken 10 slæt aflægges, hvor det siden af nærmeste Vagt, såsnart Manden, som det aflægger, er bortgået, skal vorde afhentet og videre befordret, så og, hvad der forlanges, dem der blive tilført. Angående deres forestående Arbejde skal med det forderligste efter Omstændighedernes Beskaffenhed nærmere Anordning blive gjort, og hvad i sådan og andre Måder bliver at anordne eller på Indvånernes Breve at svare, skal ved ovenbemældte Pæl og i den derved hæftede Brevtaske blive aflagt". I Indberetningen fra Trøjborg til Stiftbefalingsmanden hedder det: „Vi begyndte at fatte et trøsteligt Håb om, at den barmhjertige Gud skulde have set til os og af Nåde styret Sygdommens videre Udbredelse. Mens jeg må desværre herved for deres Excellence i dybeste Underdanighed indberette, hvorledes denne farlige Sygdom forleden Nat og to Nætter tilforn sig på ny — uagtet at alle optænkelige Anstalter ere blevne gjorte, og al mulig Forsigtighed bleven brugt — i trende andre Huse altfor kendelig haver ladet se og finde, så at på et Sted 5, på det andet Sted 4 og på det tredje Sted 2 Stykker Fæ allerede er døde og nedgravne".

Bønderne vidste Råd for „Edder og Trolddom"; men selv så kraftige Medikamenter som Uld af den gyldne Vædder, Oldermandsharnisk og Johannespestilentsrod var virkningsløse overfor Kvægpesten. Ridefogeden søgte Bistand hos Autoriteterne og fik til Svar, at Meget var prøvet; Alt havde været forgæves. Et kostbart Pulver, han selv havde opspurgt og sendt til Søndervollum, gjorde ikke ringeste Nytte. — Sygdommen tog rivende Overhånd. Allerede den 28. Marts skrives der: „Velædle Hr. Forvalter Clausen gives herved tilkende, at Sygdommen dis-

værre sig jo længer og mere udbreder; thi såsnart Noget er ihjelslagen og kast i Kulen, så fanger det an med noget andet — —". For de omliggende Landsbyer blev Faren så meget mere overhængende, som det var vanskeligt at holde Søndervollum helt afspærret. Betlere indsneg sig, og Folk modtog dem. Clausen kunde længe nok skrive, at dette var „utidig Medlidenhed eller rettere at sige ubesindig Selvrådighed tvert imod Kongelig Majestæts Befalinger". Hverken Formaninger eller Trusler gjorde Virkning. Det var hver Mand vitterligt, at der kun sjældent stod tilbørlig Magt bag ved Øvrighedens strænge Ord, og ifølge Datidens Tænkemåde var just her et Punkt, hvor det gjaldt om at lyde Gud mere end Mennesker. „Værer barmhjertige," lød det stadigt, „så skal Eder vederfares Barmhjertighed", og nu, da der Dag og Nat blev råbt om Nåde, hverken kunde eller vilde man jage dem bort, der „kom i Guds Navn". — Også andre religiøse Betragtninger gjorde sig gældende. — Som bekendt findes endnu den Tro, at Menighedsbønnen for Syge medfører en Vending til Liv eller Død. I forrige Århundrede satte man endnu mere Lid til de synlige Virkninger af Samfundsbønnen, og det var da ikke underligt, at de Indespærrede enstemmigt krævede Adgang til „Kirken og Guds Hus". — Særlige Fordringer fremkom som Følge af, at Bolsmand Niels Tygesen døde, samtidig med at Byen blev afspærret. Herom skriver en af hans Slægtninger til Ridefogeden: „Ydermere må vi af Eders Skrivelse fornemme, at I og vores Sognepræst, ærværdige Jacobæus, skal have gjort den Aftale, at voris afdøde Medbroder, salig Niels Tygesens Lig, ej måtte komme til Kirkegården og blive begraven ved hans Forfædre, mens skulde hensættes til en Side udi

Huset og med Sand overhylles, hvilket hans efterlevende Hustru og Børn med stor Jammer og Klage fortryder, vi andre Pårørende ligeledes. Vi andre Gamle, som går og bereder os hver Dag til Døden og vide ikke en Dags Frist, må vel ske, vi skulle alle ligeledes medhandles, og vi aldrig haver hørt, at ærligt og kristeligt Folk jo måtte komme i Jorden, når det begærendes blev, om det endog var udi den grummeste Pesttid iblandt Menneskene. En stor Jammer er det og for os, at vi skal være udelukket af den kristne Menighed udi disse Passionstider (og hindrede) i at betragte vor Herre Jesu Christi Død og Lidelse, som skal alt være sket for den Landestraf, som Gud af Himlen haver udsendt over os og andre på voris Kvæg, (og) som dog kommer så vidt, som Gud det vil have, og ikke videre."

Indbyrdes Stridigheder forøgede Mismodet. De Bolsmænd, hvis Kvæg endnu var sundt, var overdrevent ængstelige; de, der ikke længere havde noget at miste, udviste ikke tilbørlig Forsigtighed; hver Dag kom der ny Klager til Trøjborg. Blandt andet blev der anket over, at det døde Fæ var så slet tildækket, at Ravne og Krager holdt til ved Kulen, og Gødningen fra de smittede Stalde blev kørt forbi Naboernes Gårde, når Vinden stod på, og at Kvæg, som kunde føre Smitte med sig, løb over hele Græsmarken. I den Anledning skrev Forvalteren: „Det er mig idag bleven berettet, at nogle Indvånere om ikke alle skal have været så ubetænksomme og dumdristige at jage deres Fæ ud og lade det gå over hele Marken, som da i sig selv er ligeså meget, som (om) de med Vold og Magt vilde også påføre dennem Sygdommen, som endnu ved Guds Nåde derfor er forskånede. Sker sligt af Dumhed, da er det noget, som jeg af Søndervollum Mænd ikke haver ventet,

og sker det af en djævelsk Misundelse, som jeg dog ikke tror, da var det en fordømmelig Synd at lade sådan mere end hedniske Omgang gå ustraffet bort, som sandeligen ikke heller skal ske, ifald jeg derom kan få tilforladelig og bevislig Oplysning". — De Pågældende afviste Klagen, og udtalte det Håb, at Hr. Forvalteren ikke vilde lade denne løgnagtige Beretning forblive ustraffet.

Før Foråret var tilende, udbrød der Kvægpest i adskillige Nabobyer i Døstrup, Brede, Visby og Emmerlev Sogne, og snart rasede den over hele Nørreslesvig. På Trøjborg Gods døde 3,077 Stykker Kvæg i Løbet af 13 Måneder; ikke få Storbønder måtte af med 30 til 60 Stykker; de fleste Husmænd mistede deres eneste Ko. — Herom skriver Anders Petersen (Ørsted): „I dette År (1745) var Landet fuldt af Kvæg; eftersom Handel og Vandel ej fuldstændig kunde bruges af Frygt for Fæsygdommen, som daglig nærmede sig til Norden. Da vi havde Kornet indavlet, begyndte den her i Byen, hvor der til den Tid var 300 Stykker Hornkvæg, hvoraf kun 15 Stykker bleve levnede, nemlig 6 Kør og 9 Ungkræ. Af disse vare 4, som ikke bleve syge, og 11 gik Sygdommen igennem; det var alt levende Fæ i Ørsted By. — — Jeg vil endnu love Gud for sin Nåde, at vi beholdt en Ko og en Stud, som gik Sygdommen igennem". — Hans Optegnelser viser, hvorledes Pesten ligesom en Flodbølge i et Tidsrum af 36 År gik tre Gange henover Nørreslesvig. Efter 1746, da den var gået længere mod Nord, forløb nogle År, i hvilke Sønderjyderne blev nogenledes skånede, endskøndt ikke få købte Kvæg i smittede Egne, hvor det var billigt tilfals, og derved førte Sygdommen ind i deres egne Stalde. Faren blev afvendt 1749, endskøndt det dengang så truende ud.

1754 hedder det: „I dette År hørtes intet om Fæsygen“, og i de nærmest påfølgende År bliver den end ikke nævnet. Men 1762 siges der, at den daglig breder sig; 1763 kommer den til Ørsted; 1764 „grasserer den såre stærkt“ rundt om i Haderslevamt, og 1765 er Forholdene ikke stort bedre. Fra 1766 til 70 forekom den endnu her og der; 1769 blev Ørsted atter hjemsøgt, og samtidig var her Misvæxt. Knuget af den Nød, han så i sin Hjemstavn, og fuld af Frygt for Fremtiden, skrev Anders Petersen 1771: „Da alt Landet nu er nedsunket i Armod, forefalder mange Konkurser, så Gårdene koster kun lidet. De Fattiges Antal er utalligt, og Betlere ser man i store Skarer. Mange lide stor Hunger, og den Ene kan ej hjælpe den Anden; Mange give sig til at stjæle og røve, så man næppe er sikker i sit eget Hus“. — Her er dog Vilkårene i det Hele taget skildrede med for mørke Farver. Endnu var der adskillige Bønder, der havde Noget på Kistebunden; et Par frugtbare År med gode Kornpriser hjalp atter mange Bolsmænd på Fode, og dette skete så meget lettere, som der på samme Tid var Fred for Pesten. Men de Hjælpeløses Tal var unægtelig stort, og Forbrydelser forekom i Mængde; blandt andet fortælles der, at „en Del Kirker i Haderslev Amt blev bestjålne, (1773) og i en af dem fandt man en Seddel på Alteret med følgende Påtegning: „Ussel Kirke! Fik kun 2 Rigsdaler. Denne er den tolvte Kirke, vi have besøgt“. — 1776 var der Kvægsyge i Rendsborg-egnen; 1777 forekom den „her og der sønderpå, men bredte sig ikke vidt“; 1778 optrådte den „syd for Flensborg, som gav megen Frygt overalt“, og 1779 nåede den atter Nørreslesvig. Den forknytte Stemning, som nu indtrådte, giver sig tilkende, idet Meldingen om de første

Tilfælde slutter med Udråbet: „Gud hjælpe os alle!“ — Næste År bredte den sig stadig, og 1781 var den endnu voldsom. Da udsendte Regeringen en „Podemester“, som gik fra Gård til Gård og vaccinerede Kvæget. „Men“, siger Anders Petersen, „dette havde onde Følger; thi inden den virkelige Sygdom kom, var der meget, som døde af Svulst og Forrådnelse, så at selv gennemsyget Kvæg kreperede.“ Som Følge heraf indgav Bønderne et Andragende, hvori det hedder: „Vi klage ikke over Gud, når det behager ham at hjemsøge os, men over de onde Mennesker, som have forført vor gode Regering til at styrte os i Armod og bygge deres Fordel på vor Ulykke.“ — 1782 standsede Pesten, og i Løbet af en halv Snes År var dens Følger forvundne *).

Idet Uddragene sluttes, må Forfatteren benytte Lejligheden til at bringe en hjærtelig Tak til alle de danske Sønderjyder, der åbnede ham deres gæstfri Hjem. Særlig Tak bringes de Mænd, som stod ham bi med Råd og Dåd: Gårdejer Iver Friis (Fredsted ved Haderslev), Sekretær L. Hinrichsen (Gram), Godsinspecteur F. Jensen (Gram), Proprietair Jessen på Peberbjerg (Als), Proprietair C. Knudsen på Lysholm (Als), Godsejer Knudsen til Trøjborg (ved Tønder), Proprietair Vilh. Mussmann på Mariegård (ved Haderslev), Gårdejer Philip Møller (Jægerup ved Vojens), Proprietair T. H. Nicolajsen på Skadsgård (ved Tønder), Gårdejer Hans Nissen (Viby på Als), Dyrlæge J. P. Schmidt (Haderslev). — Er det lykkedes, at give et Billede af

*) Omtrent en Fjerdingvej øst for Gram ses endnu nogle sammensunkne Stalde fra Kvægsygens Tid. De er opførte ude på Marken, op til et højt Dige og har Græstørvsvægge; der er en halv Snes Alen imellem hver, og i ingen af dem har der været Plads til mere end én Ko.

Nørreslesvig, som Sønderjyderne vil kendes ved, da skyldes dette hovedsagelig disse Mænds Beredvillighed til i enhver Henseende at bringe Ofre for det dem så kære Fædreland.

21

Fig. 21: Bolsmand Jef Tygesens Håndskrift (fra Emmerlev ved Højer): „Anno 1746 den 9de Januarii var jeg i Hjerpsted og var Fadder til et Barn. Og som jeg red hjem om Aftenen, faldt Hesten med mig og slog mit ene Ben i Stykker og det elendelig. Og som jeg brugte Doctor Hr. Lorentzen til at læge det, haver jeg derfor givet hannem: først en halv Tønde Rug er 3 Mark, nok rede Penge 18 Mark, nok 2 Skæpper Byg er 1 Mark, nok rede Penge 24 Mark, er tilsammen 46 Mark. Til Bødelkonen i Tønder 15 Mark, nok aparte til Stalberg 15 Mark er udi alt 76 Mark". — De sidstnævnte var vel „kloge Folk". (Jævnf. Holbergs Barselstue Act 3, Scene 2—6).

*) „Slesvigske Bøndergårde" indeholder 228 Sider (stor Kvart) og 260 Figurer. Gennem „Udvalget for Boggaver", ved Henvendelse til Dr. Winkel Horn (Blågårdsgade, Kjøbenhavn) fås Folkeudgaven for 4 Kroner. Tillæget (Registre m. m.) indeholder 72 Sider og 33 Figurer, hvoraf største Delen er Kort.

P. H. Lorenzens danske tale.

Ved et løjerligt tilfælde fik jeg først i aftes fat på „Sønderjydske Aarbøger“ 1894. Her (s. 32) opfrisker Johan Ottosen det gamle udsagn af A. S. Ørsted, at P. H. Lorenzen „kun med besværlighed talte dansk.“ J. O. finder dog af gode grunde det „utroligt“, men tilføjer: „Det var ønskeligt, om èn af de endnu levende Mænd, der personlig har kendt Lorenzen, vilde sige sin mening herom.“ — Der var visselig hundreder, som kunde efterkomme J. O.'s ønske; men jeg kender den menneskelige dovenskab og stoler derfor ikke på, at nogen anden gør det. Så vil jeg da erklære, at jeg flere gange har talt i længere tid med P. H. Lorenzen, ligesom jeg har hørt længere udtalelser af ham, men har intet mærket til hin „besværlighed“. Han talte tværtimod let og flydende dansk, famlede ikke efter det slående udtryk for sin tanke, men havde altid det rette ord og den rette vending på rede hånd. Han talte altså, hvad jeg må kalde godt og smukt dansk, og det skulde været underligt, om hans varme frisk strømmende ord ikke slog ned selv hos dem, der helst være frie for indtrykket. — Der er netop lige så megen sandhed i den påstand, at han „kun med besværlighed talte dansk“, som der er i „schleswigholsteinernes“ frække løgn, at sønderjyderne ikke tale rent dansk, men kun en vrængning af dansk. Man vil måske sige, at A. S. Ørsted dog ikke var nogen

„schleswigholsteiner“, men det er at mærke, at han dengang og på den tid gik „schleswigholsteinernes“ ærinde og derfor var fristet til at se meget med deres øjne, høre meget med deres øren, og at dette lettedes ham derved, at P. H. Lorenzen selvfølgelig ikke fornægtede sit bygdemål, men talte det med bygdens tonefald. Stødte dette københavneren, så han knap fandt det rent dansk, så måtte den samme anke gælde bornholmeren J. N. Madvig, nørrejyden Ole Kirk og tusinder andre, hos hvem bygdemålet trådte lige så stærkt frem, som hos sønderjyden P. H. Lorenzen. Og hvor mange fik vi vel da, som talte rent dansk uden „besværlighed“.

Frederiksberg, d. 17. avgust 1894.

Frederik Barfod.

Vort Folks Sydgrænse.

Ved Gennemlæsningen af Hr. Skoleinspektør P. Lauridsens interessante Afhandling om vort Folks Sydgrænse i „Sønderjydske Aarbøgers“ tredje og fjerde Hæfte 1893 rinder et Barndomsminde mig ihu, som jeg ikke kan undlade at meddele. Jeg er født i København i April 1818 og kom i Vinteren 1818--1819 med mine Forældre til Frederikstad ved Ejderen, hvor min ældste Søster fødtes i Juli 1819. I denne By tilbragte jeg min Barndom indtil Året efter min Faders Død, der indtraf i Juni 1830, da min Moder i Forsommeren 1831 flyttede til København. Med vore Forældre talte vi Dansk, men indbyrdes og med Folkene talte vi Plattydsk, som var Samtale- og Hjertesproget i denne By, der væsentlig skylder en hollandsk Kolonisation sin Oprindelse.

Om Fredagen var der Torvedag og medens Vognene holdt på Torvet, stode Folk fra Landet, Mænd og Kvinder, især dog disse på begge Sider af Prindsensgade, en af de to Hovedgader, der fra Torvet føre imod Syd, med Landbrugsprodukter, som Smør, Ost, Æg, Fjerkræ, Grøntsager m. m. Jeg mindes nu, at der, når det hændtes, at vi fulgte med Pigen, der skulde gøre et eller andet Indkøb, her traf flere Koner, der gerne stode samlede og vare iførte en særegen fra de andres afvigende Dragt, jeg kunde godt påvise Stedet, hvor de plejede at stå. Medens de

nu vel forhandlede med Pigen på Plattydsk, det Sprog, hvori de selvfølgelig tiltaltes af hende, talte de indbyrdes et Sprog, som vi dengang kaldte Dansk, skøndt det sikkert har lydt noget afvigende fra det, vi talte med vore Forældre. Denne Iagttagelse gjorde dengang et stort Indtryk på os og jeg mindes, at jeg fortalte den i Hjemmet, og at min Fader dengang udtalte den Formodning, at det vel måtte være en dansk Koloni, der engang i Tiden kunde være kommet til Ostenfeldt. De faktiske og historiske Forhold vare dengang upåagtede og før 1830 existerede der ikke noget fjendtligt Forhold imellem Dansk og Tydsk.

Da det imidlertid forekommer mig, at have en vis Interesse, at det danske Sprog endnu i Slutningen af tyverne, i alt Fald inden 1830, taltes i Østerfjolde, beder jeg om at forunde denne korte Meddelelse en Plads i næste Hæfte af Årbøgerne.

J. Ulrik

Kong Kristian VIII. og den danske sag i Nordslesvig.

Af A. D. Jørgensen.

(Foredrag, holdt ved det danske højskolejubilæum i Skibelund, 8. Septbr. 1894*).

Blandt de mænd, som bør mindes med tak, når den danske folkehøjskole holder jubilæum, står kong Kristian VIII. i første række. Den skole i Sorø, som er bleven nævnt så ofte i disse dage, men som endnu hører til de fromme ønsker, havde i ham sin første og indtil den dag idag eneste ven og talsmand iblandt dem, som kunde udrette noget for dens virkeliggørelse; det var en af kongens sidste regeringshandlinger at underskrive beslutningen om, at Sorø akademi skulde omdannes til en fri og folkelig højskole. Og dette var ikke en indskydelse fra hans sidste dage. Alt 1836 havde han henledet kong Fredrik VI's opmærksomhed på Grundtvigs lille skrift om „det danske firkløver“, og i begyndelsen af 1838 havde denne henvendt sig til prinsen for at tale højskolens sag og straks efter skrevet sin bog: „Skolen for livet og akademiet i Sorø“. Prinsen førte ham ved denne lejlighed til sin hustru, som således gjorde Grundtvigs bekendtskab.

---

*) Nedskrevet bagefter i en noget fyldigere form.

Det var dog ikke blot dette Grundtvigs store fremtidssyn, som Kristian VIII. gik villig ind på og tilbød sig at virkeliggøre; også den gjorte begyndelse i det små, skolen i Rødding, var han med til at fremme. Det er nu om få dage, den 14. September, 50 år siden han gæstede Rødding højskolegård, for at se på forberedelserne her, og derved overfor både venner og fjender vedkendte sig sin delagtighed i det oplysningsarbejde, som her skulde påbegyndes. Men han havde dengang alt forlængst rettet det afgørende hovedslag imod tyskhedens herredømme i Nordslesvig, som er det store vendepunkt i landets nationale historie, udgangspunktet for hele den senere førte kamp. Og når vi her idag er mødtes fra begge sider af grænsen, er der god grund til at rette blikket videre ud, fra Røddings grundlæggelse for 50 år siden til hele den kongelige virksomhed for danskhedens genoprejsning i Sønderjylland, i hvilken denne skole er et enkelt led.

Vi vèd jo alle, at kong Kristian VIII's navn bliver skudt stærkt i baggrunden eller slet ikke nævnes i denne forbindelse. Grunden hertil er let at se. Vi gentager, hvad de mænd har udtalt, som for den store almenhed stod forrest i kampen for den danske folkelighed, og de trådte mere end én gang i skarp modsætning til kongen, hvis gode vilje de vel ikke miskendte, men hvis holdning forekom dem vaklende og hvis evne til at bryde igennem al modstand de ingen tillid havde til. Der blev derfor talt hårde ord både til ham og om ham, og han var i følge sin høje stilling og efter selve sagens natur afskåren fra at retfærdiggøre sig ved at fremlægge de hensyn, der ofte lagde bånd på hans virksomhed for en sag, som han blandt de første havde grebet som et velfærds anliggende

for land og folk og som han til sin dødsdag viste en ubrødelig troskab. Ved hans død skyllede jo den store omvæltning hen over hans gerning, og hans navn blev givet til pris for de mest uskånsomme angreb fra alle sider. Men det turde vel nu være på tide at drage det frem på ny og yde det retfærdighed. Når jeg skal forsøge her at gøre en begyndelse i den retning, er det, fordi jeg har kunnet gennemgå de mangfoldige breve og optegnelser af ham, som er bevarede, og som gør det muligt at følge hans virksomhed og planer så at sige fra dag til dag.

Kristian VIII. var fra ungdommen af, ja fra sin tidligste barndom udpræget dansk. Hans fader, arveprins Fredrik, var den første kongesøn i lange tider, som havde fået en dansk opdragelse; moderen, den meget bagtalte Juliane Marie, havde givet ham de ypperste danske lærere, og han overførte denne opdragelse til sine børn. Prins Kristians danskhed var af en helt anden og langt dybere art end kong Fredrik VI's; denne var vel dansktalende, men uden nærmere kendskab til dansk åndsliv og uden forestilling om nationalitetens betydning for folket og dets selvstændighedsfølelse. Prins Kristian derimod tog med sine rige evner levende del i alt hvad der rørte sig i det danske folk, og han følte sig med hele sin personlighed dybt sammenvokset med alle dets minder og forhåbninger, hele dets ejendommelige natur.

Således blev han også tidlig opmærksom på betydningen af Sønderjyllands stilling mellem den danske krones lande. Da et halvt års tid efter hans tilbagekomst fra Norge, hvor han jo havde båret kronen i nogen tid, men derefter havde opgivet den mod at sikre rigets selvstændighed under forbindelsen med Sverige, forfatningssagen rejstes

for Holstens vedkommende, udtalte han alt i en afhandling om den politiske stilling, at „Slesvig aldrig kan skilles fra Danmark og forenes med Tyskland eller Holsten, eller få en forfatning anderledes end Danmarks“, at „det er en dårlig vane, at Slesvig og Holsten forbindes“, at „der tales dansk i en stor del af Slesvig“, og at „det er skadeligt for rigets forfatning, at forbindelsen mellem hertugdømmerne vedbliver“. Så klart så han alt dengang på disse forhold, og meget vilde sikkert nu have været anderledes, hvis han tidlig var bleven konge eller kongens betroede rådgiver; men kong Fredrik VI. var skinsyg på hans store evner og holdt ham udenfor regeringen, så længe det på nogen måde kunde lade sig gøre. Først 1831, da der skulde indføres rådgivende stænderforsamlinger, fik han sæde i statsrådet.

I foråret 1832 udkom Kristian Paulsens bekendte bog om Sønderjyllands folkeejendommelighed og statsret og han overleverede den selv til prins Kristian. Denne tog straks dens anvisninger til følge, så meget mere som de i det væsenlige faldt sammen med, hvad han alt 1830 havde tænkt sig som det rette. Alt få dage efter talte han med de mest indflydelsesrige mænd, som havde del i hertugdømmernes styrelse, om indførelsen af dansk i de nordslesvigske købstæder og hvor det ellers var folkesprog, og han forlangte, at den nye fællesregering såvel som den nye højesteret i hertugdømmerne skulde deles i to afdelinger, én for hvert hertugdømme, således at der i den sønderjydske afdeling kunde bruges både dansk og tydsk, efter befolkningens forskellige modersmål; der skulde da indføres dansk ved de lavere domstole såvel som i hele den stedlige styrelse. Denne tanke kom han under de følgende forhandlinger atter og atter tilbage til; han søgte at vinde

ministrene for den, han skrev et veltalende indlæg derom til kongen, han tog ordet for det i statsrådet; men alt forgæves. Vel lod præsidenten i det tyske kancelli, Otto Moltke, sig omsider overbevise, vel delte også kongen tilsyneladende hans anskuelse og roste hans gode mening, men statsrådets flertal fulgte dog den indstilling, hvorefter regeringens og den øverste domstols fuldstændige enhed blev fastslået, og kongen gav sit samtykke til denne skæbnesvangre ordning: „Således, skriver prinsen i sin dagbog, blev mit forslag skudt til side, og hertugdømmet Slesvig prisgivet tyskheden for lange år, måske for bestandig!“

Efterat kong Fredrik VI. i året 1837 havde gennemgået en hård sygdom, som nedbrød hans helbred, trådte prins Kristian mere i forgrunden; fra stænderne i det følgende år skrev Hjort Lorenzen hjem: vi taler her ikke mere til Fredrik VI., men til Kristian VIII. Det var i denne tid han skaffede P. Kr. Koch i Haderslev tilladelse til at udgive bladet „Dannevirke“, og Koch udtaler i den anledning „det glade og herlige håb, som vi i stilhed gøre os, om de kommende dage til Deres kongelige højhed.“ Ved denne tid var det også Grundtvig henvendte sig til prinsen om den kongelige højskole i Sorø. Nogen tid efter begyndte syv Slesvigere i København at samle bøger og penge til oprettelsen af danske bogsamlinger i Nordslesvig, og prins Kristian hørte til de mest gavmilde deltagere i denne virksomhed.

I sommeren 1838 vedtog de sønderjydske stænder et forslag om at opfordre kongen til at forelægge lovforslag om indførelsen af dansk rets- og øvrighedssprog overalt, hvor det var kirke- og skolesprog, det vil sige: på landet ned til Flensborg fjord. Dog skulde hverken overretterne

eller regeringen have dansk forretningssprog, ej heller skulde det bruges af sagførerne. Indførelsen skulde foregå straks, hvor embedsmændene kunde det, de andre steder efterhånden ved embedsskifte. Dette blev vedtaget med 21 stemmer mod 18 og støttedes, foruden af forslagstilleren Nis Lorenzen Lilholt, af professor Falck i Kiel, som var født Nordslesviger, og af den frisindede købmand Hjort Lorenzen af Haderslev. Næsten enstemmig foresloges det samtidig at indføre tre timer tysk som skolefag i alle de danske skoler. Næppe var stænderforsamlingen sluttet, før der imidlertid rejstes en stærk bevægelse mod dette forslag; mindretallet, hvortil hertugen af Avgustenborg hørte, besluttede at kæmpe imod det, når et lovforslag i den retning fremkom, og der dannede sig kort efter et fast sluttet politisk parti med det formål for fremtiden at optræde med større kraft og efter en samlet plan. For første gang opstilledes hos os den velbekendte parlamentariske lære, at et forslag ikke skal behandles efter som det i sig selv er gavnligt eller retfærdigt, men efter som det passer ind i de politiske forhold og stillingen mellem regering og repræsentation. Alle var da også enige i, at sprogsagen endnu ikke ved denne lejlighed vilde have fundet sin afgørelse, dersom kong Fredrik VI. havde oplevet den næste stænderforsamling, da han næppe vilde have forelagt et dertil sigtende lovforslag; i alle tilfælde vilde det være bleven forkastet af stænderne.

Men forinden man kom så vidt, besteg kong Kristian VIII. tronen, og et halvt år efter ordnede han sagen uden at tage stænderne på råd, ved et kongeligt reskript til regeringen i Slesvig, det såkaldte sprogreskript af 14. Maj 1840. Herved toges stændernes forslag af 1838 til følge,

dog således at indførelsen af dansk fastsattes til næstkommende nyår for alle embedsmænd, såvel som for sagførere; kunde nogen ikke efterkomme dette påbud, skulde der derom gøres indberetning til nærmere foranstaltning. Endvidere blev det pålagt regeringen at undersøge, om ikke det danske talesprog strakte sig længere mod syd end skolesproget, og særlig om sprogforholdene i købstæderne, hvor skolesproget var tysk. Endelig indførtes de begærede tre timer tysk i Nordslesvig, dog udenfor skoletiden og således, at det blev en frivillig sag for forældrene, om de vilde lade børnene deltage i dem.

Denne afgørelse af sprogstriden vakte et overordenligt røre. Det var et resolut og gennemgribende skridt af den enevældige konge, gjort imod statsrådets råd; selv Otto Moltke og Ørsted anså det for alt for voveligt, men for kongen var det et længe overvejet og fast besluttet forsæt. Det var et brud med århundreders politik i Sønderjylland, udgangspunktet for en fuldstændig opgørelse mellem dansk og tysk, der måtte føre til sprogenes ligeberettigelse i alle forhold. Alle nogenlunde fremskuende mænd måtte kunne se dette; kongen var i den henseende aldeles på det rene med sig selv.

Der rejstes straks en forbitret modstand mod reskriptet: af embedsmændene, der begyndte med at erklære, at de ikke kunde bringe det til udførelse; af adel og godsejere, der påstod, at de havde ret til at varetage rets- og øvrighedssager i det sprog, de selv ønskede, og af sagførerne, der ikke vilde skrive dansk og senere dannede en forening, hvis medlemmer forpligtede sig til ikke at føre danske sager videre for overretterne. Stænderforsamlingen, som kort efter trådte sammen, vedtog med 33 stemmer mod 9

at tilråde reskriptets ophævelse, og selv dette mindretal forsikrede, at det ikke ønskede at føre sagen videre: man vilde ikke have dansk ved de højere avtoriteter, man vilde ikke flytte sproggrænsen mod syd eller ud over stæderne, og man ønskede intet fællesskab med Danmark. Kongen lod sig imidlertid ikke bringe fra sin vej; han indførte vel enkelte lempelser, især for sagførerne, der jo i god tro havde bosat sig i et land med tysk retssprog og ikke uden store vanskeligheder kunde tilegne sig et nyt, hvis juridiske udtryksmåde var dem fremmed, selv om de kunde tale det sønderjydske folkesprog, — men gennemførelsen af den hele foranstaltning blev ikke, som selv højtstående embedsmænd tilrådede, stillet i bero; den skulde og måtte fastholdes.

Men sprogreskriptet havde endnu en anden følge; det fremkaldte et omslag i stemningen i Nordslesvig. Peter Hjort Lorenzen havde alt i enkelte spørgsmål begyndt at fjerne sig fra sine frisindede meningsfæller, blandt hvilke han indtog en meget fremskudt plads; han var en af Slesvigholstenernes bedste mænd. Endnu ved Kristian VIII's tronbestigelse havde han dog foranlediget afsendelsen af en tysk adresse fra byrådet i Haderslev, i hvilken der forlangtes indførelsen af en slesvigholstensk fælles-forfatning. Kort efter begyndte han at vakle i sin opfattelse af frihedens fremtidsudsigter i Danmark og i hertugdømmerne, og efter sprogreskriptets kundgørelse hældede han mere og mere til den anskuelse, at en kongevilje som den, der her havde givet sig til kende, vilde være istand til at bryde enhver modstand også i andre retninger. Det kom da til det bekendte omslag i hans politiske stilling, og med Hjort Lorenzen fulgte indflydelsesrige mænd i de andre købstæder såvel som på landet, fremfor alle Lavrids Skau. Andre derimod tog nu mere afgjort parti for modstanderne,

og særlig gjaldt dette hertugen af Avgustenborg. Hans tidligere venskabelige forhold til kongen kølnedes derfor efterhånden, og medens i 1840 og 1841 Hjort Lorenzen mere og mere sluttede sig til de danske og opstillede et vidtgående fremtidsprogram i national retning, ophørte efterhånden enhver politisk tankeudveksling mellem de to svogre, selv om de endnu i flere år vedblev at stå i venskabelig familieforbindelse. Når man i almindelighed også senere antog, at kongen stod under indflydelse af hertugen, var dette uden al grund; spændingen mellem dem voksede fra år til år, indtil enhver meddelelse mellem dem, også i familieforhold, ophørte.

Det samme var derimod ikke tilfældet med hertugens broder, prins Fredrik af Nør. Han var en mindre påståelig natur, stod ofte i et spændt forhold til sin broder og ønskede at spille en politisk rolle på egen hånd. Da derfor misfornøjelsen med kongens bestræbelser til bevaring og udvikling af monarkiets enhed og for det danske sprogs ret i begyndelsen af året 1842 nåede en betænkelig højde, kaldte Kristian VIII. prinsen til København for at rådføre sig med ham om den forestående hærreform, til hvilken han havde indleveret et forslag, som fandt bifald i militærkommissionen, og ved denne lejlighed overtog han embedet som statholder og kommanderende general i hertugdømmerne. Kongen har gjort optegnelser om sine forhandlinger med ham i den anledning. Prinsen gjorde gældende, at det for at berolige stemningen i hertugdømmerne var nødvendigt at optage en mand herfra i statsrådet, der for øjeblikket kun bestod af kongerigske ministre. *) Dette

*) Rantzau-Breitenburg, der vel formelt endnu var medlem, boede på sine godser i Holsten.

råd fulgte Kristian VIII. ved at udnævne Reventlov Criminil, men samtidig med ham A. S. Ørsted til minister. Prinsen blev statholder og general, efterat have lovet lojalt at underordne sig kongens politik: ikke at forandre statsdelenes nuværende ordning og de til bedste for danskheden trufne foranstaltninger; kunde han ikke mere følge kongen, vilde han tage sin afsked. Denne udnævnelse bidrog til at bringe ro i sindede i Holsten, medens hertugen følte sig tilsidesat. I Danmark, hvor dette forhold var ubekendt, vakte den store betænkeligheder og en hidsig opposition, idet man tillagde statholderembedet en betydning, som det ikke havde. Efter regeringens oprettelse var nemlig alle de tidligere statholderforretninger gåede over til denne, og prinsen siger selv i sine erindringer, at han ved sin tiltrædelse egenlig blot fik afgørelsen af sager vedrørende tilladelse til skuespil og markedsgøgl. Da han hurtig tabte kongens tillid, fik han heller aldrig nogen egenlig indflydelse, om han end bevaredes i sin stilling så længe som muligt for at undgå et offenligt brud. At han havde kommandoen over de i hertugdømmerne liggende tropper, kunde ganske vist have medført farer, hvis urolighederne var bleven mere alvorlige; men kongen havde det jo i sin magt til enhver tid at flytte om imellem hærens afdelinger og derved sikre opretholdelsen af den offenlige ro.

Den skete udnævnelse påvirkede da ej heller i mindste måde kongens nationale politik. Han lod fremsætte forslag om ophævelsen af toldgrænsen ved Kongeåen, om fælles stænderkomiteer for hele monarkiet, om en fælles undervisningsdirektion m. m., og da hærreformen gennemførtes, overrakte han selv regimenterne i Rensborg deres nye

faner, som alle var dannebrogsfaner, medens de ældre fremstillede landsdelenes våbenmærker o. l.

Derefter kom så det store sammenstød i stænderne i November 1842, da Hjort Lorenzen talte dansk. Der rejste sig en storm imod ham fra tysk side, men kongen erklærede, at det var de danske deputeredes „naturlige ret“ at tale modersmålet, og at han vilde værne om denne ret. Hjort Lorenzen skrev med rette hjem: „vi har sejret!“ Kort efter kom han til København, hvor flertallets brutale optræden føltes som en forhånelse af selve den danske nationalitet og fremkaldte en stærk bevægelse; han følte meget vel, at han havde både kongen og hans privatsekretær Adler, såvel som enkelte af ministrene på sin side, men alle tilrådede de ham dog mådehold. Kongen især bad ham om at berolige stemningen, men Hjort Lorenzen afslog dette, idet han påstod, at også sagen dermed vilde falde til ro og alt blive ved det gamle; hans opgave måtte det blive at forurolige og holde bevægelsen i live, indtil man havde opnået, hvad der var ret: fuld lighed for det danske sprog både i stænderne og ved oprettelsen af læreanstalter.

Det er bekendt nok, hvorledes dette sammenstød altid er bleven fremstillet for os til nedsættelse af kong Kristian VIII.; hans holdning bliver betegnet som vaklende, frygtagtig og umandig. Men med stor uret. At Hjort Lorenzen ønskede en hurtigere og kraftigere handling, var naturligt nok, og at man i sin harme i kongeriget vilde have den kongelige magt anvendt i hele sit omfang, ligeså; men kongen havde også andre hensyn at tage. Den historiske udvikling er i det hele taget ikke slet så simpel og usammensat som man ofte antager, og især dengang, i det offenlige

livs barndom, antog. Enhver stor sag, som kommer op og vil frem, møder ikke blot sin modstand, men dens venner vil også som oftest dele sig i to hold. Der er noget, man kunde kalde tokammersystemet i selve den naturlige udvikling. Ved folkerepræsentationens deling i to kamre har man jo søgt at sikre udviklingens mest betryggende fremskriden; det ene skal føre tankerne frem, virke for dem, udbrede og uddybe dem; det andet skal indordne dem i det bestående, tillempe dem efter forholdene og sørge for at de ikke afstedkommer skade og brud ud over det uundgåelige. Denne dobbelthed har selve livet lært os; hvor et af disse led mangler, vil udviklingen enten gå i stå eller skyde ud over målet og føre til tab og tilbageslag fra anden side.

I den sønderjydske sag betegnes disse to sider på en fyldig og såre tiltalende måde af Hjort Lorenzen og Kristian VIII. Medens den første var ung i sin danskhed, nylig omvendt og derfor hidsig på det, opfyldt af iver efter at komme sine tidligere meningsfæller, der nu hånede ham som en overløber, til livs, — var kongen jo gammel i kampen og klar over dens gradvise forløb. Medens Lorenzen var en fyrig folkefører, utålmodig efter at nå det endelige mål, hensynsløs i sin optræden overfor venner og fjender, var kongen bunden ved mange og vigtige hensyn til sine andre undersåtter og andre statsformål, ligesom han af naturen og som følge af sin høje dannelse var en hensynsfuld mand.

Det gjaldt jo om at gennemføre danskhedens sag i Sønderjylland uden afgørende brud med monarkiets tyske indbyggere. Disse skulde lære at indsé, at det danske sprog havde en naturlig ret, som kunde gøres gældende

uden at berøve dem noget af deres. Sligt går ikke så let i virkeligheden som på papiret. Den dalevende slægt var opvokset i forestillingen om hertugdømmernes enhed overfor kongeriget, det var ingen tilsnigelse, som man har villet påstå, men desværre en kendsgerning af sørgeligste art. Sproget i Nordslesvig truede nu med at gøre brud på denne enhed og man så i danskhedens sejr ikke blot et nederlag for en stor del af embedsstanden, men en begyndende opløsning af det politiske legeme Slesvig-Holsten, til fordel for Danmark.

Samtidig trådte en anden fare frem, den dobbelte arvefølge. Kongen havde fået sin søn gift anden gang, men man mente alt nu at kunne skønne, at også dette ægteskab vilde blive barnløst, måske opløses ved en ny skilsmisse. Kronen vilde da gå i arv til kvindelinjen, men her stod for hertugdømmernes vedkommende påstand mod påstand: fra dansk side holdt man med rette på, at Sønderjylland skulde følge kongerigets arvegang, medens man var uvis med hensyn til Holsten; Avgustenborgerne derimod påstod, at de i så tilfælde vilde arve begge hertugdømmer. Denne vanskelige sag anså kongen det for sin opgave at få ordnet før sin død, da han ikke kunde gøre regning på, at det vilde lykkes for hans søn, som på grund af sit uregelmæssige liv og sine lidet udviklede evner kun nød ringe tillid og anseelse blandt de store magters monarker, og det var af stor betydning ikke at ægge stemningen i Holsten mere end nødvendigt for ikke at umuliggøre en mindelig overenskomst. Endvidere vidste kongen så godt som nogen, at indførelsen af en friere forfatning i alle kronens lande kun var et tidsspørgsmål, og at der også herved vilde optårne sig uoverstigelige vanskeligheder, hvis

modsætningen mellem landsdelene fik lov til at udvikle sig i hele sin skarphed.

Dersom danskheden i Nordslesvig ikke havde været til, vilde alt dette forholdsvis have været en let sag at ordne. Man ønskede ikke i Holsten at skilles fra Danmark og arvefølgens ordning vilde ingen modstand have fremkaldt, da Avgustenborgerne var ilde lidte i alle samfundskredse; også forfatningssagen vilde da uden vanskelighed have kunnet bringes i orden, da frihedsmændene i kongeriget og i hertugdømmerne fra først af arbejdede hånd i hånd. Men det nationale spørgsmål i Nordslesvig umuliggjorde foreløbig enhver overenskomst; opgaven blev at opnå en ordning uden at lade denne befolkning i stikken, at give den sin ret uden at støde de andre fra sig. Når man allerede ved denne tid overfor Slesvigholstenernes påstand på den afgørende grænse ved Kongeåen stillede en anden, en deling af monarkiet ved Ejderen, og troede at kunne gennemføre den i henhold til gamle historiske minder og statsretlige forhold, så kunde kongen ikke gå ind herpå, før der forelå en tvingende nødvendighed, men måtte modsætte sig et overgreb, som kun kunde føre til tab. Vilde man appellere til magten, måtte det huskes, at Slesvigholstenerne havde Tyskland i ryggen, en omtvistet arvefølge og lange tiders hævd at støtte sig til.

Fra sammenstødet i Slesvig stændersal i November 1842 udgik der mægtige folkebevægelser til begge sider. Slesvigholstenerne modsatte sig ethvert skridt til monarkiets befæstelse, ethvert forsøg på at styrke forbindelsen mellem Slesvig og Danmark. Da kongen oprettede en filial af nationalbanken i Flensborg, gjorde de påstand på at få en „landesbank“ i Rensborg; de krævede en tysk

officérskole og tysk kommando i deres hærafdeling; de vilde have særskilte finanser uden toldénhed; imod indførelsen af danebrog i hæren satte de en ny opfunden landsfane, som de begyndte at bruge ved alle festlige lag; sangen „Schleswig-Holstein“ opstod som udtryk for modstanden imod hertugdømmernes adskillelse og det tyske sprogs fortrængelse fra herredømmet.

Men også den danske sag gjorde nu mægtige fremskridt. Prof. Clausen optrådte i Schouws „Danske ugeskrift“ til forsvar for Hjort Lorenzen og med krav på, at det danske sprogs ret skulde respekteres; grev Knuth og andre ansete mænd sluttede sig hertil, og der dannedes en forening „for dansk undervisnings fremme i Slesvig“, den forening, som senere bekostede Rødding højskole. Estrup til Kongsdal, ministerens fader, gav 16,000 kroner til oprettelsen af en lærestol i slesvigsk ret ved universitetet. Grundtvig gik til kongen for at tale højskolens sag, og denne rådførte sig med Ingemann om en omdannelse af Sorø akademi. Samtidig var det pastor Hagen i Mjolden henvendte sig til Ploug og Clausen, og disse mænd gjorde alvor af at udkaste planen til den folkelige højskole i Haderslev amt.

I selve Nordslesvig holdtes der som bekendt fest for Hjort Lorenzen i Sommersted, derpå en almindelig folkefest på Skamlingsbanke, medens den slesvigske forening dannedes for at samle befolkningen under de forestående kampe.

I foråret 1844 udkom det såkaldte „sprogpatent“, som foreløbig ordnede det danske sprogs forhold i stændersalen. Forsamlingen havde frarådet enhver bestemmelse herom, idet den lovede at tilstede enhver, som bevislig var ude af stand til at udtrykke sig forståeligt på tysk, at tale

dansk; men herved kunde kongen selvfølgelig ikke lade det bero. Efter lange forhandlinger i statsrådet vedtoges det at bestemme, at enhver deputeret, „som ikke tiltroede sig at være det tyske sprog tilstrækkelig mægtig“, kunde gøre anmeldelse derom i det første møde og da tale dansk; denne anmeldelse skulde tages til efterretning og kunde ikke gøres til genstand for forsamlingens skøn. Hjælpesekretærerne skulde derfor kunne dansk, men tage foredragene til protokols på tysk. Enhver kunde stille forslag og andragender på dansk.

Udstedelsen af dette patent vakte en storm i København, hvorfor det modtoges med ro i hertugdømmerne. Lavrids Skau optrådte dog med stort mådehold overfor kongen, der forlangte, at de danske deputerede skulde indfinde sig i stænderne og stille forslag dèr, hvis de ønskede en videre gående ligeberettigelse; han vilde da gå med hertil. Patentets ord forstod han således, at Hjort Lorenzen med rette kunde blive ved at tale dansk, da det kom an på enhvers eget skøn, hvilke fordringer han vilde stille til sig selv og det sprog, han førte. Alle var da også enige om, at de danske deputerede burde gå til Slesvig, kun Hjort Lorenzen modsatte sig og rasede mod sine venner. Han blev vel bragt til at give efter, men forandrede i sidste øjeblik sin beslutning og afgav en offenlig erklæring om ikke at kunne underkaste sig dette formentlig forsmædelige vilkår. De andre måtte da bøje sig for hans vilje. Men hvor langt han her havde skudt over målet, viste sig to år efter, da han var død og de danske deputerede uden indsigelse gik til Slesvig, medens kun én af dem, Nis Lorenzen, forbeholdt sig „somme tider“ at tale dansk. Da sagen dengang (1846) forelagdes i stats-

rådet, holdt alle ministre for, at der ikke var nogen grund til at gå videre, således som kongen ønskede; selv kronprinsen (Fredrik VII.) ytrede, at „det kun var agitation, mere fremkunstlet end virkelig.“

Den store bevægelse i København og kongeriget, som fik sit udtryk i en adresse med 20,000 navne, vakte ganske naturligt bitre følelser hos kongen. Da prof. Schouw overrakte ham den, svarede han: „Jeg erkender gerne det patriotiske sindelag, som har fremkaldt denne adresse og som jeg deler med Dem; de offenlige foranstaltninger til det danske sprogs opretholdelse i det nordlige Slesvig vidner noksom derom.“ Han kunde, fortsatte han, ej her svare på en sag, som behandledes i en valgt forsamling i en anden landsdel; dog vilde han ytre, at fædrelandssindede mænd hellere må optræde forsonende end énsidig og at det er lettere at forurolige end berolige sindene: „det første sker ved at samle underskrifter rundt om i landet, det sidste overlader De til kongen. Dog jeg vil håbe, at kraften ikke skal fattes mig for at dette kan lykkes.“

Samtidig vedtog og offenliggjorde den slesvigske forening en meget nærgående udtalelse („protolekstrakten“) og Lavrids Skau skrev under indtrykket af Hjort Lorenzens harme sit bekendte brev til kongen, hvori han tiltalte ham som ligemand, og som han var uforsigtig nok til ligeledes at lade komme offenlig frem. Foreningen blev herefter lukket og undersøgelser anstillede, hvis forløb ikke var nær så heldig for bønderne, som Skau giver det udseende af i sine bekendte fremstillinger. Det er ej heller rigtigt, når man har påstået, at der fandt et omslag sted i kongens holdning efter en samtale med Hertel og Skau på Før, eller efter Tillisch's død på Gram.

Kongen havde ikke noget øjeblik opgivet sin danske politik i Nordslesvig, om han end med rette forbitredes over den uforstand, hvormed man optrådte imod ham. Han havde den 15. Juni, seksårs dagen efter „Dannevirkes“ udgivelse, givet sit samtykke til højskolens oprettelse i Rødding, og den 11. Juli bestemte han, at alle meddelelser fra de kongelige kollegier i København og fra regeringen i Slesvig til private i det danske Slesvig skulde tilstilles disse i en retsgyldig dansk oversættelse, „indtil disse avtoriteter selv kunde udfærdige dem på dansk.“ Her var der altså sat et nyt mål for modersmålets ligeberettigelse. Kort efter, i månedens slutning, ankom kongen uventet til Åbenrå for at undersøge, om det var sandt, hvad man påstod, at tingbøger og andre protokoller endnu førtes på tysk. Han fandt, at de var danske. Det samme gentog sig i Haderslev, hvor han tog ud til tinghuset i Tørning for at se den bekendte mindetavle om sprogreskriptet, som herredsfogden ikke havde villet give plads. Endvidere lod han sognefogderne fra Østeramtet sammenkalde for at spørge dem ud om sprogforholdene; han opfordrede dem til at holde over modersmålet i skolen, og klage, hvis det ej blev adlydt, hvad der var bestemt. Han gennemgik alle regeringsforanstaltninger fra 1840 af og sluttede med at sige, at hvis nogen sagde, at han var mindre dansksindet end forhen eller gik i Tyskernes ledebånd, da var det åben usandhed. Derefter tog kongen til Før, hvor han modtog Hertel og Skau, der bad ham om forladelse for deres overilede angreb; til Skau sagde han, at han måtte takke Gud, han havde en så nådig konge, men denne sag skulde stå ham åben, hvis han oftere tillod sig sligt. På hjemvejen undersøgte han også i Tønder

tingbøgerne og tog så over Ribe, Gram og Rødding til Nørrejylland. Da statholderen tilbød ham ledsagelse af ryttere gennem Nordslesvig, gav han det bekendte svar: „jeg stoler trygt på det dansktalende nordslesvigske folks sindelag mod kongen, og når de danner en vagt for at vogte om kongens person, så er det lige så sikkert som om jeg var omgivet af min garde.“

Atter arbejdedes der rolig videre under voksende modstand fra slesvigholstensk side, idet dog arvefølgens ordning efter Roskilde-stændernes opfordring nu trådte i forgrunden. Der blev nedsat en kommission til at drøfte dette spørgsmål, uden at den dog kunde komme til noget resultat for det egenlige Holstens (det gamle grevskabs) vedkommende, medens alle var enige i at erklære Slesvigs arvefølge i overensstemmelse med kongeloven for utvivlsom. Kommissionen frarådede dog at lade dette fremtræde i en kongelig kundgørelse, således som de danske stænder havde ønsket, og statsrådets flertal støttede denne mening, da det vilde være farligt at ytre tvivl om Holstens fremtid. Men kongen var bestemt på at sikre Slesvigs fremtid for alle tilfælde og førte sin mening sejrrigt igennem i syv lange statsrådsmøder, der holdtes i uafbrudt følge i én uge. Hele statsrådet, også Ørsted og Criminil, der til det sidste modsatte sig udstedelsen, underskrev det såkaldte „åbne brev“ (af 8 Juli 1846), som fastslog Slesvigs uadskillelige forbindelse med den danske krone. Det er et vidnesbyrd om den overlegne personlighed, den styrke i overbevisningen og den uimodståelige veltalenhed, kongen rådede over, at han trængte igennem i denne sag uden at behøve at forandre sit ministeriums sammensætning; hertugen udtalte da også i sit senere forbitrede stridskrift mod ham og hans politik,

at han havde været i besiddelse af en dæmonisk magt over udmærkede mænd, så de bøjede sig for hans vilje uden at kunne hævde deres egen overbevisning.

Udstedelsen af det åbne brev fulgtes af indsigelser og stormende optrin i hertugdømmerne, medens kongen som sædvanlig ved denne tid opholdt sig på Før. Her afskedigede han prinsen af Nør og inddrog hans embede, medens han satte pålidelige mænd i spidsen for regeringen på Gottorp og det tyske kancelli. Skønt advaret for mulige urolig-heder tog han senere fra Før til Slesvig, hvor der fore-faldt gadetumulter under hans nærværelse; derfra til Rens-borg, hvor han talte til garnisonen, til Neumünster, hvor det nylig var kommen til sammenstød med tropperne, og til Pløn, hvor han blev en måned med udflugter til for-skellige egne i Holsten.

Den stærke bevægelse lagde sig efterhånden og en smuk Oktoberdag vendte kongen tilbage til hovedstaden, modtagen på toldboden og Langelinje af en uoverskuelig menneskemængde, som jublede ham imøde, fulgte ham til Amalienborg og vilde have hædret ham ved at trække vognen. Da han nogle aftener efter viste sig i teatret, hyldedes han i en sang af Heiberg til nationalsangens toner som „søn af Skjold“ og blev genstand for en jublende hyldest.

Kristian VIII. havde ikke glemt sprogsagen over de andre, mere påtrængende spørgsmål. Viborg-stændernes adresse om at værne om den danske nationalitet havde givet ham anledning til at forelægge det danske kancelli, hvem det ellers ikke vedkom, dette spørgsmål, og kancelliet havde på grundlag af en vidtløftig erklæring af Ørsted foreslået, at der skulde anstilles en undersøgelse af folke-

sprogets grænser i Sønderjylland; hvor da dansk var ublandet talesprog, skulde det indføres i skolen og styrelsen, hvor der taltes blandet dansk og tysk, skulde skolen give nogle timers undervisning i dansk og kirkesproget være blandet. Derimod frarådede kancelliet oprettelsen af danske læreanstalter indenfor hertugdømmets grænser og af et læreembed i slesvigsk ret i København, da der ikke gaves nogen sådan ret (men kun en slesvig-holstensk!). Kongen tog det første forslag til følge og pålagde regeringen på Gottorp at undersøge sprogforholdene; derimod lod han sig ikke af sit danske kancelli stanse i bestræbelsen for at få oprettet danske dannelsesanstalter: 11. Juni 1847 toges der bestemmelse om et skolelærerseminarium i Vonsbæk og på årets sidste dag om Haderslev latinskoles omdannelse i lighed med de kongerigske skoler. Dagen før havde han taget bestemmelse om Sorø frie højskole. Det var blandt hans sidste regeringshandlinger; de stod i nøje forbindelse med, hvad han dengang var fuldt optagen af, indførelsen af en fri folkelig forfatning, hvis lykkebringende følger han anså for nøje knyttede til en rigere og friere undervisning for folkets brede lag. Overvældet af en heftig sygdom straks i begyndelsen af det følgende år, vedblev han til det sidste at sysle med de to tanker, glad ved at stå deres virkeliggørelse så nær. Da tog døden ham og en ny tid kuldkastede alle hans planer, for under ualmindelige forhold at føre de tanker, han havde villet virkeliggøre langsomt og sikkert, til en hurtig og forhastet sejr.

Det var et mærkeligt liv og en stor kongegerning, som således blev afsluttet lige før omvæltningen 1848. Kong Kristian VIII. havde haft sin rige del i store gennembrud af det nationale liv i alle det gamle danske riges

lande, først i Norge, senere i Danmark og Sønderjylland, og ikke alle de mænd, som stod ved hans åbne grav, var blinde derfor. Smukt og fyldigt, om end tillige vemodigt kommer det frem i den sørgekantate af J. L. Heiberg, som blev sungen ved universitetets mindefest for ham, især i følgende sang:

Højt stod han stillet på fjeldet,
en yngling med flagrende lok,
han slog på frihedsvældet
som Moses med Arons stok:
og klippens revnede sider
en sprudlende bæk fornam,
med vande for kommende tider, —
men ingen dråbe for ham!

Han stod i de dybe dale
som mand, da lokken var brun,
for frihedens nattergale
han planted et skov-pavlun:
og dalen til alle sider
en spirende vækst fornam,
med skygge for kommende tider, —
men ingen skygge for ham!

Dog ej først døden ham bragte,
men livet lønnende krans,
thi skønhed og højhed lagde
sin trofaste hånd i hans,
og samklangs-toner omsider
i folkets røst han fornam:
de nå til kommende tider,
men lønnede dog alt ham!

Disse „samklangs-toner“ skal da også lyde her, ved den danske folkehøjskoles mindefest, — „omsider“, må vi vel sige med digteren. Hvor forunderligt er det ikke, at for denne konge, som satte eftermælets herlighed så højt, er der ingensteds rejst noget synligt minde; han der fik den første smukke hyldest af nordslesvigske bønder,

mindetavlen i Gram herreds tingstue, der blev ødelagt i oprøret, han nævnes end ikke på Skamlingstøtten blandt de mænd, som har været med i kampen for modersmålets ret! Men herpå ligger der jo ringe vægt! Hvad der derimod er af betydning for vor egen skyld, er at hans navn atter fremdrages og nævnes med ære og med tak, hvor gode danske mænd bringes på tale, — med tak både for, hvad han fik lykke til at udrette, og hvad han stræbte efter som sit mål, men ikke nåede!

Efterskrift.

Da foranstående foredrag, siden det fremkom har været genstand for megen omtale, — både stærk tilslutning og stærk modsigelse, — kan der være anledning til nu, da offentliggørelsen er bleven en del forsinket, dels at føje en og anden nærmere oplysning til de meddelte historiske kendsgerninger, dels at ledsage det med nogle, som det forekommer mig, nærliggende betragtninger.

Det må dog straks bemærkes, at det kun er ganske enkelte punkter, her vil kunne berøres; en fuldstændig redegørelse og bevisførelse for min opfattelse af kong Kristian VIII. vil jo kun kunne gives i en samlet fremstilling af hans regeringshistorie

Hvad der da først trænger til nærmere omtale, skønt jeg i min mindetale selvfølgelig ikke fandt nogen anledning til at berøre det, er den bebrejdelse mod kongen, at han manglede mandigt mod og at han var vaklende i sine beslutninger. Heri er der noget sandt, men også en stor overdrivelse, og som oftest et fuldstændigt fejlsyn. Kristian VIII.

var en i højeste grad intelligent mand, og han havde alle de fortrin og fejl, som plejer at følge med intelligensens ensidige udvikling og som vort offenlige liv har at takke for så meget lys og adskillig skygge. „Intet menneskeligt var fremmed for ham;“ han fulgte så at sige alle livets fænomener med den fuldeste interesse og den klareste forståelse, få har haft færre fordomme på det åndelige livs områder end han, få har med så udholdende opmærksomhed fulgt alle samfundets rørelser i stort og småt. Skyggesiden herved er jo den, at den personlige produktivitet, evnen til selv at frembringe og handle, svækkes, betænkelighederne får et alt for stort råderum. Dette mærkes på mange punkter i Kristian VIII's regering; det ses at han ikke mere var nogen ung mand, da han besteg tronen; han forstod ikke at tie og overveje i tavshed for da at handle med udelt kraft; alt for mange indviedes i hans betænkeligheder, han ønskede så at sige at høre alles mening, før han tog sin beslutning.

Men når man lægger vægt herpå, ligger det spørgsmål dog nær, om han da overhoved ikke kom til at handle og om hans handlinger var ængstelige, ufuldbårne og vaklende, om han viste mangel på mod i udførelsen af hvad han havde besluttet? Intet af dette vil med rette kunne påstås. Hverken den danske eller den slesvigholstenske presse skal rose sig af at have haft nævneværdig indflydelse på hans handlinger, skønt begge angreb ham skånselsløst; overfor Fredrik VI. hævdede han i en årrække sine afvigende liberale anskuelser, og hvor lidt embedsmændene formåede overfor hans omfattende og gennemgribende reformarbejde i administrationen er bekendt nok. Hans optræden efter det åbne brevs udstedelse viser

sandelig ingen mangel på personligt mod, og i åringer at være en upopulær mand i sin hovedstad, stadig genstand for de voldsomste udfald og forhånelser, uden at tabe ligevægten og enten give efter eller misbruge sin ubegrænsede magtfuldkommenhed, er ikke enhver given. Når man stadig har villet anføre hans optræden i Norge 1814 som bevis på halvhed og umandighed, da har den nyere tids klarere opfattelse af hine begivenheder forlængst renset hans minde i den henseende. Hvad han vovede ved at modsætte sig Kieler-fredens udførelse var langt mere, end hvad han kunde tænke på at vinde; forsøget på at hævde Norges selvstændighed var et voveligt og ridderligt skridt, der meget let kunde have kostet ham også Danmarks krone, og det anerkendes vel nu fra alle sider, at han ved sin optræden dengang indlagde sig en uforgængelig fortjeneste af det norske folk. Når man sådan uden videre har brudt staven over hans nedlæggelse af kronen, da er det kun et af de mange tegn på, hvor umodne vore domme om de store politiske begivenheder er. På helt middelalderlig vis vil vi kun se helten i den, „som kunde ikke vige", uden hensyn til alle de givne betingelser, uden forståelse af verdens faktiske magtfordeling. En fortsat modstand fra prinsens side vilde dengang ufejlbarlig have ført ham selv i ulykke og fremkaldt et almindeligt frafald i Norge med al den skænsel og de ulykker, som deraf vilde være fulgte. Han havde ved sin resolute handling opnået for folket, hvad der kunde opnås.

Historiske personer må imidlertid finde sig i slige domme af dem, som aldrig selv har stået overfor store forhold; i blade og skrifter kan meget siges og gentages, som kun vidner om ringe forståelse af hvad den enkelte

i det givne øjeblik kan udrette. Værre er det, når mænd, som selv har prøvet at bære et ansvar, fælder nedsættende domme om samtidige personer. Og det kan ikke nægtes, at dette er tilfældet for kong Kristian VIII's vedkommende. Jeg skal kun nævne en enkelt af hans angribere, en af de mest ansete mænd blandt hans samtidige, professor H. N. Clausen. Også han bebrejder ham mangel på mandig fasthed, både i Norge og Danmark. Og hvad har så Clausen selv udrettet i de år, da han påtog sig et medansvar for rigets styrelse? Han trådte ind i ministeriet i November 1848 for her at repræsentere den mådeholdne frihed og den nationale sag, og han sad der til Juli 1851, da så at sige alt det var opgivet, som havde stået på hans program. Han holdt på en deling af Slesvig efter nationaliteterne, en lempelig og retfærdig ordning af sprogforholdene på grundlag af befolkningens ønsker, og dog gled han med de andre over imod helstaten og han gjorde intet for at afværge en ensidig og voldsom afgørelse af sprogsagen, som han endog senere forsvarede med den største iver. Han var med at forelægge og få vedtaget en grundlov, hvis hele grundlag var vidt forskellig fra hvad han havde udtalt sig for „ved tronskiftet". Jeg nævner ikke dette for at bebrejde Clausen det; thi forholdene var selvfølgelig meget stærkere end han og det kan have været det eneste rette, at han blev i statsrådet det længst mulige for på hvert punkt at forfægte sine anskuelser. Men hvad der vel vil kunne bebrejdes ham er, at han ikke under denne virksomhed fik en anden og rigtigere målestok for, hvad magthaverne i en lille stat formår og hvilke hensyn der må tages ved bedømmelsen af deres handlinger.

Kristian VIII. havde ved sin alder og de rige politiske

erfaringer, han havde indsamlet også som opmærksom iagttager, et meget væsenligt fortrin for den opposition, der med stigende hidsighed kastede sig i kampen mod ham. Han havde lært at vente og give tid, for da at benytte det rette øjeblik til en afgørende handling. Alt tidlig betegnede han den norske forfatning som „hastværk“ og tidlig bad han de danske statsmænd betænke, at der engang måtte gives en forfatning og at man derfor måtte gøre sig rede for dens form og måde; da det så blev til alvor, uforberedt som alting var, beklagede han gang efter gang og med fuld føje, at de vigtigste bestemmelser var fremgåede af et lignende „hastværk“. For oppositionen syntes dette hensyn ikke at have nogen betydning; „bare gesvindt!“ var omkvædet i alle dens krav. Således i de konstitutionelle, således også i de nationale spørgsmål. Ikke en jævn og naturlig udvikling, men en kuldkastelse af det i århundreder nedarvede måtte der til. Enevælden, der med alle sine store skyggesider havde fremmet vor samfundsudvikling i retning af borgerlig lighed og sikkerhed i alle offenlige forhold, måtte brat afløses af folkets selvstyre; forholdet til Sønderjylland og Holsten, der hvilede på et grundlag af århundreders indholdsrige historie, skulde ordnes efter principer, som naturnødvendigt måtte fremkalde de stik modsatte fra modsat side. Da besindige frihedsmænd som David, Ussing og Ørsted mente at burde holde igen og støtte kongen i hans bestræbelser, lagdes de for had som „reaktionære“. Vi véd hvad dette hastværk førte til, da begivenhederne i 1848 bragte oppositionen til magten. Få dages overvejelse i Martsministeriet kuldkastede en menneskealders arbejde med at finde betryggende former for statslivets friere udvikling, og vi kom

ind i den „vandring i ørken," som Orla Lehmann påstod at have forudsét vilde vare 40 år, hvad den også ærlig har gjort. Nationalt fik vi en sprogordning, som blev blæst omkuld af det første vindstød, da befolkningen blev overladt til sig selv, og et politisk vilderede, som gjorde at ingen vidste ud eller ind, da afgørelsen skulde træffes.

Det vil vanskeligt kunne nægtes, at Kristian VIII's virksomhed i den henseende står anderledes helstøbt og vel begrundet. Hvad han udrettede i national henseende i de år, han bar kronen, var ikke blot af gennemgribende betydning, men stod også sin prøve i den følgende tid. Den retfærdighedshandling, der lå i sprogreskriptet, havde ingen tidligere konge haft øje for eller magtet; den blev udført med kraft, gennemført med fasthed og opretholdt indtil alle bøjede sig for den. Det er affektation at gøre ophævelser over, at der indførtes visse lempelser for en overgangstid, og det viser kun, hvor umodne vi var i alle offenlige anliggenders drøftelse. Det er i foredraget omtalt, hvorledes kongen selv overbeviste sig om sine befalingers efterlevelse, og det er et ubedrageligt tegn på, hvor sejrrigt de var trængte igennem, at den revolutionære slesvigholstenske stænderforsamling i 1848 ikke vovede at røre ved dem, men vedtog som grundlev, at „sprogenes gældende brug i kirke og skole, retspleje og forvaltning er garanteret" (§ 24).

Ud fra dette faste grundlag gik Kristian VIII. videre. Han forberedte sproggrænsens flytning i overensstemmelse med folkesproget, særlig til købstæderne, sprogenes ligeberettigelse i regeringen og kollegierne, i stændersalen og ved overretterne; han besluttede oprettelsen af danske læreanstalter og begunstigede udviklingen af den danske

befolknings selvarbejde for sin nationalitet ved bogsamlinger, dagblade og folkehøjskoler (foruden den i Rødding påtænktes der 1847 en anden i Ullerup).

Måske har de senere års forholdsvis langsommere udvikling i de offenlige forhold bidraget til, at vi nu vil kunne dømme mere retfærdigt om dette udbytte af otte års arbejde på bar bund. Sæt at det var blevet fortsat i samme ånd, med samme forening af varsomhed og kraft, uden ydre afbrydelser, mon vi da ikke i løbet af mindre end en menneskealder vilde være kommen til en fuldt retfærdig løsning af sprogsagen, en fra alle sider anerkendt ligeberettigelse mellem de to nationaliteter? Og var en menneskealder for meget til en så gennemgribende omdannelse af hele det offenlige liv? Hvorledes har ikke de forurettede nationaliteter i andre lande måttet kæmpe i lange år, inden sejrens frugter modnedes, — i Bømen, i Finland, og rundt omkring i Evropa!

Det er et mærkeligt fejlsyn, at Slesvigholstenerne skulde have været særlig slette mennesker, der mere end andre vilde forholde deres medborgere en naturlig ret. På samme måde, som det skete her, har de nationaliteter, der sad inde med det nedarvede herredømme, overalt modsat sig folkesprogenes krav på ligeberettigelse. Der går tid med at overbevise, finde de rette former og de rette grænser. Og selve den forhen forurettede og derfor vanrøgtede folkelighed skal have tid til at blive sig bevidst, blive klar over sin trang, tilegne sig sit modersmål i hele dets omfang, det forædlede skriftsprog. Først da har kravet på ligeberettigelse sin hele vægt og sin nødvendige rod. Ingen vil kunne påstå, at dette var tilfældet i fyrrerne i Nordslesvig. Købstæderne var vitterlig tysksindede; de

indgav i 1817 adresser om at forblive sammen med Holsten og de gentog det ved tronskiftet 1839; da Hjort Lorenzen 1841 blev valgt i Sønderborg, var det med 28 stemmer af 136, og hans program var Slesvigs selvstændighed overfor Danmark og Holsten. Han og alle hans venner udenfor bondestanden skrev tysk til hinanden, både dengang og senere. Bondestanden i Nordslesvig var uden nogen somhelst forbindelse med sine standsfæller i kongeriget, This Stenholt i Ravsted og hans dansktalende vælgere bad om sprogreskriptets ophævelse. Flor beklagede sig fra Rødding bittert over bøndernes „sløvhed“. Som i foredraget omtalt, mødte alle de danske deputerede 1846 uden, på Nis Lorenzen nær, at gøre brug af deres ret til at tale dansk. Først langt senere, efter at have oplevet store trængsler, kunde den nationale sag bryde således igennem, at den nordslesvigske befolkning lærte fuldtud at føle sig som danske, i et og alt af samme natur og med de samme krav til det åndelige liv som det øvrige folk. Og, som alt nævnt, dette er ikke særligt for denne befolkning, det er en fælles erfaring i hele den civiliserede verden, hvor nationalitetsspørgsmålet er trængt frem. Hvis kong Kristian VIII. derfor blindt havde fulgt Hjort Lorenzens og Orla Lehmanns tilskyndelser i den danske sag i Nordslesvig, vilde han ikke blot uden nytte have påskyndet den katastrofe, som de store verdensbegivenheder 1848 fremkaldte, men som ellers rimeligvis kunde være undgået; men han vilde ikke usandsynligt have udsat sig for en modstand eller et frafald i selve Nordslesvig, som vilde have tilføjet den sag, han ønskede at fremme, en ubodelig skade.

Jeg skal endnu kun et øjeblik dvæle ved det tilsyne-

ladende omslag i kongens politik i foråret 1842, der betegnes ved prinsen af Nørs udnævnelse til statholder, en begivenhed, som jo bestandig gøres til genstand for de bitreste bebrejdelser og som jeg i mit foredrag ikke fandt anledning til i enkelthederne at gøre rede for.

Da kong Kristian VIII. i December 1839 tiltrådte regeringen, forefandt han et statsråd, der foruden den 66årige Rantzau-Breitenburg, som faktisk trak sig tilbage, bestod af fem medlemmer af den respektable samlede alder af 348 år; Vilhelm Moltke var 54 år, Otto Moltke og Krabbe 69, Stemann 76 og Møsting 80 år. I foråret 1842 var de samme mænd bleven godt to år ældre. Imidlertid havde kongen arbejdet ufortrødent på statens opkomst; der var indført talrige besparelser, administrationen var gjort simplere og lettere, embedsmændenes antal indskrænket og deres løn forbedret, hærens reform bragt sin gennemførelse nær osv. Men det kunde ikke være andet end at det gamle statsråd, hvis fleste medlemmer var stivnede i den gamle konges tid, i mangt og meget tyngede på hans virkeevne, selv om de måtte finde sig i, at han gik sine egne veje og ikke som kong Fredrik VI. lod dem råde. Men det var naturligt, at han benyttede et gunstigt øjeblik til en fornyelse af rådet, siden han af pietet mod sin forgænger havde undladt straks at foretage forandringer. Dette øjeblik kom, da Møsting i Januar 1842, 60 år efter sin indtrædelse i statstjenesten(!) søgte afsked; han døde året efter. Der kan ingen tvivl være om, at kongen straks tænkte på at erstatte ham med Ørsted, generalprokurør i det danske kancelli og langt tilbage den mand, han som prins følte sympati for som bærer af mere liberale tendenser. Udførelsen heraf opsattes dog indtil videre, måske ford

kongen vilde rådføre sig med sin svoger prinsen af Nør, som kort efter blev kaldet herover. Det er for nylig bleven oplyst fra tysk side (af Treischke), at prinsen undervejs betroede en ven, at han vilde søge statholderembedet, og i mit foredrag har jeg nævnt, at han for kongen gjorde gældende, at der burde optages en mand fra hertugdømmerne i statsrådet. Kongen gik ind herpå og valgte Heinrich Reventlov-Criminil i det tyske kancelli, altså i stilling svarende til Ørsted. Da han meddelte sin beslutning om at udnævne prinsen til statholder i statsrådet, frarådede Otto Moltke det og søgte et par dage efter sin afsked. Kongen selv påstår i et brev, at den virkelige grund var mandens svaghed og mangel på evne til mere at bestyre sit embed, og vist er det, at han alt mange år før, 1827, erklærede sig for ude af stand til fuldt ud at varetage sine pligter. Statsrådet tabte næppe noget ved hans udtrædelse, og særlig havde han i det nationale spørgsmål aldrig for alvor gjort fælles sag med prinsen, da det gjaldt om at hindre Slesvigs tilknytning til Holsten; han havde som præsident i det tyske kancelli helt ladet sig beherske af den antidanske Høpp, som Kristian VIII. straks efter sin tronbestigelse fjernede ved at gøre ham til formand i overappellationsretten.

Få dage efter at Otto Moltke havde meddelt kongen sin beslutning at søge afsked, greb denne lejligheden til ligeledes at fjerne udenrigsministeren Krabbe Carisius, for derefter at give Criminil hans portefeuille; samtidig udnævntes den erfarne Dankwarth til direktør i det udenlandske departement, en hidtil ukendt stilling, som gav kongen lejlighed til at danne sig en mere alsidig mening om de diplomatiske forhold. Krabbe, der fra Fredrik VI's

tid var vant til at styre de udenrigske sager på egen hånd, — de refereredes som regel ikke i statsrådet, men for kongen personlig — var så uforsigtig ved et referat i heftige udtryk at bebrejde kongen, at han havde truffet en bestemmelse m. h. t. de i Helsingør førte forhandlinger med Sverige, i modstrid med hans råd, og han slog på, at han under disse omstændigheder var overflødig og helst måtte gå. Da kongen ikke svarede herpå, fortsatte han imidlertid sit referat, men dagen efter mindede kongen ham om, at han havde søgt sin afsked og at den ikke vilde blive nægtet ham. Meget mod sin vilje kom Krabbe således til at gå af; men senere hed det sig, at også han havde søgt sin afsked af mistillid til statholderen.

Endnu kan det nævnes, at Heinrich Criminils broder Josef, amtmand i Rensborg, blev kaldet til København for at overtage præsidiet i det tyske kancelli, men uden det sæde i statsrådet, som prinsen af Nør gentagne gange søgte at skaffe ham. Kongen, der ikke tidligere havde kendt ham, kom snart under vejr med, at han var en „notorisk Slesvigholstener“, og hans indflydelse blev aldrig stor. Broderen derimod kalder Ørsted vor dygtigste udenrigsminister siden Bernstorffs dage, og vist er det, at han med ualmindelig dygtighed og ubestridelig lojalitet tjente kongens politik, hvis mål og midler ofte afveg ikke lidet fra, hvad han anså for det rette. Avgustenborgerne nævnede ham blandt dem, der ved at give efter for kongens overlegne personlighed og gøre ham til vilje var gået tabt for hertugdømmerne og var bleven en „brudt mand“.

Ingen vil således kunne nægte, at forandringen i statsrådets sammensætning i Marts 1842, så vidt man kan skønne, var den efter forholdene bedst mulige, ligesom en

forandring var en bydende nødvendighed; med undtagelse af den højt ansete og grunddanske Stemann var alle medlemmer nu mænd i deres fulde kraft. At der ved den samtidige besættelse af embederne som statholder og som præsident i det tyske kancelli var gjort et alvorligt forsøg på at dæmpe den voksende bevægelse i den tyske del af hertugdømmerne, vilde det være tankeløst at bebrejde kongen; at det ikke lykkedes og at de to mænd fire år efter måtte afskediges, var en politisk erfaring, som havde sin betydning. Men den sandhed, at det i det politiske liv kan være ønskeligt, ja nødvendigt at prøve forskellige muligheder for ad erfaringens vej at skride frem med større sikkerhed, istedenfor at overspringe mellemleddene og lade tvivl om de stærkere brydningers nødvendighed få råderum, fordi nærliggende udveje ikke er forsøgte, — denne sandhed har altid haft vanskelig ved at komme frem hos os, og den var i 1842 endnu kun gået op for såre få.

Endnu kun et par ord for at afværge en måske nærliggende misforståelse. Når jeg i det foregående så stærkt har fremhævet, hvad der taler til gunst for kong Kristian VIII. og især til forsvar for hans nationale politik, da har jeg ikke derved villet rette noget angreb på den opposition, som stod overfor ham, fordi den søgte at drive ham frem; jeg har kun villet angribe dens ensidige opfattelse og fremstilling af kongen. Det var i sin orden, ja det var en lykke, at denne opposition fandtes, og jeg har jo i mit foredrag fuldt ud indrømmet den en ligeberettiget plads ved siden af kongen. Hvad vilde der være bleven af den danske sag uden mænd som Lavrids Skau, Koch, Flor, Paulsen og den uforglemmelige Hjort Lorenzen, for blot at nævne dem, der virkede i Sønderjylland! Havde kongen

ret i at fare med lempe, så havde de ej mindre ret i at trænge på og holde bevægelsen i live og i fremgang. Målet må stilles højt og klart, når et folk skal vækkes af dvale. Men ingen af disse mænd bliver mindre, fordi vi også viser retfærdighed mod en konge, hvis ansvarsfulde opgave det var at jævne vejen og sørge for dens sikkerhed. Skulde det imidlertid være for tidlig nu at vise denne retfærdighed, — nuvel, så må det forbeholdes en senere slægt.

Men mon det skulde være for tidlig?

Den 29. Oktober.

Oversigt over historisk litteratur fra året 1893 vedrørende Sønderjyllands historie.

I.

R. von Liliencron. Die vier Schlesviger Runensteine. (Deutsche Rundschau. Hrsg. von J. Rodenberg. LXXV. Bd. S. 48—59.)

Et kort uddrag af prof. Wimmers skrift: Sønderjyllands historiske Runemindesmærker.

Danske Helgeners Levned. Oversatte af *H. Olrik.* II. Knud Hertug. S. 111—47. Udg. af Selsk. for historiske Kildeskrifters Oversættelse. Kbh.

En oversættelse af en gammel, omtrent samtidig, latinsk levnedskildring af Knud Lavard, der sammen med sin navne Knud d. hellige var Danmarks skytshelgen i middelalderen, og en tid lang Danmarks landeværnsmand (hertug) i Sønderjylland, hvor han „splittede de fjendeskarer, som anfaldt riget, udryddede røverne og lod tyvene hænge og i løbet af kort tid friede sit fædreland for al hjemsøgelse.“ Som det var at vente, dvæles der med størst udførlighed ved Knuds martyrium, medens billedet af krigeren males med svagere farver, men i modsætning til de fleste af den slags skrifter, er det usædvanlig ædrueligt holdt, ganske frit for de fantastiske træk, hvormed legenden plejer at udstyre sine helte, og et kildeskrift af høj værd.

Vi benytte med det samme lejligheden til at anbefale selskabets skrifter til årbøgernes læsere. Det blev stiftet 1875 af en række mænd, der vare nøje knyttede til folkehøjskolen, og udgav tid efter anden en betydelig række af oldtidens og middelalderens historieskrivere i gode oversættelser, bl. a. Tacitus åndfulde skildringer fra den romerske kejsertid. 1890 begyndte udgivelsen af en ny række; nye mænd kom til i bestyrelsen, og samtidig rettede man sin opmærksomhed på vore hjemlige kildeskrifter, der hidindtil kun i ringe grad vare tilgængelige

for menigmand. Jævnsides med en ny fordanskning af den store, græske historieskriver Herodot gik der således en oversættelse af karmelitermunken Povl Helgesens lidenskabelige skildring af reformationstiden, samt foruden de anførte helgenlevneder, af Viborgbispen Gunners (Valdemar Sejrs samtidige) ypperlige lille levnedstegning. Alle disse skrifter, der ere forsynede med indledninger og gode anmærkninger, fortjene at læses og holdes af enhver, der interesserer sig for vort lands fortid.

H. Bloch. Forschungen zur Politik Kaiser Heinrichs VI. in den Jahren 1191—94. Berlin. 1892.

Kommer ind på bisp Valdemar af Slesvigs forhold til forskællige nordtyske fyrster.

T. Lund. Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø. 1. D. 316 s. 2. D. 500 s. Kbh.

Der hører unægtelig en ikke ringe gætteævne til at ane, at der under denne mærkelige titel skjuler sig en indgående skildring af Danmarks historie under Kristian IV.'s mindreårighed (1588—96). I et indledende kapitel giver forf. dog selv nøglen til gådens løsning. Thi siger han, ligesom den lille idyl, „hans prinselige nåde" tumlende sig på Skanderborgsøen, tilhører sagnets verden, således er også det tiltalende billede, man har dannet sig af Dmks. historie i disse år, væsentlig urigtigt. Der var ingen harmoni eller overensstemmelse mellem hans nærmeste omgivelser, dronningen og formynderne, tværtimod, „sindenes bølger gik højt i denne strid, hvis genstand var Kr. IV. selv: hans person, hans uddannelse og først og fremmest den magt, der i ham lå ledig". At denne kamp for en stor del udkæmpedes om formynderskabet i hertugdømmerne, gør bogen til et værdifuldt bidrag til Sønderjyllands historie.

Lieboldt. Herzog Albrecht von Schleswig-Holstein und sein Grab in der Kreuzkirche zu Dresden. (S. H. L. Z. 23. Bd. S. 307—12.)

En søn af hertug Hans d. y., der gik i saxisk tjeneste og døde i Dresden 1613. Afhandlingen giver en beskrivelse af hans grav, således som den så ud ved dens åbning 1764, samt meddeler et par notitser om berøringen mellem de gottorpske hertuger og det saxiske fyrstehof.

A. D. Jørgensen. Peter Schumacher Griffenfeld. 1. Del. Kbh. 512 s.

Den nærmere omtale af dette skrift opsættes til næste års fortegnelse.

R. Fester. Die Augsburger Allianz von 1686. München. VIII + 187 s.

Behandler bl. a. Sveriges forhold til den dengang fordrevne hertug Kristian Albrecht af Holsten-Gottorp.

E. Holm. Danmark-Norges Historie under Kristian VI. (1730—1746). 1. Halvdel. (O. m. T.: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse [1720—1814]). Kbh. S. 1—384 + s. 1—48.

Den nærmere omtale af dette værk opsættes til næste års fortegnelse.

L. Schrøder og *K. Jørgensen.* Fra Festerne paa Skamlingsbanke 18. Maj 1843 og 18. Maj 1893. (Højskolebladet. 18. Aarg. Nr. 21.)

Dels et referat fra den sidste fest, dels et optryk af avisartikler fra festen 1843.

J. G. Malleson. The refounding of the German empire. 1848—71. London. XI + 326 s.

Har ikke været anm. tilgængelig.

Moltkes kriegsgeschichtliche Arbeiten. Geschichte des Krieges gegen Dänemark 1848—49. Hrsg. vom Gr. Generalstabe, Abth. f. Kriegsgeschichte. Berlin X + 437 s. (O. m. t.: Moltkes militärische Werke. III. Kriegsgeschichtliche Arbeiten. 1. Th.)

Værket, hvorpå M. har arbejdet fra 1862—77, behandler ikke udelukkende krigshistorien, men tager også hensyn til de i forbindelse med krigen stående politiske forhold.

Schlachtenatlas des neunzehnten Jahrhunderts, vom Jahre 1828 bis 1885. 36.—37. Lief. Lpz. u. Wien. Folio.

Hæfterne indeh. bl. a.: Deutsch-dänischer Krieg 1848—50. Nr. 1. Das Gefecht bei Bau. 6 s. + 1 kort. — Nr. 2. Die Schlacht bei Schleswig. 10 s. + 2 k. — Nr. 3. Die Schlacht bei Fredericia. 8 s. + 2 k. — Nr. 4. Das Gefecht bei Missunde. 4 s. + 1 k.

O. Vaupell. Kampene ved Mysunde. (Vort Forsvar. 1893. Nr. 324—25, 330.)

En populær skildring af de tre kampe d. 23. april 1848, d. 12. septbr. 1850 og d. 2. febr. 1864. Mindst bekendt af disse træfninger er den første, i hvilke det lykkedes en prøjsisk afdeling, forstærket med nogle friskarekorpser, at komme over Slien og erobre den danske afdelings proviantvogne og pengekasse, samme dag som hovedhærene kæmpede ved Slesvig.

F. Hartmann. Erindring om Krigsaarene 1848—50. (Militær Tidende. 1893. Sp. 8—13, 40—45, 93—95, 109—11, 129—34, 182—86, 213—18, 248—53.)

Kapt H., der i Musæum (1892 I, 308 f.) har givet en interessant skildring af sit liv som underofficer før 1848, deltog i felttoget 1848 som kommandersergent. Ved Slesvig blev han imidlertid fangen og fortæller nu meget morsomt om det fjerdingår, han måtte tilbringe i Hannover, førend han, samtidig med sin udnævnelse til løjtnant, udvexledes. Senere deltog han i kampene ved Fredericia, Isted og Fredrikstad.

R. Schleiden. Unterredungen mit dem Fürsten Metternich im Frühjahr 1850. (Deutsche Rundschau. Hrsg. von J. Rodenberg. LXXVII. Bd. S. 145—48.)

Samtalen, der drejede sig om det slesvig-holst. spørgsmål, er en del af 4. bd. af S.'s erindringer, der vil blive nærmere omtalt i det næste års fortegnelse.

O. Vaupell. Istedslaget. (Vort Forsvar. 1893. Nr. 328—29.)

Et kort uddrag af forf. større skrift om slaget.

O. Vaupell. Billeder af Mindestenene fra Krigen 1848—50 rundt om Flensborg Fjord. (Vort Forsvar 1893. Nr. 333, 339.)

C. Neergaard. Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie 1848—66. Med Portrætter af ledende politiske Personligheder. 16.—18. H. 2. Bd. S. 1—168.) Kbh.

C. St. A. Bille: N. Neergaard. Under Junigrundloven. Etc. 1. Bd. (Historisk Tidsskrift. 6. R. 4 Bd. S. 384—420.)

De udkomne hæfter begynde med ministeriet Ørsteds fald dec. 1854 og skildre det nye ministeriums bestræbelser for at

sætte en konstitutionel helstatsforfatning igennem. Efter en oversigt over hertugdømmernes indre historie i årene 1852—54 fortælles der om livet under den nye helstatsforfatning, de elleve Slesvigholsteneres protest mod denne og den deraf følgende diplomatiske strid med udlandet.

Som anført er det fuldendte første bind bleven anmeldt af „Dagbladets“ forhenværende redaktør, nuværende kammerherre, amtmand Bille. At denne politiker, der som bekendt indtager et fra hr. N. ret forskælligt standpunkt, yder forf. al anerkendelse for „hans alvorlige søgen efter sandhed og hans frihed for al ensidig partiopfattelse“, turde vel være en tilstrækkelig beroligelse for dem, der frygte, at hr. N. skulde benytte historien til at gøre propaganda for sin politiske anskuelse.

Briefwechsel des Generals Leopold von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck. Berlin. 355 s.

I samlingen, der går fra 1851—58, findes s. 330 ff. et brev vedrørende det danske spørgsmål fra B. til Fredrik Wilhelm IV.'s fortrolige, general G.

Tre episoder i Konung Karl XV.s lif. Ur kommendör Axel Adlersparres efterlämnade papper ordnade och utg. af hans hustru. Sthm.

C. St. A. Bille. En svensk Statsmands Erindringer. (Tilskueren. 10. Aarg. S. 835—80.)

C. St. A. Bille. Skandinavisk Fata Morgana. Brudstykker af endnu ikke nedskrevne Livserindringer. (Tilskueren. 10. Aarg. S. 415—20.)

Alle disse tre arbejder handler om den i forrige fortegnelse vidtløftig omtalte skandinaviske union og alliance. Jfr. S. Å. 1893. S. 293 f.

Rathlef. Bismarck und Oesterreich bis 1866 mit besonderer Berücksichtigung des Sybel'schen Werkes. Reval. 92 s.

Har ikke været anm. tilgængelig.

L. Buchner. Kleine Schriften politischen Inhalts. Stuttgart. 352 s.

Værket, der blandt andet indeholder følgende afsnit: Genesis des dänischen Krieges 1864. S. 86—98 og Genesis des deutschen Krieges 1866. S. 99—112, har ikke været anm. tilgængeligt.

Kong Frederik den Syvende til Fest i Nordslesvig 1863. Mdl. af *E. Elberling.* (Musæum. 1893. 1. Halvbd. S. 229—33.)

En skildring af en fest, som bønderne i Haderslevegnen gav til ære for kongen sex uger før dennes død. Den er forfattet af en af deltagerne og giver et morsomt og livligt billede af den folkekære konges færden blandt Nordslesvigs bønder, hvis hjærter han og grevinde Danner, der ledsagede ham på rejsen, ganske vandt. Som et slags tillæg meddeles en lille anekdote om gårdejer Chr. Juhl, Hjerndrup's, udnævnelse til kammerråd i 1859. Sammen med P. Skau holdt han hovedtalen ved festen.

Ved kongens ligfærd igennem Flensborg 30. Novbr. 1863. Ved *A. D. Jørgensen.* (S. Å. 1893. S. 174—76.)

Den dansk-tydske Krig 1864. Udg. af Generalstaben. 3. Del. Kbh. XIII + 388 + 138 s.

Bindet går fra Dybbølstormen til freden i Wien; det er ledsaget af en række aktstykker, bl. a. fredstraktaten, samt en mængde statistiske tabeller m. m. Vi anføre en af disse, der muligvis kan have interesse for vore læsere, nemlig de danske tabslister, der give følgende hovedresultat:

Desertører og savnet mandskab fra hertugdømmerne	1038
Sårede, der ikke ere døde som følge af deres sår . .	3230
Døde	3151
Usårede krigsfanger	7041
Totaltab . . .	14460

N. T. Nielsen. Minder fra Dybbøldagene. (Vort Forsvar. 1893. Nr. 329—30.)

Forf. kom som officersaspirant til Dybbøl i slutningen af belejringen og fortæller om sine indtryk fra stormen 1.—2. påskedag, kanonaden d. 2. april og Sønderborgs bombardement.

R. S.: Feldzugsbriefe. I. Aus Schleswig-Holstein 1864. (Grenzbote. 52. Bd. I, 239—47, 423—30.)

Har ikke været tilgængelig for anm.

C. Appel. „Det er slet ikke Lige for Lige“. En kort Redegjørelse for Forholdet mellem dansk og prøjsisk

Politik paa det nationale Omraade i Sønderjylland. (S. Å. 1893. S. 51—88.)

C. Neergaard. Sønderjylland. En Afhandling. (Jylland. Maanedsskrift for Literatur, Kunst og Samfundsspørgsmaal. Redig. af F. v. Jessen. Oktbr. 1891—Septbr. 1892. S. 301—8, 21—35.)

En skildring af Sj.'s tilstand efter 1864, der særlig dvæler ved § V, værnepligtsforholdene, optanterne og sprogsagen.

Om Sønderjylland. Skildringer, der i Oversættelse har været indrykkede i „Göteborgs Weckoblad". Helsingør. 66 s.

Skriftet, der ikke sælges i boghandelen, har ikke været tilgængeligt for anm.

Die politischen Reden des Fürsten Bismarck. Historisch-kritische Gesammtausgabe besorgt von *H. Kohl.* Stuttgart. 4. Bd. 1868—1870. XXII + 458 s. 5. Bd. 1871—1873. XXVI + 447 s. 6. Bd. 1873—1876. XXVIII + 491 s. 7. Bd. 1877—1879. XXIV + 443 s. 8. Bd. 1879—1881. XX + 436 s.

Talerne ere hovedsagentlig holdte i den tyske rigsdag og den prøjsiske landdag. Et sag- og personregister findes.

G. Johannsen. Nordslesvig i 1892. (S. Å. 1893. S. 1—8.)

H. P. Hanssen-Nørremølle. Rigsdagsvalget den 15. Juni 1893. (S. Å. 1893. S. 158—73.)

H. P. Hanssen-Nørremølle. Landdagsvalget. (S. Å. 1893. S. 329—32.)

II.

P. Lauridsen. Vort Folks Sydgrænse. I. Om Heruler og Angler i Danmark. II. Den dansk-holtsatiske Grænsemark i den tidlige Middelalder. III. Den dansk-holtsatiske Grænsemark og Saxernes Indvandring i Sønderjylland. (S. Å. 1893. S. 28—50, 106—48, 253—89.)

C. Beseke. Der Nord-Ostsee-Canal. Seine Entstehungsgeschichte, sein Bau und seine Bedeutung im wirtschaftlicher und militärischer Hinsicht. Kiel. VII + 148 s.

Skildrer også de ældre kanalanlæg.

E. v. Bertouch. Die grossen Nordischen Fluthen und deren Folgen. Wiesbaden. 41 s.

Behandler de store, forhistoriske naturomvæltninger og deres indflydelse bl. a. på Sønderjyllands kystlinie.

R. Hansen. Küstenänderungen im südwestlichen Schleswig. (Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt. Hrsg. von A. Supan. 39. Bd. S. 177—81. 4°.)

Ledsaget af tre kort over Sydvestslesvig i årene o. 1240, 1634 og 1892.

P. Lauridsen. Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. (Dansk historisk Tidsskrift. 6. Række. 4. Bd. S. 318—67.)

A. D. Jørgensen. Frisernes indvandring i Sønderjylland. (S. Å. 1893. S. 177—90.)

Gennem en undersøgelse af stednavnene på Gestranden, den tidligst bebyggede del af Vestkysten, viser den bekendte historisk-geografiske forfatter hr. L., „at den danske befolkning oprindelig har koloniseret hele Sønderjyllands Gøsland . . ., da vi selv i de yderste Gestfremspring . . . træffe stednavne af ren dansk oprindelse“. Men efterhånden har Friserne trængt sig ind i de danske byer på Gøsen og derfra kultiveret den foranliggende marsk, og ved at studere de for begge folk ejendommelige personnavne, således som de findes i middelalderlige skatteregistre, lykkes det hr. L. at bestemme udstrækningen af det af Friserne beboede område ved tiden om 1500. Deres indvandring antager forfatteren har fundet sted c. 1100, til hvilken tid Friserne fra deres oprindelige hjem ved Nordsøens sydkyst skulde have slået sig ned på de forhen ubeboede Utlande ɔ: marskstrækningerne og øerne.

Det er mod disse sidste resultater, at rigsarkivaren tager til genmæle, og gangen i hans bevisførelse er omtrent følgende: Da den sønderjyskfrisiske dialekt er stærkt påvirket af dansk,

så kan Utlandene ikke have været øde og folketomme, men må have været beboede af danske, der ere bukkede under for Fr.'s angreb og gåede op i det sejrende folk. Men da ingen hist. kilde fra tiden omkring 1100 har omtalt disse kampe, der næppe kunne være gåede upåagtede hen, må indvandringen rykkes langt længere tilbage i tiden; efter J.'s mening til midten af det 9. årh., hvor fremmede historikere berette om Frisernes angreb på Danerne.

Eckermann. Die Eindeichungen südlich von Husum, in Eiderstedt und Stapelholm. (S. H. L. Z. 23. Bd. S. 39—120.)

En topografisk skildring af de inddigede landstrækninger og deres tilblivelseshistorie.

A. D. Jørgensen. To gamle herregårde på Haderslev nes. I. Bårdskov (Keldstrup). II. Vandlinggård (Grågård, Gramgård). (S. Å. 1893. S. 149—57.)

III.

Allgemeine Deutsche Biographie. 35. Bd. Spalatin—Steinmar. 796 s. 36. Bd. Steinmetz—Stürenburg. 796 s. Lpz.

Af biografierne fremhæves: P. Sperling, skolemand, f. i Ekernførde, † 1633 som rektor i Hamborg; A Steffensen, skolemand, f. i Angel, virkede fra 1812—50 som lærer i Flensborg; L v. Stein, nationaløkonom, f. i Ekernførde, sluttede sig i 1848 til oprøret og mistede derfor senere sin stilling som professor i Kiel, hvorpå han drog til Østrig, † 1890; M. F. Steindorff, f i Sydslesvig; oprindelig læge sluttede han sig i 40erne til det slesvig-holst. parti, indenfor hvilket han snart kom til at spille en ret fremtrædende rolle; især udfoldede han en ivrig propaganda i Slesvig by, ligesom han senere fik sæde i landsforsamlingen, † 1869; C L. E. v. Stemann, jurist, f. i Husum, mellem krigene var han præsident for den slesvigske appellationsret i Flensborg, efter 1864 levede han i Kbh., hvor han i flere værdifulde skrifter behandlede den sønderjyske retshistorie, † 1876; C. v. Stemann, jurist og prøjsisk embedsmand, f 1816 i Slesvig; C. v. Stökken. 1633—84. F. i Rendsborg, † som generalsuperintendent over hertugd.; K F. H. Strasz. 1803—64, tysk jurist og digter, der har skrevet grundtexten til den af Chemnitz omdigtede „Schleswig-Holstein meerumschlungen“; K. F. Stresow,

salmedigter, f. 1705 på Sandbjærg i Sundeved, † som præst på Femern 1788; A. Strodtmann, digter og litterat, f. 1829 i Flensborg, † 1879, bekendt ved sine oversættelser af dansk litteratur; J. S. Strodtmann, skolemand, f. i Haderslev 1797, † 1888; A. Struensee. 1708—91. Den bekendte ministers fader, der i en menneskealder var generalsuperintendent i hertugd.; J. Struve, 1816—86, filolog, f. i Flensborg, † som professor i Rusland; P. F. Stuhr. 1787—1851, f. i Flensborg, † som historisk professor i Berlin.

Lebensbilder der Heldengeister und Altmeister, der verdienstvollsten und hervorragendsten Männer Schleswig-Holsteins. Hrsg. von *C. Frahm.* 195 s. 1892.

En række korte biografier af hvilke fremhæves: Uwe Jens Lornsen. 1793—1838. S. 5—7. Den bekendte politiker. — Theodor Storm. Digter, f. i Husum 1817. S. 11—14. — Johann Ranzau. 1492—1565. Den bekendte feltherre og statholder. S. 20—22. — Hans Brüggemann. S. 33—36. — Harcke Olufs van Amrum. 1672—1750. Sømand. S. 39—41. — Asmus Jakob Carstens. Kunstner, f. i Slesvig. 1754—98. S. 55—56. — Heinrich Ranzau. Statholder. 1526—99. S. 69—71. — Herzog Friedrich Christian. 1764—1814. Hert. af Augustenborgs fader. S. 72—76. — Johan Meier und Casper Danckwerth. Kartograf og historiker fra det 17. årh. S. 84—86. — Adam Olearius. 1599—1671. Mathematiker hos hert. af Gottorp. S. 99—102. — Marcussen und Sohn. De bekendte orgelbyggere. S. 111—12. — Jürgen Drevs. Maler, f. i Tønning. 1623—78. S. 118—20. — Balthasar Petersen. F. i Tønder. 1703—98. Præst og grundl. af seminariet i T. S. 124—28. — Herzog Friedrich III. von Gottorp. 1597—1659. S. 133—35. — Asmus Petersen-Wittkiel. Landmand. F. ved Kappel. 1819—82. S. 141—44. — Philipp Ernst Lüders. 1702—86. Præst og Landmand. S. 148—49. — Dr. Knut Jungbohn Clement. 1803—73. Historiker. F. på Amrum. S. 154—60. — Professor J. Asmussen. 1794—1850. Theolog. F. i Angel. S. 166—68. — Peter Jensen, Ausacker. 1824—89. Landmand. S 175—76. — Landgraf Karl. 1744—1836. Gennem en lang årrække stath. i hertugd. S. 177—82. — Claus Heinrich Clausen-Broacker. 1805—83. S. 183—87.

L. J. Moltesen. Frederik Brekling. Et Bidrag til Pietismens Udviklingshistorie. Kbh. 196 s.

Efter en indledning om kirkefjendtligt religiøst liv i Sønderjylland før Br. (født 1629), skildrer den unge, sønderjydske kirke-

historiker dennes barndomsliv i Hanved, hvor faderen var præst. Allerede fra hjemmet påvirket af den inderlige religiøse livsanskuelse, for hvilken Arndts „Sande Kristendom“ står som repræsentant. sluttede han sig efterhånden til den verdensforsagende retning indenfor kirken. Krigen 1658 ff. gjorde et dybt indtryk på ham; han så i dens ødelæggelser en straf for verdens synder, og da han kort efter blev faderens medhjælper i Hanved, kom det snart til hæftige sammenstød mellem ham og de orthodoxe præster, hvis fører var den tyske superintendent Stefan Klotz. B. lagde ikke fingrene imellem: De fleste præster, siger han, komme i embede ved simoni, de smigre for superintendenten og tilbede ham som en paveafgud, æde og drikke med de ugudelige embedsmænd og fortsætte det svinske studenterliv i stedet for at gøre husbesøg, katekisere med børnene og udøve kirketugt. (S. 51—52) Modstanden mod den unge prædikant var dog for stor; han måtte flygte til Holland, og de Hanvedmænd fik uagtet deres modstand en tysk præst. I hele den følgende del af sit liv opholdt B. sig i det frisindede Holland, hvor han, der ofte levede under trange kår, vandt sig mange venner; bl. a. trådte han således i forbindelse med den berømte pietist Spener. Da pietismen omsider trængte igennem herhjemme, fik han en opfordring til at komme tilbage; han fulgte den imidlertid ikke, men blev i Holland til sin død 1711.

J. Hansen. Hans Adolf Brorson og hans Brødre. Det rare Kløverblad fra Randrup. Livsskildringer og Bidrag til et Tidsbillede. Odense. 400 s.

Livsbilleder af den berømte salmedigter og hans brødre, af hvilke den ældste, Niels, døde som præst ved Nicolai kirke i Kbh., medens den anden, Broder, i over 40 år var bisp i Ålborg. Jfr. S. Å. 1893. S. 311—12.

C. van Dockum. Livserindringer. Udg. af W. Carstensen. Kbh. 396 s.

Også til Sj.'s historie indeholder disse erindringer flere bidrag, idet forf., der tilhører en gammel søofficersfamilie, deltog i begge de slesvigske krige. 1850 ledede han således expeditionen mod Føhr, og i 1864 var han chef for østersøeskadren. I tilslutning til de kapitler, hvori han skildrer krigen 1864, giver han en skarp kritik af den daværende marineminister Lütken, hvem han gør ansvarlig for adskillige af krigens katastrofer.

Bidrag til Enewold Ewalds Levned. Ved *V. Bang.* (Kirkehistoriske Samlinger. 4. R. 2. Bd. S. 687—97.)

En række breve fra den bekendte digters fader til præsidenten i danske kancelli angående E.'s stilling som Vajsenhusets præst, et embede der i de sidste år af hans liv voldte ham mange bryderier.

Pastor Ewaldsen. (Illustreret Tidende. 34. Bd. Nr. 44.)

Pastor E., der er født i Kbh., var fra 1857—64 præst ved Nikolajkirke i Flensborg, hvor han trods sit udprægede danske sindelag endogså vandt sig et godt navn hos flere af Tyskerne.

P. Bjerge. Henrik Frederik Fejlberg, Præst og Folklorist. (Illustreret Tidende. 34. Bd. Nr. 12.)

En sympathetisk skreven levnedstegning af den bekendte forfatter til „Fra Heden" og „Dansk Bondeliv", der i flere år var præst i Mellemslesvig.

M. Eskesen. Den sønderjydske Digterinde Anna (Anna Kristjane Lautrup). (S. Å. 1893. S. 191—252.)

F. Ödberg. Om Anders Lorichs, k. Johan III. s. ständige legat i Polen och hans tid (1569—1584). Bidrag till svenska diplomatiens och den katholska reaktionens historia. Skara. S. 1—123. 4°. (Program fra latinskolen.)

L., der, uvist når var født i Flensborg — som efter forfatterens mening ligger i Holsten! — gik, efter at han først havde færdedes som kriger i udlandet, i dansk tjeneste og anvendtes af Fredrik II. ved forskællige underhandlinger i den nordiske syvårskrig. Efter nogle års forløb faldt han i unåde og drog til Sverige, hvor man dog i begyndelsen så med mistænksomme øjne på flygtningen. Først da den sindssyge Erik XIV. var bleven afløst af sin broder Johan, kom der bedre dage for L., der blev udnævnt til Sveriges diplomatiske agent i Polen og Tyskland. Her virkede han i en længere årrække og deltog ivrig i de forskællige underhandlinger om den katholske tros genindførelse i Sv. Men herved skaffede han sig talrige svenske stormænd til fjende, og da han i det mindste efter sigende indlod sig i forræderske underhandlinger med Polen og Russerne, blev han sat under anklage og henrettet under de frygteligste pinsler 1584.

A. Wollf. Bruder Lütke, ein vormaliges Bettelmönch, mit Proben seiner Poesien. (S. H. L. Z. 23. Bd. S. 208—24.)

Broder L., hvis fulde navn var Lütke Namensøn, fødtes i Flensborg 1498 af velhavende frisiske købmandsfolk. I en ung alder indtrådte han i byens gråbrødrekloster, til hvilket faderen var nøje knyttet, men da han ikke kunde forsone sig med den omsiggribende lutherdom, forlod han i et par års tid staden. Ved sin hjemkomst fandt han denne ganske „kættersk“, og da han ikke kunde holde sin skarpe tunge i ave, nødtes han for anden gang til at forlade sin hjemstavn. I nogle år opholdt han sig nu i Ribe, men da reformationen 1536 indførtes i Danmark, flakkede han i længere tid hjemløs om i Evropa, uagtet han af Kristian III. havde fået tilladelse til at blive i Flensborg. Først 1545 gjorde han varig brug af denne og levede endnu i 30 år som et minde om den gamle tro, ved hvilken han holdt fast til det sidste. Af sin store formue lagde han grunden til den senere latinskole i Flensborg.

O. Vaupell. Sønderjyden Hans Løvenhjelm. (Vort Forsvar 1893. Nr. 340.)

L., hvis borgerlige navn var Schrøder, er født 1627 i Løjt, hvor faderen var herredsfoged. Som tyveårig gik han i fremmed krigstjeneste og steg efterhånden til ritmester, men da krigen mellem Danmark og Sverige udbrød 1657, tog han sin afsked og vendte hjem, hvor han gjorde god nytte i Svenskekrigen. I den følgende tid adledes han og opnåede forskællige høje militære stillinger, men mest ry vandt han dog i den snart påfølgende skånske krig, hvor han tilføjede Svenskerne et stort nederlag ved Uddevalla 1677, ligesom han året efter i forening med Niels Juel og Brandenborgerne erobrede Rügen fra de Svenske. Han døde 1699 på sin gård i Fyen.

H. Lunddahl. Om Jakob Plaëtner. (Højskolebladet. 18. Aarg. Nr. 28.)

Fortæller flere småtræk af „onkel Jakobs“ liv, særlig under krigsåret 1864.

Zur Lebensgeschichte Caspar's von Saldern. Mitgeth. von *A. Wetzel.* (S. H. L. Z. 23. Bd. S. 273—304.)

S. var født 1711 i Åbenrå, hvor hans fader var amtsforvalter, og selv trådte han ligeledes i holsten-gottorpsk tjeneste; 1762 forlod han dog denne og gik til Rusland, hvor han spillede en stor rolle ved de dansk-russiske mageskifteforhandlinger 1773. Kort

efter drog han tilbage til Holsten, hvor han døde 1786. Dr. W., der mærkelig nok ikke synes at kende en større dansk afhandling om S. (E Holm. C. v. S. og den dansk-norske regering. Hist. Tidsskr. 4 R. 3. Bd. S. 73—190.) offentliggør i den ovennævnte afhandling en række optegnelser, nedskrevne af en S. nærstående dame.

L. Andersen. Til Minde om Hans Sveistrup. Kolding. 43 s.

Den lille bog indeholder dels en kortfattet levnedsskildring af den gamle af Sønderjyderne så velkendte præst i Rødding og Vejen, dels forskællige foredrag og digte af ham, bl. a. et foredrag om H. A. Krüger, der tidligere har været optaget i Højskolebladet.

H. P. Hanssen-Nørremølle. Thomas With. (S. Å. 1893. S. 9—11.)

IV.

H. V. Clausen. Folkesproget i Sønderjylland. (S. Å. 1893. S. 89—105.)

Fortsættelse fra S. Å. 1892.

E. Michelsen. Der Gustav-Adolfs-Verein in Schleswig-Holstein. Geschichte seiner Anfänge und ersten Blüthe bis 1865. Festschrift zum 50-jährigen Jubiläum des Schleswig-Holsteinischen Hauptvereins der evangelischen Gustav-Adolfs-Stiftung in Kiel 27. und 28. Juni 1893. Nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Kiel und Lpz. 56 s.

Foreningen, der stiftedes 1843, fik temmelig stor udbredelse i Holstens og Sydslesvigs kirkelige kredse, i Nordslesvig trivedes den derimod ikke. Da flere af dens ledende mænd indvikledes i oprøret, sygnede den snart hen, og vågnede først til nyt liv efter 1864.

R. Hansen. Die Bauernhäuser in Schleswig. (Globus. 1893. Nr. 21.)

Har ikke været tilgængelig for anm.

W. Oldenburg. Träsnidemönster i allmogestil hemtade

ur Nordiska Museet i Stockholm. 250 motiv från 16., 17. och 18. hundratalen jemte deres användning å gamla föremål. Sthm. 8 s. + 32 tavler. Folio.

Mønstrene ere tagne fra møbler — senge, stole, kister og skabe m. m. — samt mindre husgeråd som manglebrædter o. l, af hvilke flere skrive sig fra Sønderjylland.

J. Biernatzky. Ein Brief des Lübecker Rothgiessers Laurentz Strahlborn. (Mitth. des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 6. H. S. 40—41.)

Brevet, der er fra 1728, omhandler støbningen af en kirkeklokke til Gelting kirke i Angel.

C. P. Wolff. Om Landbrugets Kreditforhold. (S. Å. 1893. S. 12—27.)

E. Wunderlich. Der Münzfund von Ganzlin, Dom.-Amts Lübz. (Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 58. Jahrg. S. 126—72.)

S. 170—71 beskrives forskællige slesvigske og holstenske mønttyper fra Frederik I.'s tid.

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka.* 49.—56. H. (7. Bd. J. Hansen-Holmsted.) Kbh. 608 s.

J. P. Hansen. Forfatter af forskællige folkeskrifter og mathematiske lærebøger. Født på Sild 1767, † 1855.

J. J. H. Hansen. 1804—76. Journalist. Medens han i begyndelsen havde stillet sig ret venlig overfor Danmark, slog han fra c. 1840 om og optrådte som en varm forkæmper for Sønderjyllands indlemmelse i det tyske forbund.

J. Hansen. 1802—89. Den bekendte bisp over Als og Ærø Stift. (Se S. Å. 1889. S. 21.)

P. A. Hansen. Astronom. F. 1795 ved Tønder.

Deltog i de danske gradmålinger i 20erne og var senere ansat ved observatoriet i Gotha, hvis direktør han var fra 1825 til sin død 1874.

C. J. L. Krarup-Hansen. Skolemand. F. 1817 i Arnum. Var fra 1850—64 subrektor ved Haderslev lærde skole og har siden den tid levet i København sysselsat med naturvidenskabelige og mathematiske undersøgelser.

H. Matthison-Hansen. Den bekendte organist er født 1807 ved Flensborg. I sin ungdom kom han til København for at uddanne sig til maler under sin berømte landsmand Eckersbergs vejledning, men musiken tog hurtig hans interesse fangen, og da han efter Weyses opfordring særlig lagde sig efter orgelspil, lykkedes det ham efter en hård kamp for tilværelsen 1832 at blive domorganist i Roskilde, hvilken stilling han beklædte til sin død 1890, og hvor han høstede fortjent anerkendelse for sine sjælfulde orgelfantasier.

M. Mørk-Hansen. Præst. Født 1805 i Jylland. Den stærke nationale bevægelse i 1848 greb også M.-H. og vakte hos ham en aldrig svigtende kærlighed til Sønderjylland, blandt hvis danske befolkning han levede fra 1850—64 som sognepræst i Felsted, i hvilken stilling han som forfatter og politiker — han var fra 1859 medlem af stænderforsamlingen — var lige utrættelig i at meddele kundskab om forholdene i Slesvig, en gærning han trolig har fortsat efter sin afsættelse 1864.

G. Hanssen. Den bekendte landbohistoriker er født 1809 i Hamburg af en gammel sundevedsk bondeslægt.

H. P. Hanssen. 1805—62. H. valgtes 1848 til stadshauptmand i Sønderborg og optrådte så kraftig mod den provisoriske regering, at denne ingen fremgang fik i

byen. Ligeledes organiserede han den alsiske landstorm og var i det hele danskhedens bedste tillidsmand i S. under krigen.

N. Hansen. Journalist og præst. 1808—66. Om H., der er f. i Ø.-Højst ved Tønder, se S. Å. 1889. S. 311.

L. Harboe. 1709—83. Bisp og kirkehistoriker. H., der var en præstesøn fra Broager, fik ligesom så mange af sine samtidige hele sin uddannelse på tysk, men da han 1735 kom til Kbh., kastede han sig med iver over studiet af fædrelandets historie og udgav i nogen tid sammen med den lærde Langebek et på tysk skrevet hist. tidsskrift, der skulde bidrage til at gøre dansk videnskab bekendt i udlandet, og både heri og andet steds ydede H. værdifulde kirkehist. bidrag. Senere udsendtes han af regeringen på en fireårig visitation til Island, blev ved sin hjemkomst bisp i Throndhjem og en halv snes år senere over Sællands stift.

H. Harder. F. i Flensborg. 1642—1683. Latindigter og hovmester hos forskællige danske adelsmænd.

H. P. Harring. 1798—1870. H., der er f. ved Husum, uddannede sig først i Kbh. og andetsteds som kunstmaler, men blev hurtig greben af tidens frisindede politiske ideer, deltog som frivillig i den græske frihedskrig og førte senere et i højeste grad eventyrligt vandreliv i Evropa og Amerika, idelig tiltrukken af de forskællige revolutioner.

H. V. H. Haurowitz. Læge, f. i Slesvig 1799, † 1882. H. praktiserede først i nogen tid i Dmk., men gik i 20erne til Rusland, hvor han efterhånden arbejdede sig op til de højeste stillinger som marinelæge.

F. J. Haxthausen. Officer. F. i Husum 1772, † 1834.

H. C. G. F. Hedemann. Officer. 1792—1859. H., der er f. i Flensborg, udnævntes i 1848 til chef for det i en hast dannede „nørrejyske armeekorps“, der gik Slesvig-holstenerne i møde og som bekendt slog dem ved Bov. Som stabschef fik han Læssø ved sin side, men uheldigvis greb krigsministeren ofte højst forstyrrende ind i H.'s planer, stærke rivninger udeblev ikke og ved felttogets slutning måtte han afgive overkommandoen.

K. F. Heiberg. Politisk forfatter, f. ved Slesvig 1796, † 1872. H., der levede som advokat i Slesvig, tilhørte først den frisindede fløj af slesvig-holsteinismen, men sluttede sig senere til hertugens parti og optrådte som en ivrig bekæmper af al danskhed. Han var hovedmanden for den slesvig-holst. advokatforening og skal have opfundet den blå-rød-hvide fane. Mellem krigene ledede han i smug agitationen i Slesvig by, og da landet 1864 blev besat af de allierede, sluttede han sig til hertugen, hvis sag han blev tro til sin død.

H. P. Heide. Landmand. F. 1811 i Broager, kom han som ungt menneske til kongeriget, hvor han siden har virket og navnlig sat sin kraft ind på at skabe et rigt foreningsliv indenfor landvæsenet.

J. E. Heilmann. 1735—1800. Præst og digter, f. i Haderslev, † i Kærteminde.

A. Heimreich. 1620—85. Præst og historieskriver, særlig bekendt ved sin „Nordfresische Chronik“.

R. Heinsen. 1530—1602. Prælat og musiker. F. ved Haderslev, † som ærkedegn i Slesvig og Ribe stift.

N. Heldvad. 1564—1634. F. i Heldevad. Præst og forfatter af forskællige i sin tid meget udbredte almanakker og folkelige skrifter, der ofte ere skrevne med ikke ringe vid.

Helmbert. † 1343 som bisp i Slesvig, hvor han lå i idelig strid med „den kullede greve“.

E. S. E. Heltzen. F. 1818 i Kbh. blev H. efter at have beklædt forskællige andre embeder 1850 udnævnt til amtmand over Åbenrå amt og kort efter tillige over Als og Ærø, i hvilken stilling han forblev indtil 1864.

H. F. Helveg. Præst. F. 1816 i Holsten, blev H., efter at have virket i forskællige kirkelige stillinger, 1846 forstander for Rødding højskole, en plads han imidlertid kun beholdt til krigens udbrud 1848. Han deltog i denne som feltpræst og indsattes senere til præst i Haderslev, hvor han blev til 1864.

Helvig. En sønderjydsk hertugdatter der 1340 ægtede Valdemar Atterdag, † c. 1374.

P. C. Henrici. Jurist. F. 1816 i Augustenborg. Sluttede sig 1848 til oprøret som hertugens ivrige tilhænger, men gik 1865 over til Prøjserne.

Henrik. Den sidste af de ældre, danske hertuger af Sønderjylland, † 1375.

Henrik. Greve af Holsten og bekendt for sine hæftige kampe med Erik af Pommern, kampe der drejede sig om herredømmet i Sønderjylland, og som H. førte med megen dygtighed, indtil han faldt ved belejringen af Flensborg 1427.

Nis Henriksen. 1478—1554. Herredsfoged. (S. Å. 1891. S. 213 f.)

H. Hensen. 1786—1846. H., der er f. i Sydslesvig, var oprindelig jurist, men forlod snart dette fag, for at hellige sig abnormskolesagen, i hvis tjeneste han virkede som lærer og bestyrer af døvstummeinstitutet i Slesvig.

Ph. G. Hensler. 1733—1805. Læge, f. i Ejdersted, † som professor i Kiel.

J. D. Herholdt. 1764—1836. Læge. F. i Åbenrå, drog H. som ungt menneske til Kbh., hvor han studerede kirurgi og uagtet den ringe anseelse, kirurgerne i almindelighed nøde, hastig skaffede sig en agtet og indflydelsesrig stilling indenfor lægestanden, som han trods forskællige uheld, der ramte ham, vidste at hævde til sin død.

L. V. Hertel. Præstesøn og selv præst fra Haderslevegnen, f. 1844.

T. Hinrichsen. 1718—59. Billedhugger, f. på en af Halligerne.

J. Hoë. Embedsmand, f. i Flensborg, † 1816.

H. B. M. J. Hoffmann. Billedhugger, f. i Slesvig by 1844; har efter sin uddannelse i Kbh. hovedsagentlig opholdt sig i Italien.

A. Hojer. 1654—1728. F. ved Tønder, † som generalsuperintendent over hertugd.

A. Hojer. 1690—1739. H., der er en præstesøn fra Tønderegnen, studerede i sin ungdom medicin ved forskællige tyske universiteter, men kom 1713 til Kbh., hvor han hurtig fik plads som huslærer i en adelig familie. Til brug for sine lærlinge skrev han — på tysk — en kortfattet Danmarkshistorie, og ved dette værk, der blandt andet blev stærkt angrebet af Holberg, førtes han ind på studiet af fædrelandets historie, som han skøndt tysk dannet omfattede med megen kærlighed. H., der da allerede beklædte flere embeder, blev 1722 kgl. historiograf og frugten af denne virksomhed blev dels en vidtløftig, endnu utrykt skildring af Fredrik IV.'s historie til 1711, dels et mindre først i dette århundrede trykt skrift om

samme konge. H. var imidlertid ikke blot historiker men også jurist, og utallige vare de embeder og hverv, der overdroges ham. Han var bl. a. professor ved universitetet, regeringens sagfører og medlem af et utal af kommissioner; intet under, at selv en sådan arbejdskraft som H. besad, i længden ikke kunde holde stand, men opbrugtes før tiden.

Ditlev Holck. 1556—1633. Dansk lensmand, f. på Als.

N. N.

